

מאת ליבער ברנר

מרי והכחדה של גיטו צ'נסטוחובה

תירגם מיידיש: יוסף שיין

אלם - היום הנאמן והמסור
ש התחלה - יאנו צ'נסטוב
בהקרה רבה ש מאו צ'ק, סוף
אתיוותק שאלו תפולו בס
הנצחה הקרבנות אחד קוסא,

ארגון יוצאי צ'נסטוב בישראל
ת.ד 65050
תל אביב 6165001

מרי והכחדה של גיטו

צ'נסטובה

מאו צ'ק - קיבוץ
ולטובה ש הקשר
בין הקיר ותלמידי וכן
בין המור השני והשלישי

בתובה והקריכה
צ'נסטוב
(גור השני)
ואם אין שפת ש'ן

כתיבה: ליבער ברנר
תרגום: יוסף שיין
עיצוב עטיפה: מורין גילוני
הפקה: המרכז הפדגוגי טכנולוגי - עמל 1

הקדמה

מחקר זה של ליבער ברנר "מרי והכחדה של גיטו צינסטוחובה", הוא פרי עבודה ממושכת, עיבוד והרחבת יומן, שהמחבר רשם בו במשך תקופה ארוכה בתוך הגיטו, ובתוך ה"לאגר".

אחרי השחרור, ריענן לי ברנר את זכרונותיו, בדק והשלים אותם בתעודות של גרמנים, פולנים, וכן בעדויות של בני עיר, צינסטוחובאים, שנותרו בחיים.

השקפתו האישית למאורעות בהם היה לו חלק, ודרך תגובתו להתרחשויות - נמסרים בספרו זה. לאמיתו של דבר, אין המחבר מתיימר לענות על כל הבעיות שצפו בהקשר למאורעות שהתרחשו ב"גיטו-הגדול" ו"הקטן", וגם לא ב"האסאג לאגר".

ספר זה אינו מתיימר להיות ספר, המבוסס על מחקר מדויק. זהו אוסף של עובדות וחומר אישי של המאורעות, שיספק לחוקר בעתיד חומר חשוב למה שהתרחש בעת ההתקוממות בגיטו, ויהיה מקור להאיר את הבעיות, שעליהן העבודה הזאת אינה עונה:

דבר יו"ר ארגון יוצאי צ'נסטוחובה והסביבה

משפחת חיים שיין היתה משפחה מכובדת וידועה בקהילת צ'נסטוחובה. אבי המשפחה וחמשת ילדיו היו פעילים ומעורים בחייה התוססים של קהילת יהודי צ'נסטוחובה.

ליבר ברנר, חתנו של ר' חיים שיין ובעלה של הבת יאדזיה, היה מראשי ה-ט.א.ז בעיר, ממנהיגי תנועת הפועלים "בונד" ונמנה על אנשי עט יהודים בעתונות ובספרות היידיש.

בעת הכיבוש הנאצי היה ליבר ברנר אחד הפעילים בחיים היהודיים בעיר, הן בשטח הסוציאלי והן בשטח התרבותי ולבסוף גם מפעילי המחתרת היהודית בגיטו.

בספרו ביידיש "מרי והכחדה בגיטו צ'נסטוחובה" מתאר ליבר ברנר את חיי היהודים בצ'נסטוחובה בעת הכיבוש הנאצי וע"י כך תרם תרומה חשובה בכתיבת דברי הימים של יהודי פולין בעת הכיבוש הנאצי. בספרו מתאר ברנר את האכזריות, הציניות והשקר של השליטים הגרמנים ומגלה את פרצופם האמיתי של הקצונה הגרמנית והמנהיגים הגרמנים בצ'נסטוחובה ובסביבה.

ליבר ברנר מתאר בצבעים חדים את חיי היהודים בגיטו את הרעב, את העני והדוחק, את המחלות, את הבושה והכעס של היהודים על היותם עבדים של הכובש הגרמני, את ההתעללות והרציחות את האכזריות של הגרמנים ולעגם לקרבנות. תרגום הספר ע"י גיסו יוסף שיין לעברית והגשתו לקורא הישראלי, וביחוד לקורא הצעיר שאינו יודע את שפת היידיש, הוא מעשה חינוכי חשוב והמשך הקריירה החינוכית של המתרגם, אחר שסיים את עבודתו כמורה וכמחנך ברשת "עמל".

אין ספק כי הספר, כשהוא מתורגם לעברית מהווה מצבה חיה, אות וזכרון - לא רק למשפחת שיין, אלא לכל הקהילה היהודית בצ'נסטוחובה והסביבה.

עו"ד, אריה אדליסט

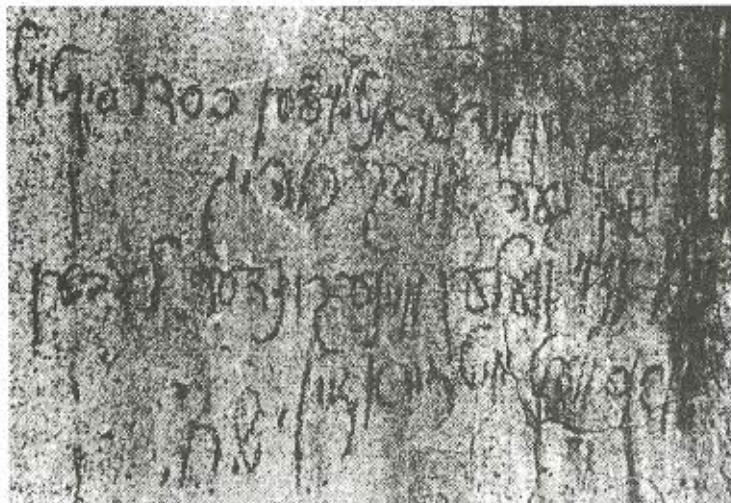
דבר המתרגם:

לפני יותר מ-50 שנה הופיע בשפת היידיש, ספרו של ליבער ברענער "וויזערשטאנד אוון אומקום אין טשענסטאכאווער געטא", (מרי והכחדה של גיטו צינסטוחובה). רק כעת תורגם הספר לעברית והובא לדפוס.

זהו סיפורו האישי, ועדות נאמנה ואמינה על חיי היהודים בגיטו צינסטוחובה והשמדתם. הסופר ל. ברענער ואשתו יאדזייה, לבית שיין - אחותי - עזבו את פולין, יחד עם שתי בנותיהם, לילי ואַנטה. בישראל התבססו ובנו את ביתם. בשנת 1986 נפטרה יאדזייה, לאחר מחלה קשה, וכעבור חדשים אחדים הלך לעולמו גם ליבער.

לפני כשנה נפטרה לילי סינדל, מבית ברענער, בתם הבכורה. אחת הסיבות שהביאו אותי לתרגם את הספר, היו דברי אבי המנוח, זכרונו לברכה, אותם רשם על הקיר במרתף - שבו היה אסור בלילה האחרון לפני הרצחו. ואלה דבריו האחרונים:

"אני כבר עייף מהבריחות מהמוות! אני הולך בשקט! איך יחיו ילדי! מה יקרה להם?
ש. ח. (שיין חיים)

אבא היקר! אני מבין לרוחך, שעייפת, וזה אחרי שנלקח ממך בנד ואחי - שלאמעק, ואחרי שאשתך - אמי - פערעלע נשלחה להשמדה בטרבלינקה. כשמה "פערעלע", כך גם היתה. פנינה יקרת-ערך. טפלה בגידול הילדים, ניהלה את משק-הבית הגדול. מדי יום שישי נהגה לחלק שי-שבת לנצרכים במשפחה ולאחרים, ומעל לכל היתה

שותפה מלאה בעסקים. מתפלא אני, איך היה לאמי הקטנה והעדינה, המרץ והכוח לעמוד בכל אלה. ולשאלתך אבא... "איך יחיו ילדיך?"

אנחנו, משה, יוסף ויצחק הקימונו משפחות לתפארת, גידלנו בנים ובני-בנים, וכלם אנשים ישרי-דרך, יהודים נאמנים לעמם וארצם.

כולנו נמשיך בדרך המוסר והיושר, שהקניתם לנו.

הסיבה הנוספת להוצאת הספר בעברית: לתת תשובה לשאלות החוזרות ונשנות של הדור הצעיר, בנים ונכדים של ניצולי-השואה. מה קרה שם? איך חיו אנשים, ואיך פעלו? הספר פותח אשנב קטן שדרכו אפשר לראות מה שקרה. איך פעלה המחותרת היהודית, ואיך נפלו לוחמיה על "קידוש-השם" במלחמה עם הנאצים ועוזריהם.

יקירינו, זכרונם לברכה!!!

אמנו: פערעלה שיין - בת יעקב ועודל שטאהל

אבינו: חיים שיין - בן שלמה ולאה

אחינו: שלמה שיין - בן חיים ופערעלה

אתם לא זכיתם ליהנות מהחיים וממשפחתכם היקרה.
תנוחו בשלום על משכבכם, ונשמתכם תהיה צרורה בצרור החיים.

זכרונכם יהיה שמור בליבנו לנצח

הי"ד

בתוך הספר המקורי (שנכתב בידיש) נמצאות תמונות של אנשים שונים, צילומים של הגיטו ושל הודעות ופקודות המפקדים הגרמנים והפולנים (שנכתבו בגרמנית ופולנית), המעידים על הגזירות שהוטלו על יהודי צינסטוחובה.
התמונות צולמו ע"י לייבעך קושניר.

הספר הזה יצא לאור הודות לעזרתו המרשימה והברוכה, בניסוח והגהה, של אחי היקר משה.

ויבואו על התודה והברכה, אנשי רשת "עמל" מר ראובן שמעיה, וגברת קנדי סלם, על עזרתם הרבה בהוצאת הספר.

יוסף שיין

התחלת דרך היסורים

צינסטוחובה היתה אחת הערים הראשונות בפולין שנכבשה ע"י גיסות היטלר. ב-3 בספטמבר פלש הצבא הגרמני לצינסטוחובה, ובאותו יום, ב-8 בבוקר, הופיעו בחוצות העיר הודעות מודפסות בשם הצבא הגרמני.

תושבי העיר - מתוך סקרנות, ובזהירות - התקהלו ברחובות, וקראו את ההודעות. למחרת, חילקו אנשי צבא גרמניים ברחובות העיר עוגיות ושוקולד לאוכלוסייה. חלק מהאנשים קצת נרגעו וחשבו - "אולי השטן אינו כל-כך נורא - כפי שמתארים אותו". אנשים רבים החלו להופיע בחוצות העיר, ואז בשעה 11:00 בצהריים, החלו הגרמנים, בלי כל "טענות" ותירוצים להמטיר את תופת, באותו זמן, בכמה מרחובות העיר.

לאחר "הקדמה" כזאת, החלו הגרמנים לגרש את האנשים בידיים מורמות מתוך הרחובות והדירות למקומות הבאים: במגרש של "הקטדרה" (רחוב קטדרלנה), לפני הכנסייה "שוועטעגא זיגמונטא" בשוק החדש, לפני בית החרושת של ברססן (רחוב סטרזידקע) ולפני רחבת העיריה. כל המקומות הנ"ל היו מוקפים בחיילים גרמניים חמושים במכונות יריה. שעות ארוכות שכבו האנשים על הבטן, והגרמנים ירו בהם. כששמעה פתאום הפקודה "לקום", התחילו החיילים לירות באוכלוסייה ולגרשם.

האנשים שנמצאו ליד "הקטדרה" גורשו פנימה. מי שנמצא ב"שוק-החדש" גורש לכנסייה "שווענטקו זיגמונטא", אנשים ברחוב סטרזידקה הוכנסו לבית-חרושת "ברסס", ואלה שהיו בכיכר-העיריה, גורשו למנזר "שנטגו-נעקובה".

מספר הקרבנות לא ידוע. היו שמועות, שע"י בית החרושת "ברסס" נהרגו כ-120 אנשים, ע"י "הקטדרה" למעלה מ-100, ע"י רחבת העיריה מעל 50 איש, וע"י הכנסייה "שווענטקו זיגמונטא" כ-50 איש.

בנוסף נהרגו מאות אנשים בעת "איסוף", בתוך החצרות והרחובות למקומות המוזכרים לעיל. בתוך מאות הקרבנות והפצועים היו הרבה יהודים. עשרות של ההרוגים נקברו בחצר ב"י הסכני ברחוב גרנצ'רסקה.

בתוך אותו הקבר הגדול נקברו גם פגרי סוסים ופרות שנפגעו בעת היריות. היום הזה נחרת בהיסטוריה של צינסטוחובה "**כיום שני של מרחץ-הדמים**", היום "**העקוב מדם**" סימל ציון-זמן לתושבים. לדוגמה: אירוע זה קרה לפני "יום השני של "מרחץ-הדמים", או אחרי.

אחד המבצעים העיקריים של הפעולה האכזרית, ביום השני האומלל הזה, היה דר'הקרג, קומיסר העיר, וכן "קרייז-הופטמאן" = הממונה על צינסטוחובה והסביבה. לתפקיד זה מונה ע"י ריידקרוך, יו"ר הועד האזרחי.

"יום השני העקוב מדם" נחרת כיום אכזרי ליהודי צינסטוחובה. סופר רבות על כך שהכומר זימניאק הפיץ קול-קורא, בו פנה לכל תושבי העיר:

"אל לכם להפיץ פניקה, לא לעשות מעשי-פרובוקציה, היות, שזה עלול להביא,

לכל תושבי העיר, עונשים כבדים, כולל עונש-מות"

חתום: גנרל וויקאריוש א. זימניאק, ביסקופ-סופאגאן

צינסטוחובה 4 ספטמבר 1939.

ביום שלישי, 5 בספטמבר שוחררו בני חמישים ומעלה. יתר האנשים הועברו למחנה צבאי, וחלקם הועברו לבית-הסוהר "בְּזוֹדזִיעַ", איפה שעונו פיזית ונפשית.

רק ביום הרביעי בלילה, שוחררו רבים, עשרות יהודים נשארו כבני-ערובה - שיוצאו להורג - אם התושבים יתקוממו.

לאחר "היום השני של מרחץ הדמים" התחילה, ליהודי העיר, תקופה קשה של עינויים. יום-יום אספו קבוצות גברים ונשים, ילדים ונוער לעבודות מפרכות, כגון: כיסוי בורות בלי כלים, להעביר ממקום למקום לבנים וחמרים אחרים, בלי כל צורך ותועלת.

כשהגיעו למקום העבודה, הכריחו את האנשים לפשוט את הבגדים העליונים, לערימה אחת, גם בימי גשם ושלג. בסיום יום העבודה - עד השעות המאוחרות בלילה - הכריחו את האנשים לקחת את הבגדים מהערימה, בלי לאפשר למצוא את הבגד שלהם. גברים לקחו בגדי נשים, או של ילדים, או להיפך.

יו"ר הגסטפו בצ'נסטובובה - קריגר - "הצטיין" במיוחד בעינויים. הוא פקד לשלוח לעבודות נקיון במשרדי הגסטפו נשים בעלות כשרונות מוזיקליים, וחייב אותן לנקות את החלונות בקומות העליונות של הבנין, והוא בעצמו ליווה אותן בעבודה, בנגינה בפסנתר.

קריגר הוציא פקודה: "על היודנראט לשמור בבית הקברות היהודי, באופן קבוע, שני קברים פתוחים וריקים, מוכנים לקבל מתים - "פושעים-יהודים". שני הקברים "התמלאו" מדי פעם, וחלקות חדשות הוכנו מיד. כל זה לא סיפק עדיין את אנשים הגסטאפו, מדי פעם היו אוספים יהודים, מעבירים אותם לבתי-סוהר, ומשם, יחד עם קבוצות של פולנים הובלו ליערות ב"אולשטיין" שם נורו ונקברו במקום.

בין אנשי הגסטאפו, הצטיין בסדזים ובאכזריות שְׁכֶלְסְקִי (בעצמו פולקס-דודֶשָׁה, ושומר במשטרת פולין מלפני המלחמה). הרוצח הזה הטיל - במשך תקופה ארוכה - אימה לא רק על יהודים, אלא גם על פולנים, אותם עינה לא פחות מיהודים.

סכנה גדולה היתה ליהודי לעבור ברחוב, משום שהיה נתפס לעבודות שונות עד לשעות המאוחרות בלילה, ומלווה, לעיתים, במכות אכזריות. לכן, בצאתם לרחוב, נצמדו האנשים לקירות הבתים, בכדי להימלט לפנים הבתים בעת סכנה. גם בדירות לא היה בטחון, לגמור את היום בלי עינויים ובעיות.

ב-14 לספטמבר 1939 (יום א' דראש-השנה), הופיעו במקומות מגורים צפופים של יהודים, מאות חיילים גרמניים, הוציאו את היהודים מהדירות לרחובות, ובגידופים "עם של עצלנים אתם, רציתם את המלחמה", הריצו אותם לעבודה בליווי מכות אכזריות.

מחזות איומים, הדומים לסיפורי דְּנֶטְהָ, התרחשו ע"י הגשר של הנהר נְרֶטְהָ, המקשר את מרכז העיר עם "זוֹדזִיעַ". משני צידי הנהר עמדו גרמנים עם רובים שלופים, ואילצו את היהודים להכנס לתוך הנהר בבגדים, ולהוציא משם אבנים, בידיים.

במקום אחר, ע"י ה"טשנשטובובֶּנְקָה" (ביח"ר לטכסטיל) הכריחו הגרמנים את היהודים, להוציא מהמים קורות ארוכות וכבדות, ו"בשיניים" להוציא את המסמרים. כשסירב הנער, יודל גְּרֶנְקָ, למלא את הפקודה, ירו בו הגרמנים. הרצח האכזרי הזה, צריך היה לשמש אזהרה: "לא להתחמק ממילוי פקודות".

ההשתוללות נמשכה. תפסו יהודים ברחובות, הוציאו אנשים מהדירות וממקומות מסתור, איש לא ידע לאן מובילים אותו, ומתי יחזור הביתה, ואם בכלל.

לעיתים, אותם אנשים שעבדו ביום, הוצאו ממיטותיהם בלילה, וגוייסו לעבודות כפייה. סודרו בשורות והחלו לצעוד, וחייבו אותם לשיר. אחדים שלא יכלו לשיר, הניעו את השפתיים, בכדי להימנע מקבלת מכות.

בינואר 1940, בליל שבת קר, הופיעו שוטרי גדוד 72, שבסיסו היה ברחוב נְרוטוביציא, בפיקודו של סרן אַמבראס, ביחד עם עוזריו: צאנגערל וקאַבאָק, והכריחו אלפי יהודים, ביניהם נשים וילדות בחצי לבוש, להתאסף ברחבת השוק החדש.

שעות ארוכות החזיקו את האנשים בלילה קר מאד. הפצועים ואלה שחלו שוחררו הביתה, ושאר העצורים הובלו ל"נְרוטוביציא-שול" ושם הכריחו אותם להתפשט, ולעמוד עירומים. הקצינים והחיילים התעללו בהם ונשים עברו "בדיקות גניקולוגיות".

רק לפנות בוקר שוחררו חלק הביתה, והשאר הובלו לעבודות שונות בשטח. 5 יהודים לא חזרו הביתה, ולא נודע גורלם.

פינוי היהודים מדירותיהם החל עם כניסת הגרמנים לצ'נסטובוה. מאוחר יותר החל פינוי שיטתי של רחובות ואזורים שלמים. השטח נהפך ל"יודן-ריין". אף אחד לא היה בטוח, שבמקום איפה לן הלילה, יוכל גם ללון למחרת. פינוי היהודים מהדירות התנהל בצורה שיטתית. תחילה הוצאו כל הדיירים מדירותיהם והועמדו בחצר. הגרמנים נכנסו לתוך הדירות ולקחו מה שמצא-חן בעיניהם. אחרי זה הרשו ליהודים לקחת רק דברים נחוצים מאוד, וגורשו מהדירות מבלי לדעת לאן ללכת. את הרהיטים הוייבו להשאיר בדירות.

בנוסף לגזל השיטתי "ביקרו" גרמנים בבתים של יהודים ולקחו חפצים שונים. תמימים פנו לשלטון הגרמני בתלונות, ודרישת צדק על הגול האישי של הגרמנים. אחדים מהפונים שלמו בכך בחייהם. כך קרה עם יהודי בשם פעלטע, מאַמסטוב, ועם אישה גענעדעל באַרימהאַרציק שדרשו להחזיר להם חפצי-בית שהגרמנים מגדוד 72 לקחו מבתיהם ב-28/7/1939.

25 לספטמבר 1939, היה היום הראשון למחרת יום-הכיפורים. באותו יום, אלפי גרמנים צעירים, החלו להרוס את בית-הכנסת הישן, ברחוב מירובסקה. רבים מפולקס-דוטשה וחלאת-אדם פולנית, השתתפו בהרס בית הכנסת המפואר, וגזילת חפצים מתוכו. ה"פעולה" הזאת נמשכה 3 ימים שלמים. נותרו רק הקורות. הדלתות, הרצפה והחלונות נשדדו.

ב-25 לדצמבר 1939 (חג יום המולד), בוצע פוגרום ביהודים, בעזרת החיילים הגרמניים מגדוד 72. לפנות ערב התנפלו הגרמנים וחלאת-אדם פולנים, בצעקות אימים, על עוברי-אורח יהודים, זרקו בהם אבנים והרביצו במקלות, והתחילו גם לשדוד דירות וחנויות של יהודים. תוך שעה אחת נשברו כ-1000 חלונות ושלוש חנויות נשדדו. קיוסק למכירת סיגריות, היחידי ששייך לנכה מלחמה קאוואן, נשרף. חלק מהמתפרעים, היו כנראה חיילים גרמניים שהתלבשו בבגדים אזרחיים, הקימו צעקות והכריזו ש"בבית הכנסת הגדול" ברחוב ווילסון נמצא מחבוא של נשק.

בריצה פראית הגיעו האנשים המוסתים לבית הכנסת, הציתו אותו מכל הצדדים, והשליכו רימונים לתוך בית הכנסת הבווער.

באותו זמן, שהלהבות עולות מבינין בית הכנסת, עצרו הגרמנים כ-20 אנשים, ביניהם שני יהודים, והאשימו אותם בארגון המאורעות. למחרת שוחררו 19 העצורים, ואחד בשם קטניסלב צ'ינובסקי בן 16 הובא למשפט והואשם בשדירת רכוש. הוכרז גם על הארכת שעות העוצר בלילה.

למחרת, 26 בדצמבר, שלח סרן הס.ס. דוטמאן דו"ח ל"משטרת הבטחון" של אזור דומסקו, בו הסביר את הפוגרום על ה-25 בדצמבר (יום קודם). הוא קובע שאלמנטים פושעים ואנשי עולם התחתון ניצלו את המקום והזמן בכדי לשדוד. דוטמאן הוסיף, שקיימת אפשרות ש"בליל הסילבסטר" עלולות הפעולות האלה לחזור על עצמן.

בדו"ח מפורט יותר כתב הממונה על בטליון 72 (הידוע לשמצה והמבצע העיקרי של המהומות) "שסיבת שנאת-היהודים הקיימת בתוך הציבור הפולני, היא תוצאה של העלאת המחירים בחנויות, ערב החגים, ובנוסף ריבוי האוכלוסייה היהודית, הגדלה ומתגברת בצניסטוחובה. הדו"ח מוסיף ומסביר: "הגברת השריפה של בית הכנסת הגדול בהרבה מקומות בבת אחת, אינה מאפשרת ביצוע חקירה יסודית."

בהמשך כותב האחראי של גדוד 72, למשרד המשטרה במחוז דומסקו (שלפיקודה היתה שייכת העיר צניסטוחובה): "את הפוגרום ביצעו, כנראה, סטודנטים פולנים בהשפעת הנאומים בעת "המיסה" בכנסייה של "יאסנה-גורה", לרגל חג המולד". זה היה ההסבר הרשמי של הממונים הגרמנים על החוק בצניסטוחובה.

כך נראו הדוחות הרשמיים הגרמניים על הפוגרום שהם למעשה ארגנו, בעזרת צעירים פולניים. מטרת הפוגרום היתה משולשת. ראשית: להטיל אימה על התושבים היהודיים ולהפחיד את האוכלוסייה הפולנית. שנית: להשמיץ את העם הפולני בחו"ל. ושלישית: הכלל הידוע: "להפריד - ולמשול".

היודנראט ותפקידיו

ב-16 לספטמבר 1939, הזמין הממונה על ענייני היהודים בגסטאפו, את משה אָש, בנו של הרב נחום אָש, ודרש ממנו רשימת עסקנים יהודים, שתפקידם יהיה לעסוק בענייני היהודים. משה אָש מסר שמות של עסקנים אחדים, פעילים בעבר.

באותו יום נאספו העסקנים ששמותיהם הוזכרו, באולם של בנק למסחר, ברחוב פילסודסקייגו 3. בפגישה נכחו: הממונה על ענייני היהודים ועוד 2 אנשי גסטאפו. במשך 3 שעות ניסה הממונה להשמיץ את היהודים על מעשיהם, כעם של פושעים שמסתירים נשק, ורוצחים גרמנים, ועל מצפונם רצח של שני חיילים גרמניים. בנאומו חזר והדגיש, שאין ליהודים לצפות לשום חסד מהגרמנים. לדעתו יש לפנות את מחוז לובלין מלא-יהודים, ולשם להעביר את כל היהודים הנמצאים בשטחים הכבושים ע"י הגרמנים, שם תוקם מדינה ליהודים. הוסיף ואמר לנאספים "ידוע לכם שכאן ישנו שלטון גרמני, ומה יחסינו ליהודים ידוע לכם היטב. מהיום והלאה עליכם לדאוג בעצמכם לקיום שלכם".

היהודים ניסו להסביר, שעם פרוץ המלחמה, יהודים אמידים עזבו את העיר, והנשארים נמצאים במצב כספי קשה. בצעקות ענה הממונה: "במידה ויהיה לכם מעט - תזללו מעט".

במקום החליט הממונה, על מועצה של שישה אנשים: משה אָש, לייב בראמבערג, נתן דוד בערלינר, אהרן יוסף קרויזע, לייב קאפינסקי ודוד קונעדפולר. קבע להם 5 דקות זמן, לקבל את הצעתו ולקבוע תפקידים של יו"ר, סגן יו"ר, מזכיר וגזבר. תפקידו של הוועד: לספק עובדים ובעלי מקצוע לפי דרישת הגסטאפו. כל ההוצאות הקשורות בביצוע העבודות שיקבעו שלטונות העיר, יכוסו ע"י הוועד.

ב-1 לאוקטובר 1939 נקרא קאפינסקי - יו"ר ועד השישה - למפקד העיר, שהודיע לו, שכל יהודי ברלין, ויהודים מכל גרמניה וגם תושבים יהודים, מערים ועיירות בסביבת צ'נסטוחובה יצורפו לתוך מסגרת של "הרייך" ויועברו לתוך צ'נסטוחובה. תפקידו של היודנראט, למצוא עבורם מקום מגורים בתוך הרחובות המתחילים מגשר הרכבת (רח' אֶלִיה הראשונה) עד לגשר על הנהר נֶרְטָה (בשנת 1941 נקבעו הרחובות המוזכרים להיות הגיטו. בפגישה זאת ציוו על קפינסקי, לארגן עוד באותו יום יודנראט של 24 איש, שתפקידם יהיה לטפל בכל ענייני היהודים, ולדאוג למקומות מגורים ליהודים העתידים להגיע לצ'נסטוחובה. ועד השישה קרא לאסיפה כללית של כל יהדות העיר צ'נסטוחובה, 25,000 איש.

לאסיפה הגיעו 100 יהודים, והם בחרו את היודנראט, של 24 איש. והם: לייב קאפינסקי (חרשתן, עסקן ציוני, חבר ועד של "לירא", ארגון תרבותי, וגם חבר ועד של הגמנסיה העברית הפולנית), משה אַש (בעל תפקיד ברבנות), נתן דוד בערלינער (שותף לבנק לחילוף כספים), אהרון יוסף קראווע (סוחר), מרדכי בעסערגליק (סוחר), זיסקינד בראנדליעוויטש (מורה), יחיאל געריכטער (ציוני), וואלף איצעק (ציוני), נחמן גרינפעלד ויוסף קליינפלאץ (חברי ועד הרבנות), יוסף בראניאטאָווסקי (עורך-דין), לייב בראַמבערג (חרשתן, מזרחי), דוד קאַניעצפּאַלער (ציוני, פעיל בארגון בעלי מלאכה), יאָקוב לעוויט (חרשתן, וסגן יו"ר מזרחי בצ'נסטוחובה), שמואל לעווקאָוויטש (מהנדס, בעל בתים), מאוריצי נויפעלד (סגן יו"ר ארגון הסוחרים ובעלי תעשייה), שמואל ניעמען־אָווסקי (יו"ר ארגון סוחרים זעירים), נאטאַן ראָדאַל (עו"ד), זעליג ראטבארד (סוחר, ציוני), יאָקוב ראָזינע (דמוקרט ורוח), מיכאל רוזשעוויטש (סוחר), אָדאַם סְלָאַנימסקי (מרצה בגימנסיה ואסימולאטור), גרשון שאפיר (ציוני, חבר מועצת העיריה ומרצה בגימנסיה), ווילהעלם זיריקער (חרשתן).

לנשיאות היודנראט נבחרו 5 חברים: לי קאפינסקי - יו"ר, לי בראמבערג - סגן יו"ר, ני די בערלינער - גובר, ונויפעלד וגעריכטער - חברי הנשיאות בלי תפקידים מוגדרים.

חברי הוועד חילקו ביניהם תפקידים שונים וניגשו לארגן את הפעילויות השונות. במחצית השניה של חודש נובמבר 1939, נדרשו חברי היודנראט, ע"י מפקד העיר באותו זמן, ד"ר ווענדלער, להתייצב לפניו. כשהגיעו חברי הוועד למפקד העיר, העמידו אותם אנשי המשטרה הצבאית והגסטאפו בשתי שורות. אז הופיע ד"ר ווענדלער והודיע להם: "שכל התושבים היהודים חייבים, תוך 10 ימים, לשלם מס של מיליון זלוטי, ואם בתאריך הזה, לא ימציאו את הכסף הדרוש, יוצאו 100 יהודים להורג. חלק מחברי הוועד שוחררו, בכדי לגייס את הכספים, והחלק השני נשאר כבני ערובה, בבית-הסוהר.

במשך 10 הימים הטילו חברי הוועד על יהודי צ'נסטוחוב תשלום המס, ובאותו זמן התנהל משא ומתן, כדי להקטין את הסכום הנדרש. לצערנו, לא ניתן היה "לרכך" את ד"ר ווענדלער, וביום העשירי, כשלא הועבר המס הנשאר, נאסרו כל נשי בני הערובה וביחד עם בעליהם נסגרו במחנה מיוחד.

ביום ה-14, הצליחו חברי היודנראט, לשחד בהרבה כסף את ד"ר ווענדלער, והסכום, שנדרשו היהודים לשלם הוקטן ל-400,000 זלוטי, בתשלומים.

תפקידו של היודנראט הלך והתרחב, ונוסדו מחלקות נוספות. במשך 1940 תיפקדו המחלקות הבאות:

1. מחלקה לתפקידים כלליים (נשיאות). בהתחלה ניהל את המחלקה פֶּאָהאַרילע, ומאוחר יותר: עו"ד גיטלער.
 2. מזכירות ראשית: המנהל-עו"ד, ד"ר לייב אַש, וממלא מקומו אברהם פֶּוֹגל.
 3. משרד לבקשות: ניהל עו"ד לעאָן גיזלער.
 4. "אירו" (משטרה יהודית) המנהל: מ' גאלסטער.
 5. משרד לדיוור: שם הועסקו 18 אנשים בניהולו של בערנארד קָהֶלענברענער.
 6. רעקוויזידיע-אַמט (משרד החרמה). משרד זה היה גם בניהולו של קָהֶלענברענער.
 7. מסחר ומלאכה: עם 8 עובדים בניהול: מ' פראפארט ועו"ד אסתר עפשטיין.
 8. מחלקת אספקה: בניהול פרושיצקי.
 9. רישום וסטטיסטיקה: המשרד הזה התחיל את פעילותו בינואר 1940, והועסקו בו 11 איש, תחת הנהלתו של עו"ד מ' האסענפעלד, ומאוריצי סאפירשטיין. בסוף 1940, מנתה המחלקה הזאת, בידי אותה הנהלה, 63 מועסקים.
 10. מחלקת עבודת כפיה: התחלקה למחלקות משנה, בה היו מועסקים 102 אנשים, בהנהלת משה קאפינסקי.
 11. מחלקת הענשה: בהנהלת ד' קאסמאן בעזרת 2 מועסקים.
 12. מחלקת הכספים: בהנהלת מאוריצי קאדינעל.
 13. מחלקה לעזרה סוציאלית: בה הועסקו 178 אנשים בהנהלתו של נ' ראדאל.
 14. ועדת משפטים: באסיפה של עו"ד ומשתלמים, שהתקיימה ב-26 דצמבר הוחלט להקים ועדה משפטית, שתפקידה: ליישר סכסוכים בין יהודים, ולתת ייעוץ משפטי במידת הצורך. בינואר 1940 התחילה הועדה בפעולה. יו"ר הועדה היה עו"ד מ' קאנארסקי, סגנו ווי רייכמאן ועובדי מזכירות ווי קראקאווער ואי ראדאל. בשלושת החודשים הראשונים, השתתפו בוועדה 26 עו"ד, ובסוף 1940 השתתפו 35 אנשים, מזה 21 עו"ד גברים, ו-2 נשים. מתוך אלה היו 16 מצניסטוחובה ו-7 מערים אחרות (פליטים), משתלמים לעו"ד: 5 מקומיים, 5 מהפליטים, ו-2 משתלמים לעו"ד.
- המחלקה הזאת היתה עצמאית לגמרי, וליודנראט לא היתה השפעה ניכרת.

בנוסף למחלקות שצוינו, פעלו מחלקות נוספות: מחלקה טכנית, מחלקה כלכלית, מחלקה ללימוד מקצועי ומחלקה לענייני דת. כל המחלקות האלה פעלו עד הגירוש הגדול (ספטמבר 1942). כיו"ר מחלקת הארגון הכללית, שתפקידו היה להשגיח על תפקוד כל הוועדות, נבחר ע"י היודנראט פאהארילע וסגנו - גיטלער.

היודנראט, חייב היה לטפל בנוסף לתפקידו בעניינים הפנימיים של הגיטו, גם להוציא לפועל, דרישות והזמנות שניתנו לו ע"י כל הארגונים הגרמניים שנמצאו בעיר.

הזמנות אלה, צריך היה היודנראט לבצע על חשבונו בעזרת בעלי מקצוע ופועלים יהודיים. לכל הגרמנים תושבי צניסטוחובה, וגם אלה שהגיעו לעיר, חייב היה היודנראט לספק דירות מסודרות, בריהוט נאה, כלי-מטבח, מצעים וכל צרכי הבית.

הועד הוכרח לחדש ולרהט את הבית בו היתה בעבר הגמנסיה של אקסר. הבית נהפך לבית-זונות, ולשם הובאו נשים מגרמניה. כל השיפוצים והסידורים בוצעו על חשבון היודנראט, שהטיל מיסים

על התושבים היהודיים בעיר, בכדי למלא את דרישות הגרמנים שנברו מיום ליום. היודנראט התקשה באיסוף המיסים, ולכן הציעו לפעמים למפקד העיר, לאסור אנשים מסויימים שסירבו לשלם את המס שהוטל עליהם.

הגזירות ופעולות הגרמנים, הביאו חלק של חברי היודנראט להכרת, שהם למעשה - מכשיר בידי הגרמנים ללחוץ על היהודים, ואינם ממלאים את תפקידם לשרת את הציבור. אחדים מצאו לכן תירוצים ודרכים לעזוב את הפעילות ביודנראט.

אחרי תקופה קצרה החליטה הנהלת היודנראט לבטל חברותם של: אש, ראזינע, בעסערגליק, בראנדלעוויטש, בראניאטאווסקי, גרינפעלד, קליינפלדאך, ניעמיראווסקי, רוזשעוויטש, שאפיר, ואת יי לעוויט שנסע לחו"ל. במקומם מונו בתור חברי הוועד: וואלף אניספעלד (ציוני), דוד באזשיקאווסקי (סוחר), מאוריצי גאלסטער (יצואן), יערעמי גיטלער (עו"ד), שמואל כץ (חייט-מייסטער), מאאוריצי קאדינעל (בלתי מפלגתי), משה קאפינסקי (חרשתן), בערנארד קורלאנד (סוחר), שימאן פאהאריללע (עו"ד), מאוריצי פראפארט (סוחר), והילארי זאנדשטיין (בעל רכוש).

נוסף לחברי הוועד החדשים, צורפו עוד: שמואל וויינריב (סוחר), שהיה בשירות הגסטאפא ומונה לאיש-קשר בין היודנראט והגסטאפא.

בתחילת שנת 1940, השתייכו ליודנראט 25 אנשים, ובנשיאות כיהנו 7 חברים: לייב קאפינסקי, לייב בראמבערג, ד"ר שימאן פאהאריללע, נתן-דוד בערלינער, יחיאל געריכטער, יערעמי גיטלער וזעליג ראטבארט.

ב-1941 נפטר בראמבערג, ושאר חברי הוועד והנשיאות נשארו בתפקידם, עד לחיסול יהדות צינסטוחובה.

מדי פעם הוטלו ע"י הגרמנים גזירות בתירוצים והסברים שונים. לפעמים הופיעו גם הודעות מטעם היודנראט, שהסתמכו על הצווים של השלטון הגרמני. תגובת התושבים היהודים היתה לא תמיד אחידה. אחת מהגזירות הראשונות היתה פקודה, שהוצאה ב-15 בדצמבר 1939, המחייבת כל יהודי מגיל 14 ומעלה לענוד מעל למרפק אגד בצבע לבן, ועליו מגן-דוד בצבע כחול, שגודלו 10 ס"מ. קשה היה להתרגל ל"אופנה החדשה". היתה הרגשה של בושה, כאילו הלבוש אגד כזה מעמיד את עצמו, במעמד של פושע בפרהסיה.

אבל רגש הבושה נעלם מהר. אנשים טענו: "יתביישו אלה, שהוציאו פקודות כאלה". מאוחר יותר, כשנפגשו עם יהודי הסביבה שענדו טלאי בצבע צהוב על הגב, או על החזה, הרגישו עליונות על יהודי הסביבה, בפרשנות שיהודי צינסטוחובה פחות מושפלים.

לא קל היה להתרגל ל"אופנה החדשה". לעתים שכחו לענוד את הטלאי, וגרמנים שפגשו יהודי בלי הטלאי, הענישו אותו, ודרשו קנס כספי, או שהושיבוהו בבית-הסוהר, או שניהם ביחד.

בכדי למנוע מקרים כאלה, תלו הרבה אנשים פתק אזהרה, בדלת היציאה מהבית: זהירות "טלאי".

גם בחנויות חייבים היו היהודים להדביק במקום בולט בחלון הראווה "מגן-דוד", דבר שאיפשר לקונים להבחין, שזאת חנות ששייכת ליהודי, ואסור לקנות בה. הקונים הלא-גרמנים, שבעבר קנו אצל יהודים, לא התייחסו לזה בכלל, ואילו הקונים הגרמנים שהחרימו את החנויות, הקלו בכך על הסוחרים היהודים.

ב-8 לאפריל 1940, הודיע מפקד העיר, בהסתמך על צו מ-24 בינואר 1940 - שכל יהודי מחויב להודיע למפקדה, על כל הרכוש הנמצא ברשותו, וגם בנכסי דלא-ניידי. הצו הזה התייחס גם לכל היהודים שהמירו דתם, וגם לאנשים שהאשה או הבעל הם יהודים.

ב-7 במאי 1940 פורסם צו של מפקד העיר באותו ענין. אגב, הצו לא עשה רושם מיוחד על היהודים בצניסטרובובה, משום שכבר בהתחלת 1940 הוחרם כל הרכוש היהודי ע"י הגרמנים. גם החנויות של היהודים נסגרו, פרט לחנויות מכולת. מותר היה להחזיק סכום של 2000 זלוטי, וקצת מאוחר יותר רק 500 זלוטי. את יתרת הכסף חויבו להעביר ל"בנק חסכוניות ציבורי - ק.ק.א" לחשבון סגור, וניתנה אפשרות - רק לכאורה - למשוך 100 זלוטי בשבוע.

מספר שבועות אחרי זה, ב-15 לאפריל, אירגן היודנראט את "ועדת החרמה", שמנהלו היה בערנארד קאהלענברענער שפעל והחרים בלי כל סנטימנטים, מ-15 באפריל עד ספטמבר, 6,964 רהיטים וחפצי בית אחרים.

ב-14 ביוני 1940, ניתן צו ע"י מפקד העיר, שעל היודנראט לאסוף מכל משפחה יהודית 3 ק"ג מתכות שונות, או 1/2 ק"ג בדיל, תוך זמן קצר. הפקודה הזאת חודשה מספר פעמים, אבל יהודי המקום לא התרשמו במיוחד מהפקודה. בלית ברירה השתמש היודנראט בחלק ממלאי המתכות שהיה ברשותו למקרים כאלה.

הפקודות הללו גרמו לכך, שהיהודים התרוששו, ונהיו עניים מדי יום ביומו. כדאי לציין, שכמות הלחם, שמושל העיר היה מספק לתושבים היהודיים, היה 50 גרם ליום. מאוחר יותר גדלה ההקצבה ל-100 גרם לאדם, אבל לא באופן קבוע.

המצב הלך והכביד מיום ליום, ובמיוחד גברה הדאגה, לקיום היומי והפחד מהמחר. כתוצאה של נישול יהודים מדירותיהם, בתיהם וגם מאיזורים שלמים, הקים היודנראט "ארגון-שיקום", שבראשו עמד קאהלענברענער, שהיה בעל הופעה נאה, דיבר גרמנית רהוטה, מה שמצא חן בעיני הגרמנים, וזה עזר לו לנצל את הקשרים לטובתו האישית.

ארגון המקום לא עזר ליהודים עניים, שנאלצו להטלטל ממקום למקום, בכדי למצוא מקום לינה. מקומות "מנוחה" כאלה נקראו מקומות מקלט, ונמצאו ברחוב מירובסקה 9-11, בבית המדרש או "הכנסת אורחים" ברחוב גרנצארסקה 65, בבית הספר המקצועי ברחוב גרנצארסקה 6-8 בדירת מגורים, בשוק הישן מס' 18, או בבית התפילה ברחוב בערקא-יוסעלעוויטשא מס' 1 בבית הספר של בנות "בית יעקב" קטעדראלנה 10, ופילסודסקי 17, באולם של "בונד" ואולם של ההסתדרות הציונית לשעבר ברחוב אלייץ וואלנאָשטשי 3-5. במשך הזמן שמשו למקום מקלט גם אולם בעלי-מלאכה אלייץ 1 וגם "מחזיקי-הדת" ברחוב נאדזשעטשנע.

בזמן מלחמת העולם השנייה, הפכה צניסטרובובה למקום ריכוז של פליטים יהודים, ממקומות שונים בפולין. במקום 28,486 יהודים שגרו לפני המלחמה בצניסטרובובה, גדל מספרם בהרבה. המספר המדויק של הפליטים שנספו בשנים 1941-1942 אינו ידוע. בעשרת החודשים של 1940 נקלטו הרבה פליטים, בלי כל קשיים. כשזרם הפליטים הלך והתגבר, ורבים מהם היו חסרי-כול, הנהיגו אנשי היודנראט סלקציות. על פי צו של מפקד העיר, לא רשמה הרשות העירונית הלא-יהודית, את הפליטים כתושבי העיר.

בספר השנה של נתונים סטטיסטיים, מ-1940 (חלקית) כתוב "תלושי אוכל יקבלו רק תושבי המקום הרשומים בעיריה". לפי אותם הנתונים, הגיעו לצניסטרובובה ב-1940 3,252 פליטים, ביניהם 1,791 גברים, 1,461 נשים. מתוכם 676 ילדים עד גיל 14, ו-154 זקנים מעל גיל 66. מרבית הפליטים באו מלוודז' - 1,116 איש, מקרקוב - 771, מוארשה - 106 ומרדומסקו - 283. יתר הפליטים היו מערים כמו גֶנְסְק, לובלין, קעלץ, ראדום ומכפרים מסביבת צניסטרובובה. חלק מהפליטים לא באו ישירות ממקומות מגוריהם הקבוע, היות ובמשך הזמן החליפו מקומות מגורים.

כמו-כן חזרו תושבי העיר שעזבו את צינסטוחובה עם פרוץ המלחמה. מ-1 בינואר 1940 עד 31 בדצמבר 1940, חזרו כ-3,000 תושבים, שעזבו זמנית את העיר. הגיעו גם אנשים, שהיו להם קרובים או ידידים, בתקוה למצוא מקום ועזרה זמנית, וגם פליטים רבים שחיפשו מקום מקלט, מבלי שיהיו להם קרובים. עובדות אחדות על זרם הפליטים: ב-20 בינואר שאל משרד הפנים של מחוז ראדום את מפקד העיר צינסטוחובה על אפשרות של איכסון יהודים מ"רייכסגעברט" (גרמניה). ב-8 למרץ 1940 עונה ווענדלער: צינסטוחובה כבר קלטה 5,173 תושבים מפונים. בנוסף לזה, נמצאים כאן 16,000 פליטים מהתחלת המלחמה. ב-14 במאי הגיעה הודעה האומרת, שבתקופה הקרובה יהיה צורך לקבל למחוז ראדומסקו 20,000 פולנים ויהודים וגם 500 צוענים. ב-18 ביוני דורש מפקד המחוז, מאת מפקד העיר צינסטוחובה דו"ח על מספר האנשים שהוגלו לעיר. ב-25 ליולי עונה ווענדלער שהעיר מלאה תושבים, היות ו-14,035 פליטים הגיעו ונרשמו כחוק, מתוכם 6,224 פולנים, 7,811 יהודים. בנוסף, מודיע ווענדלער: ישנם אנשים שאינם רשומים כחוק וזה בהערכה: פולנים: בין 4-5 אלפים ויהודים - בין 14-15 אלפים. מתוך רישומיו של ווענדלער נודע, שהחל מ-1 בפברואר 1941 עד לאפריל אותה שנה, יגורשו מחלקים של הרייך הגרמני ומהשטחים שסופחו לרייך 28,000 איש, ביניהם 10,000 יהודים מווינה. כמה מהם הגיעו, וכמה באמת נשארו בצינסטוחובה, לא ידוע. ידוע היה ליהודי המקום שבמשך תקופת הכיבוש הנאצי, הגיעו יהודים מכל קצווי פולין לצינסטוחובה, ממקומות כמו: פלוצק ובאדז'אנאוו, שהוכרזו ע"י הגרמנים כ"יודען-רייך" הועברו לצינסטוחובה, מהרכבת שנסעה מקוניצפאל-זלוטי-פאטאק. גם 1,020 מיהודי באדז'אנאב, ו-500 יהודי פלאדק הובאו לצינסטוחובה. למרות גידול האוכלוסיה בעיר, צמצמו הגרמנים את שטח מגורי היהודים, כך שמתוך 400 רחובות שגרו בהם פעם יהודי צינסטוחובה, הוקצו כעת רק 84 רחובות, שנהפכו לגיטו עבור היהודים.

הגיטו

ב-22 לפברואר 1941⁴¹, העביר ממלא המקום של מפקד העיר קאדנר, למפקד מחוז ראדום, ד"ר לאש, שתי תכניות של סידור גיטו ליהודי צינסטוחובה. תכנית אחת: חומה עם ברזלים ותיל דוקרני. התוכנית היתה צריכה להתבצע תוך 14,000 ימי-עבודה, ובעלות של 190,000 זלוטי. בתוכנית השניה מדובר היה על גדר עץ, מחוזקת בברזלים ותיל דוקרני, בביצוע של 7,000 ימי עבודה ובעלות של 12,000 זלוטי. קאדנער תמך בתכניות אלה של משרד הבניה של העירייה בישיבתה ב-15 בפברואר 1941. בשיחת עבודה של מחוז בראמסקא, ב-29 למרץ, בו השתתפו מפקדי העיר ופקידותה הראשית על המחוז, מסר ד"ר לאש - מפקד המחוז רדומסקו, על הכנות רציניות ויסודיות להתקפה מתוכננת על רוסיה הסובייטית. באותה ישיבה הודיע גם ד"ר לאש, שמ-5 לאפריל 1941 תיעשה בכל מחוז גדום "יודענאקצוון", וסימון איזורי-מגורים ליהודים. באותו יום, הודיע היודנראט: בהתאם לפקודות הממשל אסור ליהודים לגור ברחובות ומקומות הבאים: אלייע ממספר 26 בצד אחד של הרחוב, וממספר 27 בצד השני ולמעלה, רחוב

קאָשטשױשקא, קילינסקי, וואשינגטאָן, אַלייַע וואַלאַנאָשטשי, רח' פילסודסקי ורחוב סאַביעסקי.
ב-9 לאפריל 1941 הופיעה פקודה, חתומה ע"י מפקד העיר, ד"ר ווענדלער, על איזור מגורים
ליהודים. הפקודה הופצה בחוצות העיר, במודעות גדולות בצבע אדום, וזה לשונה:

"החל מ-9 באפריל 1941 אני מודיע ומכריז על איזור מגורים סגור ליהודים ברחובות הבאים: רח' ווילסון ממספר 14 עד 22 ומ-34 עד 54, רחוב קאָוויע ממספר 1 עד 17, ומ-21 עד 43, רחוב קראקאָבסקא מ-1 עד 9 ומ-2-12, רח' קרוטקע - פרט למספר 16, רח' גאריבאָלדו, בָּערעק יאַסעלעוויטש, אַלייַע ראשונה מ-2 עד 12, ומ-1 עד 11, דאַשינסקי פּלאַץ: פרט למספר 8, רח' אַרליטש-דרעשער מ-2 עד 12 ומ-1 עד 13. רח' קאטעדראלנה מ-4 עד 18, ומ-3-17. רח' נאַרויטאַוויטש מ-2 עד 14 ומ-3-17. רח' נאַרויטאַוויטש מ-2 עד 14 ומ-3-11, רח' סטראזיאדקה מ-1 עד 19, פרט למספר 3, רח' פשעסמיק מ-2 עד 4 ומספר 3. טאַרגובָה מ-8 עד 14 ומ-1 עד 25, כל הרחוב נאָדזשעדנָא. רח' מיַראָווסקא מ-1 עד 11, ומ-4 עד 12. כל הרחוב גאַרנאַרסקא פרט למספר 1, שוק הישן, רינעק ווארשאבסקי, רח' סענאַטאַרסקה, קאַזשאַטפּאַדעק, מאַסטאַוּנא, פּטאַשאַ ופשעמיסלאָוּנא."

ההודעה מוסיפה, שכל העברת היהודים, ועזיבת הפולנים מהרחובות המוזכרים לעיל, חייבת להסתיים עד 17 באפריל. היהודים, שלא יצייתו לפקודה, יוצאו מהעיר, ויותר להם לקחת חבילה רק עד 25 ק"ג, לכל ראש.

כל הפולנים הגרים ברחובות האלה, יורחקו בכוח, ויאסר עליהם לקחת איתם יותר מ-25 ק"ג חפצים לכל ראש. מספר הפולנים שגרו במקומות אלה היה 3,309 נפשות.

החל מ-17 באפריל, דרשו שוטרים יהודים, שהוצבו במקומות שונים במעברים מהגיטו, אישורים ממשלתיים מיהודים שרצו לעבור את המעברים. גם חברי היודנראט מוכרחים היו להראות את האישורים המתאימים, שבלעדיהם לא יכל אף יהודי לצאת מגבולות הגיטו. הסגירה של הגיטו הושלמה באופן מוחלט רק ב-23 באפריל 1941.

ב-23 באפריל הועמדו בנקודות מעבר מהגיטו עמודים עם מודעות בצבע צהוב, כתובות בגרמנית, פולנית ועברית: **"אזור בטחון סגור, עזיבת הגיטו - עונש מות"**.

כמה יהודים היו בתקופה ההיא בצינטווחובה - לא ידוע. לפי נתונים סטטיסטיים של היודנראט גרו אז בעיר 32,744 יהודים. לפי פתק שצורף לפקודת הגירושים - שנכתבה בכתב ידו של ווענדלער - הצטרכו לעבור לגיטו 2,100 משפחות יהודיות (ביחד 9,600 נפשות) ועוד 35 איש בלי משפחות, ולפי אותו פתק היו בעיר 35,591 יהודים רשומים בעיריה, ו-1,500 לא רשומים.

לפי הערכות אנשי היודנראט היו בעיר 40,000 יהודים שאוכלסו באיזור העני ביותר. להתהלך בגיטו היה קשור בהרבה אי-נעימויות ועלבונות. גרמנים, ובמיוחד אנשי צבא הרביצו ליהודים שהלכו ברחובות בטענות שונות: בעד ה"חוצפה שהלכו במדרכות", בעד אי הורדת הכובע לפני הגרמנים, ובעד החוצפה ש"כן הורידו את הכובע".

היהודים לא ידעו איך להתנהג: אם להוריד את הכובע, או לא להוריד?

ב-25 לאפריל 1941 פנה מפקד העיר (כנראה בהתערבות היודנראט) למפקד הצבאי והודיע ש"חיילים המטיילים להנאתם" בגיטו, זה מסוכן ולא מכובד.

4 ימים לאחר מכן, ב-29 לאפריל, הודיע המפקד הצבאי שכניסת חיילים גרמניים - "לא בתפקיד" - אסורה, בגלל מחלות מדבקות.

ב-4 במאי 1941 קיבל מפקד העיר, ממפקד המחוז בְּרוֹם, דרישה להגיש עד 10 במאי, דו"ח על

הגיטו. ב-8 במאי הגיש ווענדלער דוי"ח מפורט על 6 עמודים על הדרך והצורה בה ביצע הקמת הגיטו. לדוי"ח הזה צירף ווענדלער הערה, בה מתפאר, שהצליח לחסל את המחלה המדבקת שהגיעה לצינסטוחובה עם היהודים שבאו מפלוצק ובורז'נוב, ומקווה שמקרים חדשים לא יופיעו, אם לא יעבירו "יהודים מלוכלכים, מלאי כינים, שבמקומות אחרים לא רוצים לקלוט אותם".

גם לגיטו הסגור נוספו יהודים ממקומות שונים. לפי דוי"ח של מפקד העיר מ-5 לאוגוסט 1941 ידוע, שב-1 ליולי 1941 מנתה אוכלוסית צינסטוחובה 164,567 אנשים, מזה רשומים 37,667 יהודים. לפי מסמכי העיריה הוצאו ליהודים 37,371 כרטיסי מזון. באותו מסמך ישנה הערה, שבגלל סיבות שונות 20% מהיהודים בעיר אינם רשומים ולכן גם לא קיבלו כרטיסי-מזון. מסתבר שעד סוף 1941 היו בגיטו בצינסטוחובה יותר מ-40,000 יהודים, והצפיפות היתה לכן גדולה מאד, לא רק בדיוור אלא גם ברחובות.

לפי פקודת הגרמנים הוטל על המשטרה היהודית לטפל ולהסדיר את התנועה ברחובות הגיטו. השוטרים גירשו את "סוחרי-הרחוב" - שהיו בעיקר צעירים - לא איפשרו אסיפות, ב"אָלֵיע הראשונה" אסרו ישיבה על הספסלים ופזרו את המטיילים לפני שעות העוצר. בשעות העוצר הופיעה המשטרה הגרמנית, ויהודי שנתפס בשעות האסורות מתהלך בגיטו, הובא לבית-הסוהר ונאלץ לשלם קנס ניכר בכדי להשתחרר, ונשלח גם לעבודות כפיה. הגיטו נמצא בחלק המזרחי של העיר וגבל בפרבר זאווידז'ייה ורקוב. האוכלוסיה בפרברים אלה שעבדו בעיר, מוכרחים היו לעבור את הגיטו כשחזרו מעבודתם. דבר זה אפשר פגישות בין היהודים והפולנים, מה שלא מצא-חן בעיני המשטרה הגרמנית. ב-11 לאוגוסט 1941 הוציא מפקד העיר צו: שטח הגיטו הוא מקום מגורים של יהודים, ואסור ללא-יהודים להמצא שם, פרט לאנשים שקיבלו רשיון מיוחד.

בכדי לאפשר לתושבי הפרברים לעבור למרכז העיר נותקו מהגיטו הרחוב סטראזשאצקע וחלק מקטראָלנא. הקטנת שטח הגיטו הביאה לצפיפות גדולה בגיטו, היות והתוספו 1,500 יהודים. ב-24 לדצמבר לפנות ערב, התנפלו גרמנים בבגדי צבא ולבושים אזרחית על עובדי אורח יהודים ברחובות הגיטו וכבדו אותם במכות. מכל האנשים שלבשו פרוה, או מעיל עם צוארון של פרוה פשטו את המעילים ואלה מבוהלים הודו לדי שלא קיבלו מכות נוספות. השמועה על גזל הפרוות התפשטה חיש מהר, והרבה אנשים סגרו את החלונות והתריסים ושרפו מעילים ופרוות, כדי לא למסרם בידי הגרמנים.

למחרת הודיע היודנראט - בהתאם לפקודת מפקד העיר - שעל יהודי העיר למסור את כל הפרוות שברשותם, ועל היודנראט לארגן קבוצת פרוונים - להתאמת כל הפרוות והמעילים לשימוש הצבא הגרמני.

חלק מהיהודים הסתירו את הפרוות במקומות מסתור שונים, אחרים קברו אותם, או מסרו אותם לשמירה - לידידים פולנים. היו גם מקרים שהסתיימו באופן טרגי, כשהגרמנים מצאו את הפרוות שהוסתרו.

לאחראי לאיסוף הפרוות מונה מפקד הזינדמריה פונקובסקי, יליד סביבת פוזנן. 3 חדרים מלאים בפרוות שהוחרמו היו תחת שמירת השוטרים היהודים, עד שכל המפקדים הגרמנים והפקידים בחרו להם את המעילים הטובים והשאר הועבר למפקד העיר אחרי שסודרו ותוקנו ע"י פרוונים יהודים.

מכות מסוג זה ואחרות היקשו מאוד על חיי היהודים בגיטו, אבל רצון ההישרדות גבר על כל הגזרות והמכות בתקווה למחר טוב יותר.

עבודת כפיה

היודנראט - חייב היה מדי יום ביומו - להעמיד לרשות הגרמנים, פועלים ובעלי-מקצוע למקומות עבודה קבועים. נוסף לזה, תפסו הגרמנים יהודים ברחובות הגיטו, או מתוך הדירות, לעבודות-כפיה. בכדי להתגבר על חטיפת היהודים לעבודות-כפיה, יסד היודנראט משרד-עבודה.

על פי צו מושל המחוז מ-26 באוקטובר 1939, הודיע מפקד העיר ב-9 למארס 1940, לכל היהודים, ילידי 1914-1923 (כולל יהודים משומדים) להירשם ביודנראט לעבודת-כפיה. ב-2 לאפריל 1940 הוציא ווענדלער פקודה נוספת, על כל היהודים שנולדו משנת 1879 עד 1925 להירשם ביודנראט.

ב-11 במאי 1940 הודיע קאדנער, ממפקדת העיר, שב-6 למאי התחיל גיוס יהודים לעבודות-כפיה. ביולי 1940 קיבל משרד העבודה הגרמני לאחריותו, בעזרת פקידים יהודים של היודנראט - טיפול וארגון עבודת הכפיה.

הם השתלטו על הכרטיסיה, רישום של כל היהודים מגיל 12-60. כך נהפך משרד העבודה של היודנראט לכלי שרת בידי הגרמנים. תקוות מנהיגי היודנראט שייפסקו חטיפות יהודים לעבודות כפיה התבדו. משרד העבודה היהודי נהפך לכלי-שרת בידי המשרד הגרמני - שמדי פעם דרש עובדים יהודים, והשוטרים היהודים נשלחו לרחובות הגיטו להביא עובדים יהודים.

בתקופת 2 הרישומים לעבודות כפיה, נרשמו 8,330 גברים, מזה 38.3% אבות שלא היו להם ילדים, 32.7% אבות 1 ילד, 19.1% - אבות לשני ילדים, ולשאר האבות היו 3, 4, 5, 6, 7 ו-8 ילדים. אב אחד ל-8 ילדים היה בגיל 39.

הנרשמים חולקו לשש קבוצות:

בקבוצה הראשונה היו: בעלי מפעלי תעשייה, סוחרים (זעירים), פועלים פשוטים, תלמידים ופקידים. בקבוצה השנייה: בעלי מקצוע.

בקבוצה השלישית: פועלי בניין, שרברבים, בנאים-פועלי בנין, צבעים, פחחים וכו'.

בקבוצה הרביעית: חקלאים וגננים.

בקבוצה החמישית: רופאים, עו"ד ומורים.

בקבוצה השישית: טכנאים - בעלי השכלה גבוהה.

בניתוח הנרשמים לפי המקצועות מראה:

סוחרים 50.4%, בעלי מקצוע - 40.96%, מקצועות חפשיים - 3.97%, בנאים - 2.67%, חקלאים - 1.07%, וטכנאים - 0.93%.

מתוך כל הנרשמים היו - 64.3% מוכשרים לעבודות, מוגבלים חלקית - 22.5%, בינוני - 9%, ללא יכולת לעבוד - 4.2%.

הבריאים נמצאו בקבוצות השניה והרביעית.

בהתחלה נשלחו העובדים ל-120 מקומות עבודה, ביניהם: המשטרה הגרמנית, בריכת שחיה ומגרש ספורט, מפקדת העיר, צבא, בייס גרמני, רכבת, עיריה, המשטרה הפולנית, מכון לניקוי מכינים, שדה התעופה, משרד ההגירה, תיאטרון עירוני, משרד הדואר.

בהתחלה חוייב כל אחד לעבוד יום אחד בשבוע. מי שרצה להשתחרר מיום עבודה, חייב היה לשלם 4 זהובים. איש לא יכול היה לשלוח מישהו אחר במקומו. רק משרד העבודה של היודנראט יכול היה לשלוח ממלא מקום. אנשים שהיו זקוקים לכסף - התנדבו לצאת לעבודה ובעד 6 ימי עבודה קיבלו 24 זהובים, ומוזה ניכה היודנראט 4 זלוטי, עבור יום עבודה בשבוע, שכל אחד צריך היה

למלא - לטענת היודנראט.

המוזמן לעבודת כפיה קיבל הודעה בכתב, בה פורט היום והשעה שצריך להתייצב, וכמה כלי עבודה להביא. בגלל המצב הכלכלי הקשה - פנו הרבה אנשים ליודנראט - והציעו עצמם לימי עבודה בשכר. ההצעות הלכו וגברו, ולכן לא קשה היה לאנשים, שלא היו מעוניינים בעבודת כפיה - למצוא "מחליף" בתשלום.

בממוצע הועסקו ב-1940 - 2,624 עובדי-כפיה בכל יום. ובשנת 1941 - 4,798 עובדים, ומ-15 בדצמבר 1941 עד 22 בספטמבר 1942 - הועסקו 7,595 עובדי כפיה בכל יום.

נוסף לשליחת עובדים למקומות שונים בצ'ינסטוחובה נאלץ היודנראט לספק עובדי-כפיה למחנה העבודה בפשירווי (ע"י צ'ינסטוחובה) צעשאנוב וְעָרְשִׁין (ע"י לובלין).

לפשירווי נשלחו ביוני 1940 300 עובדי-כפיה להטיית הנהר ולייבוש ביצות. כל אחד, שמשרד העבודה של היודנראט, החליט לשלוח אותו לפשירווי, קיבל הודעה: "לפי פקודת ועדת-הכפיה של משרד שמירת הנהרות והמים מ-26 לאוקטובר 1939, עליך להתייצב במקומות הריכוז ברחוב פילסודסקי 13-15, בשעה 5:30 בבוקר. עליך להביא שמיכה חמה, כרית, כף, צלחת עמוקה וכוס. חתום: מפקדה של עובדי-כפיה יהודים".

הקבוצה שמנתה 300 עובדים היו בגיל מ-18 עד 35 שנה. הם התגוררו שם בבתי-מדרשים וצריפים. עבדו 10 שעות ביממה וקיבלו 3 פעמים ביום אוכל. בבוקר 300 גרם לחם וקפה, במשך היום קצת אוכל מבושל.

הטרנספורט הראשון של העובדים שהה בפשירווי חודשיים. בתום תקופה זו נשאו חלק מהעובדים לתקופה נוספת בגלל מצבם הכלכלי הקשה. את יתרת העובדים - עד 300 - גייס משרד העבודה היהודי בצ'ינסטוחובה.

השומרים והמפקחים התייחסו רע מאוד לעובדי-הכפיה. הרביצו לכל יהודי שנקרה בדרכם, הכריחו אותם לשיר כשצעדו לעבודה או בחזרה. במשך הזמן, הוקל המצב, ע"י מתן שוחד לשומרים. גם יהודי פשירווי עזרו הרבה ע"י מתן אוכל וסידור מקום לינה יותר נוח.

בתחילת אוגוסט 1940 חוייב היודנראט לגייס אלף עובדי-כפיה, בכדי להעבירם לווערעשין (נרשין) וְצִיִּשְׁנוֹב (צעשאנוווי), במחוז לובלין, למחנות עבודה. המשלוח הראשון מנה 450 גברים, והשני 460, כולם עד גיל 30. המשלוח הועבר ללובלין בקרונות-משא, בליווי משטרה צבאית.

בלובלין קיבלו את פניהם אנשי אס-אס במכות, והעבירו אותם לצריפים בהם התגוררו לפנייהם אלפי יהודים מערים אחרות. בעת המעבר לצריפים, הוציאו הגרמנים יהודי, הלבישו על ראשו כובע של מכבי-אש ממתכת, חייבו אותו לחצצר בחצוצרה, וכל היהודים נאלצו לשיר בהתאם. המשלוח של יהודי צ'ינסטוחובה וחלק ממקומות אחרים הועבר לכְּעֵלְזִיץ, שם נמצאו כבר יהודים ממקומות שונים וגם צוענים. מְכָלְזִיץ הועברו לְצִיִּשְׁנוֹב.

מרדכי לְבִקוֹבִיץ (לעווקאָוויטש), שהיה באותו טרנספורט מספר: בעלייה להר, היינו מוכרחים לרוץ מהר, ובירידה, ללכת לאט. מי שפיגר, נורה מיד.

בכפר "רוסקיע פִּיִּסקִי" הכניסו אותנו לחורבה, בית הרוס, איפה שנמצאו עשרות גופות של יהודים שנורו ע"י הגרמנים. משם צעדנו עד "צעשאנוווי" לעבודות קשות ביותר.

בנוסף למכות חזקות התעללו אנשי אס-אס ביהודים. לפעמים ציוו על אדם אחד לטפס על עץ גבוה, ומשם בעזרת מקל קטן "לנצח" על יהודים שעמדו מסביב לעץ, ושישירו בצוותא.

לעווקאָוויטש מציין מקרה שבו רב-סרן גרמני, דאָלף, נהג לרכב על סוסתו, כשעבר ע"י הפועלים

היהודים נהג להרביץ בהם מכות חזקות, ואם מישהו התיישר קצת או נח, הרביץ בו בשוט או ירה למוות.

לעוזקאוויטש (היום עובד בבית חרושת בצ'ינסטוחובה) מספר: "לפעמים נאלצנו לעמוד בנהר, עד החגורה במים, ולהוציא מקרקעיתו חול. באחד הימים, כשחזרו מהעבודה ביקש יהודי אחד, בשמו קאהן מאיש אס-אס, ששמר על הצריף שבו התגוררו, לאפשר לו לצאת לשירותים. השומר נענה, אבל, כשקאהן רק עבר את מפתן הצריף נשמעה יריה. קאהן נפצע קשה ביד ע"י השומר, ומיד חזר לצריף זב דם והתחבא. אנשי אס-אס שהגיעו לקול היריה רצו לאסור את קאהן - שלא יהיה כשיר לעבודה - ולהוציאו להורג. לא עזרו כל הבקשות והתחנונים של קאהן ושאר האנשים, והוא נורה למוות בידי הגרמנים. באותו לילה נהרגו עוד 3 יהודים. הגרמנים פקדו על האסירים לקבור את הגופות, ועל קבריהם לתקוע צלבים מעץ.

למחרת כשהלכנו לעבודה, התחילו לירות בנו. כמה אנשים נהרגו אז, אינני יודע. על ידי נהרג בחור צעיר מראדאם - שמו ליפשיץ, שאני בעצמי קברתי אותו.

ערב סוכות העבירו אותנו לראדאם, וחלק מאיתנו נשלחו אחרי זה למחנה אסטשוו, ע"י הרוביעשוו. גם אני הייתי בין אלה שהועברו לשמה, אבל לצערי המקום והתנאים היו יותר גרועים. בדרך איבד עצמו לדעת אחד האסירים. עבדנו בייבוש ביצות, יישור דרכים ותיקון כבישים. באחד הימים ציווה איש אס-אס לקבור חיים ילד מצ'ינסטוחובה, בנו של נכה מלחמה קאוואן. למזלו של הילד הופיעו פתאום יו"ר היודנראט מהרוביעשוו, בלוויית גרמני מכובד ובערנארד קורלאנד מצ'ינסטוחובה.

על מצבם הקשה של הטרנספורט הזה, נודע בצ'ינסטוחובה, ההורים ובני משפחה של האסירים התארגנו ובסכנת נפשות נסעו אליהם והביאו חבילות מזון למחנה... משפחות האנשים שהיו בטרנספורט הזה דרשו בתקיפות מהיודנראט לשחרר את האנשים.

באחת הבקשות ליודנראט כותב אחד בשם פאנטאפּעל: אני, בן 83, ממקצוע חייט, אשתי עיוורת, שני הבנים: אברהם בן 27 - ספר, ומשה בן 20 - מסגר. אברהם נתפס ברחוב, ונשלח למחנה כפיה. בנו השני, משה, חלה, ובמחנה לא מאפשרים לו לגשת לבדיקה רפואית. מצבנו קשה מאוד, ואין לנו ממה להתקיים. בקשתנו מהיודנראט לטפל, לשחרור הבן החולה קשה.

הורי האנשים, שנשלחו לצעשאנווו וונערעשין, בחרו משלחת, שנסעו למחנות להשתדל להקל על מצב יקיריהם.

מצבם של האסירים הורע מיום ליום, חלקם נפלו ומתו מאובדן כוחות, מכאבים, מדיוזנטריה, טיפוס-בטן וטרטורי מפקד המחנה דאלף. חלק ממשפחות האסירים מכרו כל שיכלו, אספו כסף וניסו בעזרת שוחד לשחרר יקיריהם. אחדים ניצלו ככה.

רוב המשפחות התארגנו והפגינו לפני היודנראט. ב-22 בנובמבר 1940, כותב בז'יקאבסקי (חבר נשיאות היודנראט) לשליח היודנראט בערנארד קורלאנד: "במכתבי הקודם אליך שלחתי לך רשימת אנשים הנמצאים במחנות, והוריהם מקימים צעקות וצרות גדולות ליודנראט בעניין ילדיהם. למרות שאני בטוח - שזה לא יעזור הרבה - הנני שולח לך רשימה חדשה, וזאת, בכדי להשקית קצת את מצפוני ורוחות של המשפחות הכואבות.

לצערי, אני מוכרח לציין: אמש התארגנה קבוצה חדשה של הורים שנסעו להרוביעשוו. לא יכולנו לעזור בעדם. נעשה הכל בכדי לעזור מצב לא-נורמאלי זה."

במאמצים אל-אנושיים הצליחו המשפחות להחזיר לצ'ינסטוחובה עשרות אחדות של אסירים.

אחרי חודשיים של עינויים הצליחו היודנראט וההורים לשחרר את האסירים. לרוע המזל, עכבו הגרמנים 3 קרונות עם עובדים והעבירו אותם למחנה אחר, לאַסְטְשוּווּ.

אחרי זה התברר שהאסירים החדשים הובאו, בכדי למלא את מכסת העובדים היהודים ששחררו בשוחד ע"י ההורים מרדום. מצבם במחנה החדש היה קשה יותר מהמחנה הקודם. אחדים ברחו לצינטטוחובה בסכנת נפשות, ומה שיותר גרוע שאחדים מהם נאלצו לחזור בתור עריקים.

אברהם פֶאָנטֶאָפֶעל, שנמצא במחנות אלה מספר: "בימים הראשונים כשהגענו למחנה נהגנו להוריד את הבגדים, כשהלכנו לישון, אבל כשהעירו אותנו הגרמנים בשעה 2 או 3 בלילה ל"תרגילי-קימה", ובעד איחור בהופעה למסדר קיבלנו מכות רצח, המשכנו לישון בבגדים. היינו כ-70 איש בצריף וכשהעירו אותנו לתרגילי-קימה, הריצו אותנו עד שעה 5 בבוקר. בגמר הריצה קיבלנו קפה ולחם, אבל אף אחד לא יכול היה לשתות את הקפה, השתמשנו בו לרחיצת ידיים וגוף. מכת הכינים היתה איומה, בכדי להתנקות מהן נהגנו לפשוט את הבגדים - בזמן "עשיית הצרכים" בשדה ולנקות אותם. הבגדים בלו מרוב שימוש ואחרים לא קיבלנו, לכן נאלצנו לעבוד יחפים וערומים. אחדים התכסו רק עם סמרטוט קטן, ואחד בשם ניעדזייעלאַ מווייעלון עבד לגמרי ערום.

הממונה עלינו בעבודה, אוקראיני בשם טאַראַשְנֶקוּ, ניצל כל הזדמנות בכדי להרביץ לנו. בגמר העבודה קיבלנו צלחת מרק, ואם האחראי ראה, שמישהו מנסה לקחת צלחת מרק נוספת, התעללו בו והכריחו אותו לרקוד כמו צפרדע. פֶאָפֶל מספר, שמשבעים האנשים שהיו בצריף יותר מחמישים חלו בטיפוס. (פֶאָנטֶאָפֶעל גר היום בצינטטוחובה).

את התנאים במחנה מציין דו"ח היודנראט: "במקום החדש באוסטאשווּ תנאי העבודה והחיים היו קשים ביותר. האסירים נדרשו לעבוד בסלילת כבישים בגשם ובכפור וזאת לאחר חודשיים של עבודה מפרכת".

רק במחצית השנייה של חודש דצמבר שוחררו העובדים, תשושים וחולים וחזרו לצינטטוחובה. אבל גם שם גויסו לעבודות-כפיה.

ביום הכיפורים 1940, פלשו הגרמנים - בניצוחו של פריץ גרוסקֶמֶר לבתי-התפילה והכריחו יהודים, לבושים בטליתות לנקות מגרשי-ספורט עד השעות המאוחרות בלילה.

יהודים שברחו מנקודות איסוף

בלילה, בין 706 ביוני 1941, נתפסו לעבודה 82 יהודים. מהם 76 ברחו, ורק 6 נשארו. היודנראט קיבל הודעה לגייס 82 עובדים שיועברו לְעֶמְבֶּלִין לעבודות-כפיה. המשטרה היהודית תפסה 82 איש ושמרו עליהם בבית-מדרש באלייעָה 1.

האסירים פרצו קיר בקומה הראשונה, בעזרת-נשים, ובעזרת חבל - ברחו. היודנראט הקים ועדת חקירה בראשות העו"ד פֶאָהֶאָרִילֶע.

בסוף אוגוסט 1941 נעצרו 1,400 איש והועברו לבית החרושת "קואלען" בתנאים קשים. המקום היה צר מלהכיל מספר כה גדול של אנשים. חלק מהם נאלצו ללון במגרש פתוח של בית החרושת. בכדי להשתחרר, ניסו משפחות המגוייסיים לשחד את הפקידים, השומרים והאחראים במקום... חלק גדול הצליח להשתחרר בדרכים שונות. חלק נוסף השתחרר ע"י החלפת החטופים באנשים אחרים - הזקוקים לכסף - למחיה למשפחות.

במצב דומה, נמצאו 600 יהודים, ברחוב "סרעברנע", בתוך 7 בניינים ישנים. הודות להתערבות הממושכת של "טאָז" במשרד הבריאות הגרמני, והטענה שישנה סכנה שתפרוצנה מחלות מדבקות, הצליח ד"ר אדאם ווילברג לשחרר את האנשים שנשארו 3 1/2 שבועות ולא הצליחו להשתחרר ע"י שוחד או בצורה אחרת.

בהתחלת יולי 1942, בשבת, בשעה 11 בצהריים, הודיעו שוטרים יהודים בגיטו, שכל הגברים מגיל 14-60, חייבים תוך חצי שעה להתייצב ב"שוק-החדש" וברחוב אלייט הראשונה. קשה לתאר התרגשות האנשים. הורים נפרדו מילדים, בעלים מנשים, ילדים מבוגרים מהורים, וכולם בתפילה ותקוה "שיתראו בקרוב".

אלפי יהודים הגיעו למקום, ולכל אחד תעודה של עיסוק במקום מסויים. אף אחד לא לקח איתו חבילות, היות וכל אחד קיווה, שהוא ישוחרר. כל המקומות שסומנו לאיסוף האנשים, הוקפו ע"י שוטרים גרמניים, שוטרים פולנים, אנשי גסטאפו, שוטרים יהודים וחברי היודנראט. התרגשות הנאספים היתה גדולה. הם הסתדרו לפי מקומות עבודה שחולקו, בשורות רבות. אנשי הגסטאפו עברו בין השורות וקיבלו הסברים מאנשי היודנראט. הנאספים הסתכלו ובחנו בפחד את כל התנועות של כל הפמליה בראשות מפקד העיר, פראנקע.

אחרי המתנה של 3 שעות שוחררו האנשים למקומות העבודה. אבל רק אחרי שעה קלה קיבלה המשטרה היהודית הוראה ממפקד המשטרה הגרמני, לאסוף בחזרה קבוצה גדולה של יהודים שנשלחו למקומות עבודה - לחצר היודנראט. מיד התאספו כ-2000 איש. חלקם שוחררו הביתה והשאר הועברו לבית חרושת "מעטאלורגיג", ברחוב קרוטקע.

במשך 3 ימים עונו האנשים, ונאמר להם שישלחו אותם למחנות עבודה, לגרמניה. היהודים היו מיואשים ולא ידעו מה יהיה גורלם בעתיד הקרוב והרחוק. אחדים מהם נצלו הזדמנויות וברחו דרך הגנות. למזלם, שוחררו גם השאר לבתיהם, אחרי 3 ימים.

הגיוס "כאילו" למקומות עבודה לגרמניה הוסיף דאגה לגיטו. ובמיוחד - אחרי שבאביב 1942 - התפשטה בגיטו ידיעה על גירוש יהודי וארשה. נפסקו הנסיונות להשתחרר ממקומות עבודה. כל אחד דאג להשתייך לאיזשהו מקום עבודה מסודר, בתקוה שבצורה כזאת ימנעו ממשלוח למחנות עבודה בגרמניה.

עד 20 באוגוסט, נתפסו עוד אנשים למלא מקומות עבודה שהתפנו. 15 אקציות בלילות, בוצעו ע"י שוטרים יהודים בלילות, לפי הוראות הגרמנים.

מפקד המשטרה היהודית כותב במכתבו מ-15 בדצמבר 1941 להנהלת היודנראט "בין העצורים נמצאים ברובם אנשים מוזנחים ומלאי כינים. לכן הוא מציע למשטרה לארגן מקום עבודה, איפה שאפשר יהיה להחזיק את העצורים". ממכתב זה אפשר ללמוד איזה חלק מהאוכלוסיה היהודית נעצרה בחטיפות פתאום לעבודות שונות.

המשטרה היהודית

בברכת המשטרה הגרמנית, נוסד ב-1 במאי 1940, ע"י היודנראט, ארגון "אָרו" (בפולנית: אַינספּאַקצִיָה רוחו אוליטשנָגו).

למפקד היחידה הזאת נבחר מ' גאלסטער. עוזרים: א' העלמאן, בוזייקובסקי, י' נלאנדע, מ' צעצערבוים, ז' יאראצינסקי, י' שטארקמאן... בהתחלה מונו 45 פקידים, ואחרי מספר שבועות גדל

המספר ל-72. בהתחלה תפקידי ה"אירו" היה לכוון את התנועה ברחובות הגיטו, לאסור לטייל ברחובות הראשיים של העיר, לאסור התקהלות בקבוצות, לשבת בספסלים באלייע. לאחר מכן החלו לסייר ולאייש 24 נקודות בעיר, מזה: כעשרה רחובות של אוכלוסיה יהודית צפופה וב-14 מקומות ריכוז של היודנראט. תפקיד הפקידים היה להשגיח על מעבר המצרכים ליהודים, חלוקתם, המצב הסניטארי והמחירים.

תפקידם היה גם להשגיח, שלא ימצאו יהודים ברחובות, בעת מעבר שבויי מלחמה רוסיים, ומילוי הוראות היודנראט.

האוכלוסיה היהודית התייחסה לאנשי "איירו" בהסתייגות "ליצנים" אמרו שיש לנו "אוטונומיה" "אוי ואבוי" לאוטונומיה "שהגרמנים נותנים לנו".

שינוי גדול חל בפתיחת הגיטו, ואנשי "איירו" נהפכו לשוטרים.

ב-21 לאפריל 1941 שלח מפקד העיר ווענדלער הוראה (למשטרה הגרמנית, המשטרה הפולנית, באטאליון 310, ו"איירו") תחת הכותרת: "הוראות שירות לשוטרי הסדר היהודיים באזור מגורי היהודים, בצינעטוחובה". "באזור הנדון אחראית המשטרה היהודית לשמירת השקט והסדר. החזקת הגוף המבצע על חשבון היודנראט. בהוראה ישנם 9 סעיפים: "שומרי-הסדר" תהיה תלבושת מיוחדת עם דרגות, שאפשר יהיה לדעת מה תפקידו ודרגתו של כל אחד. הדרגות או כפתורים המיוחדים, היו על הכובעים, או על הסרט הצהוב על הזרוע. למפקד היו 4 כוכבי כסף, לסגנו 3, אחראי על האזור - 2, וממלא מקומו - 1 כוכב.

בהתחלה התביישו השוטרים ללבוש את הבגדים החדשים עם הדרגות. מי שהעיו כן לצאת בתלבושת רצו הילדים וצחקו כאילו זה "פורים שפיל". במשך הזמן התרגלה האוכלוסיה לכך, וגם השוטרים הבינו והעריכו את כוחם.

השוטרים הופקדו גם על מקומות יציאה מהגיטו. הוטל עליהם להשגיח שיהודי - שאין לו רשיון מיוחד - לא יוכל לעזוב את הגיטו. כן עסקו בחיפוש אחרי יהודים שלא התייצבו לעבודת-כפיה, דאגו לגבות את המיסים שהטיל היודנראט, בשיתוף פעולה בעת החרמת רהיטים ע"י הגרמנים מבתי יהודים וחטיפת אנשים לעבודות שונות.

פעולות מסוג כזה הוגברו בחודשים האחרונים, לפני פינוי היהודים ממקומות מגוריהם, במחצית השניה של 1942. ה"אקציות" בוצעו לפי דרישת היודנראט או משרדים גרמניים, לתפיסת יהודים לעבודות שונות.

לא תמיד הצליחו ה"אקציות". הרבה יהודים - שחשבו שיבואו לחטוף אותם לעבודות-כפיה הסתתרו במקומות מחבוא.

רוב האקציות בוצעו בשנת 1942, ב-27 ליוני 1942 השתתפו באקציה 99 שוטרים, שהעבירו לרשויות 107 יהודים, ב-2 יולי - 31 אנשים, ב-8 ליולי - 1 עובד, 11 יולי - 9 עובדים, 16 יולי - 60 עובדים, 17 יולי - 30 עובדים, 30 יולי - 76 עובדים, 1 אוגוסט - 25 עובדים, 4 אוגוסט - 72 עובדים, 12 אוגוסט - 51 עובדים, 13 אוגוסט - 65 עובדים, 14 אוגוסט - 52 עובדים.

לאחר 16 באוגוסט פסקו האקציות, משום שכל יהודי חיפש מקום עבודה במרכזי עבודה, בכדי שיוכל להוכיח לשלטונות שהוא "פרודוקטיבי" - מביא תועלת, ולא ישלחו אותו למקומות שונים, לפי "השמועות המדאיגות מאוד שהסתובבו".

לפי צו היודנראט, סגרה המשטרה, מקומות מגורים של אנשים שברחו מהעבודות, או שלא שלמו את המס שהטיל היודנראט. בצורה כזאת נסגרו 96 דירות ב-16 באוגוסט 1942. לפי פניית לשכת המסחר ולשכת בעלי התעשייה ליודנראט, סגרה המשטרה חנויות, שבעליהן לא שלמו שכר-דירה, או

חובות כספיים אחרים. מספר השוטרים גדל מ-150 ל-250 שוטרים. עם הקמת הגיטו מספר היהודים שרצו להתגייס למשטרה, היה קטן מאוד, אבל במשך הזמן רבו המועמדים עד כדי כך שבכדי להתקבל למשטרה צריך היה לשלם הרבה "שוחד". השוטרים היו פטורים מתשלום מיסים, פטורים מעבודת-כפיה, מטרור ומעלבונות. היחס לשוטרים נהפך במשך הזמן מגישה של לעג וזילזול לשינאה, והיו מקרים ששוטרים הושמצו בפרהסיה ואף הוכו. בספטמבר 1942, עם התחלת חיסול גיטו צינסטוחובה, הועברו כל השוטרים עם נשותיהם וילדיהם לרחוב גאריבאלדי 18, היכן שהתגוררו כבר הרופאים. במקום זה ציפו לעבור בביטחה את כל הסלקציות ולהימנע מגירוש. אחרי ה"סעלעקציה" הראשונה, הועברו חלק מהשוטרים לבית חרושת של נשק "האסאג". שם הפסיקו להיות בתפקיד שוטרים, וקיבלו תפקיד של "פועלים-מתקדמים" (פוארארבייטער). חלק מהשוטרים נשלחו לטרבלינקה ביחד עם אנשים אחרים. נשאו רק 50 שוטרים, בעלי קשרים מיוחדים עם הגרמנים, או בעלי קשרים עם המשטרה הפולנית. 50 שוטרים אלה השתתפו ב"סלקציות", לפי פקודת המפקד דעגנהאָרט. הם גם עברו בחצרות בגיטו, וקראו ליהודים שהסתתרו בבונקרים לצאת משם. בעת החיפושים האלה מצאו השוטרים כסף ודברי ערך. רבים מהשוטרים התעשרו מאוד מהרכוש שמצאו בבונקרים. אבל היו גם שוטרים, שעזרו לידידים או קרובים להתחמק ממשלוח למחנות. חלק מהשוטרים נהפכו לעבדים לאדוניהם הגרמנים. אחרי הסלקציות, כשנוסד "הגיטו הקטן", הם האמינו, שעם הרכוש היהודי שאספו בבונקרים ונאמנותם לגרמנים יוכלו להשאר בחיים ביחד עם המשפחות. להוכחת נאמנותם הם השתדלו לספק כל דרישות הגרמנים, וזאת על חשבון כמה אלפי יהודים שנשארו עוד בחיים. בסוף יוני 1943, לאחר חיסול הגיטו-הקטן, חלק מהשוטרים יחד עם משפחותיהם הועברו ל"האסאג", שנהפך לבי"ח לנשק, ול"פעלצערע". שאר השוטרים הועברו לרשות המשטרה הגרמנית, שתפקידיהם היה לנקות את שארית "הגיטו-הקטן". ב-19 ליוני 1943, בעת הסלקציה של היהודים ב"האסאג" ו"פעלצערע" נתפסו כל השוטרים עם משפחותיהם - בלי יוצא מהכלל והושלכו לבונקר יחד עם כמה מאות יהודים (הסתתרה רק אשתו של השוטר קאָהן עם ילדו בן חצי השנה). למחרת, הובאו כולם לבית הקברות היהודי ושם נרצחו ונקברו בקבר אחים גדול, שהוכן מראש.

המצב הכלכלי של היהודים בגיטו

בכדי לכתוב על המצב הכלכלי של היהודים בגיטו, רצוי ללמוד על ההרכב הסוציו-אקונומי של האוכלוסייה היהודית לאחר התחלת המלחמה. לצערך, אין באפשרותי למסור נתונים מדויקים, היות שלאחר הקמת הגיטו, הועברו יהודים ממקום למקום, מעבודה אחת לשנייה, אחרי הכיבוש הגרמני. אשתדל למסור את השקפתי, איך שאני ואחרים הערכנו זאת. בשבועות הראשונים לאחר פרוץ המלחמה מצב יהודי צינסטוחובה היה בכי רע. מאות משפחות סבלו חרפת רעב, וציפו לנס. במרוצת הזמן התחילו האנשים להתאים עצמם לתנאים שנוצרו, ולחפש מקורות פרנסה.

לאוכלוסיה הפולנית הורשה להיכנס לגיטו, איפה שהתגוררו היהודים. זה אפשר ליהודים למכור מוצרים שונים ולנהל קצת מסחר. מצב זה היה גם בגיטו הגדול. התקיים מסחר אי-לגאלי בין היהודים והפולנים. היהודים מכרו תכשיטים, חפצי-בית, בגדים וכו'. נוצרו בתי-מלאכה זעירים לייצור סבון, ניירות, משחת נעליים וכו'.

אחדים הקימו טחנות קמח קטנות. לפולנים קל היה להעביר לגיטו חיטה, והיהודים טחנו את החיטה וקיבלו מהאופים תמורת ק"ג חיטה - 1 ק"ג לחם, ברור שהעודף נשאר בתור רווח לאופים. לרוב התעסקו במכירת המצרכים השונים ילדים בגיל בי"ס.

נתון סטטיסטי מ-31 לאוגוסט 1940 מראה, שמ-3800 ילדים בגיל בי"ס רק 1194 (31.4%) ו-1,249 ילדות מ-3,776 (33.1%) נרשמו לבית הספר. מרבית הילדים שנרשמו - לפי דרישת היודנראט היו ילידי 1931-1933. מהם 60.1% בנים, ו-59.2% בנות. בני גילים גבוהים יותר, לא נרשמו כלל, משום שעזרו לפרנסתם של המשפחות.

בחודש ספטמבר 1939 החרימו הגרמנים את בתי החרושת שהיו שייכים ליהודים. אחדים מבעלי בתי החרושת המשיכו לעבוד במפעל - לפי בקשת המנהלים הגרמנים, שלא הצליחו ולא הבינו איך לנהל את המפעל. היהודים היו מרוצים, כי היה להם קיום, ויכלו גם להשגיח על רכושם, מתוך תקווה שזה פעם אולי יחזור אליהם.

למפעלים שונים מונו קומיסרים גרמנים. יהודים - בעלי המפעל, התאימו מפתחות ובלילות הוציאו סחורות - בשיתוף פעולה עם השומרים הגרמנים - ובצורה כזאת התקיימו. היו יהודים שניהלו מסחר רשמי, חופשי, או פעילויות מסחריות אחרות, ובצורה כזאת התקיימו. אחדים נאלצו לעבוד במקומות עבודה (פלאצווקס) תמורת 4 גילדן, שקיבלו מהיודנראט, בכדי לקיים את המשפחות. העובדה שחלק מהאוכלוסיה היהודית מצאה מקורות פרנסה וקיום, איפשרה למוסדות לעזרה סוציאלית לעזור לנצרכים, לזקנים, ליתומים ומחוסרי כל אמצעים. המצב הכלכלי איפשר ליודנראט להטיל מיסים ישירים ועקיפים. הכסף שנאסף הופנה להחזקת בתי-חולים, זקנים ובתי-זקנים. עמדת היודנראט היתה שכל האוכלוסיה צריכה להשתתף בהחזקת המוסדות. בעת קבלת כרטיס-מזון, חלוקת פחם או סבון, חוייב כל אחד לשלם 2 זלוטי. המס הזה נגבה מכל האוכלוסיה, אפילו מהעניים ביותר.

בהשוואה לערים אחרות, המצב הכלכלי בצ'ינסטוחובה היה טוב. לכן, אנשים רבים הביאו לצ'ינסטוחובה קרובי משפחה ממקומות אחרים, ובמיוחד מגיטו לודז', שמשם הגיעו ידיעות מחרידות. רשיונות להביא קרובים לצ'ינסטוחובה ניתנו רק ע"י מפקד העיר, אבל, למעשה כל הבקשות נדחו. הידיעות על המצב הכלכלי הטוב "גן-עדן" בגיטו צ'ינסטוחובה התפשטו מהר, ולמרות האיסור והתנגדות היודנראט הגיעו הרבה יהודים באופן בלתי רשמי ממקומות שונים. חלק הארי של הפליטים נזקק לעזרה, לקיום המשפחות. אולם המוסדות היהודיים היו מוגבלים מאוד באפשרויות ואמצעים להגיש עזרה לכל הנצרכים.

המחלקה הכלכלית של העיר היתה בידי "פולקס-דודשה" זאוואדא, ואיש אס-אס שלעכט. בעזרת "עוזרים" יהודים דאגו להחרים בתי מסחר של יהודים. סוחרים פולנים ניצלו את מצב זה, ובעלי בתי מסחר הפולנים ניצלו ונהנו מאוד מהמצב שנוצר.

עוזרו של ווענדלער, לאסקי, קיבל רשות להחרים את כל חנויות דברי העור ונעליים של היהודים, אהובתו של ווענדלער, גבי פאשעוויטש, קיבלה רשות להחרים את כל הרכוש שנמצא בחנויות ובתי מלאכה שהיא רק תחמוד. ואכן, היא שדדה הרבה סחורות והקימה "בית-מסחר" בבנין שהיה פעם בנק התעשיינים והסוחרים ברחוב אליע מספר 22.

על המצב הכלכלי הקשה ששרר בגיטו, אפשר ללמוד מנתון סטטיסטי המופיע בירחון סטטיסטי של היודנראט (ראַטשניק סטאטיסטישני) שיצא לאור ב-1941. בכרטיסיית היודנראט רשומים 14,900 נפשות שהם 4,058 משפחות, שפנו לקבלת עזרה מהמחלקה לעזרה סוציאלית. המספרים האלה כוללים 651 משפחות, שהם 2,169 נפשות שלא היו תושבי צ'נסטוחובה.

בגטו היה רק מספר קטן של רחובות עם כיוו מסודר, ובגלל תנאי דיור רעים, ודוחק גדול, פרצו בגטו מחלות מידבקות, כמו טיפוס ודיזנטריה. התוצאות היו מאוד טרגיות, ומספר החולים גדל מיום ליום. הטיפוס פרץ לראשונה ב"אָזול" של הפליטים שבאו מלודז' והתגוררו בבי"ס מקצועי ברחוב גרנדצ'רסקא 6.

העוני גרם לריבוי גניבות, בעיקר: דברי אוכל והלבשה. להרעת המצב תרמו גם ה"מוֹקְרִים", אנשים שהודיעו לשלטונות הגרמנים של עיסוק של יהודים ורכושם. ידועים היו ה"מוֹסְרִים": עליאש שעפּטעל, שבתמורה להלשנות קיבל רשות לנהל בית-מרזח, בו ביקרו גרמנים שקיבלו ממנו אינפורמציה. ידועים גם: יהודה מאיר בעסער מואווערציע ויאקוב ראָזענבערג מלודז', שעסקו בהלשנות. ה"מוֹסְרִים" האלה, צברו הון רב, כן, את "חלקם" הניכר מהרכוש ששדדו הגרמנים, ובנוסף, קיבלו מהיהודים תשלום בכדי לעזור לשחרר את האנשים מידי הגרמנים. הם נהנו גם מרשות מיוחדת לצאת מגבולות הגטו בלי לענוּד על היד אגד עם מגן דוד. מדי יום ביומו גדל העוני בגטו, בגלל הגזירות השונות וגידול האוכלוסיה.

עזרה סוציאלית

כבר בחודש יוני 1939, לאחר ביקורו של געבעלס בגדאנסק, הורגשה ירידה במסחר בצ'נסטוחובה. הנפגעים הראשונים היו עובדי-תחבורה: סבלים ובעלי-עגלות. מאוחר יותר פועלים בבתי חרושת ובעלי מלאכה זעירים. עם פרוץ המלחמה הורע המצב מאוד.

בסוף ספטמבר 1939, ארגנו יעקב ראזינע (מנהל "טווי") ומענדעל אַש (בנו של הרב אש), עסקנים ידועים בעיר, מערכת להגשת עזרה דחופה לנצרכים, שעמדו על סף הרעב. במיוחד יש לציין את עזרתו הברוכה של יצחק זשאנשינסקי שתרים את הסכום הגדול ביותר למטרה זו... השתתפו גם באופן פעיל נתן ראדאָל, צעשָא קאָזאָק ומאוחר יותר יאָקוב טעמפעל. היענות האנשים לעזרה היתה ניכרת וזה איפשר לחלק למשפחות הנצרכות באמת, 10 זלוטי והרבה פחם, בתור עזרה ראשונה.

בהתחלת 1940 אירגן היודנראט "משרד לעזרה סוציאלית", בראשות נתן ראָדאָל ובעזרת צעשָא קאָזאָק ויאָקוב טעמפעל. מתנדבים התגייסו לעזור ב"עזרה לחגים" והכנות לקראת החורף, נוסדו שישה מטבחים, שחילקו ארוחות צהריים חינם או בתשלום מזערי. המטבח הראשון נוסד בהתחלת 1940, בבית התפילה ברחוב נאדז'עצ'ינא 30, שחילק 825 ארוחות צהריים בכל יום, בתשלום של 10 גראשען לארוחה. המטבח השני נפתח ב-19 אפריל 1940, באולם "מכבי" וחולקו בו 1,000 ארוחות צהריים בכל יום וגם בתשלום של 10 גרושים. המטבח השלישי הופעל ב-5 לאפריל 1940, בבנין המקוה ברחוב גריבאלדי וחולקו בו 1,025 ארוחות צהריים ובלי תשלום. המטבח הרביעי נפתח ב-7 לאפריל, ברחוב אלייע 12, באולם של בעלי-מלאכה וגם פה חולקו ארוחות ל-1,030 אנשים בלי תשלום. באותו זמן הופעל גם המטבח החמישי, ברחוב פילסודסקי 11 (מטבח האינטליגנציה) המיועד לשרת 450 אקדמאים ואנשים במשרות שונות בתשלום של 70 גרושים עד 1.10 זלוטי, עבור ארוחות צהריים. המטבח השישי הופעל במאי 1940 באולם ה"בונד" ברחוב פילסודסקי 17, וחולקו שמה 1,040 ארוחות תמורת 10 גרושים.

נוסף לכך ארגן משרד העבודה שע"י היודנראט מטבח שדה, בו חילקו קפה ולחם לעובדי-כפיה, שעבדו ב"פֶלצובקעס". בכל המטבחים, פרט למטבחים מס' 5 ו-6 הגישו ארוחות די דלות, אבל האוכל שקיבלו היה תוספת רצינית ל-50 גרם לחם שחולקו לכל נפש - והצילו הרבה מחרפת רעב. במשך שנת 1940 חילק המשרד לעזרה סוציאלית של היודנראט מצרכים שונים לנצרכים. נאספו גם בגדים, מצעים, נעליים, שחלקם הועברו לראָדומסקו - לבית-החולים.

מדי פעם, פנה המשרד לעזרה סוציאלית לאוכלוסיה היהודית להרים תרומות לנצרכים. ב-28 לנובמבר 1940 פנה המשרד בפנייה מיוחדת בה נכתב: אלפי יהודים עומדים בפני מוות ופחד מקור ורעב. האוכלוסיה לא יכולה להישאר אדישה, על כולם להתאמץ בכדי להקל על הנצרכים... הקול-קורא מסיים במילים אלה: "זיכרו: תמיד מאושר יותר האדם שנותן את הנדבה, מזה שמקבלה".

בהתחלה חלק גדול מהאוכלוסיה התייחס באהדה לפנייה. אספו חפצים וכסף והעבירו לוועד המטפל, אבל בסוף 1940 חל שינוי, וזאת בגלל היחס של האוכלוסיה לפעולות היודנראט והמצב הכלכלי שהלך ורע, בנוסף למיסים הכבדים ודרישות הגרמנים שהתעצמו. התרומות בהתנדבות עבור הנצרכים קטנו מאוד. היודנראט הגדיל בכל פעם את המיסים הישירים ובלתי ישירים וזה התנקם במיוחד בקשי-היום. בעת קבלת אישורים לקניית תפוחי-אדמה, פחם ולחם, חייב היה כל אחד לשלם עבור האישורים.

ע"י המחלקה לעזרה סוציאלית נוסדה ועדת פליטים של יהודי לודז', שתפקידה היה לאסוף תרומות לעזרת הפליטים מלודז'. בראש הוועדה עמדו יאָראָטשינסקי ובאָביאַצקי, שפעלו הרבה להקל מצב פליטי-לודז' שהיו צינסטוחובה.

אחד המוסדות הפעילים בהגשת עזרה סוציאלית היה "דאָבראָטשינסקאָשטש". בראש מוסד זה עמד העו"ד מ. האטענפעלד. המוסד החזיק בית-זקנים בו היו 188 אנשים, בית-יתומים עם 150 ילדים וגם תמך בבית החולים היהודי.

התארגנה גם ועדה לעזרת פליטים, שעיקר תפקידה היה לאסוף כסף לעזרת פליטים שחיו בתנאים קשים מאוד. הכספים הגיעו מתרומות וגם בחלקם מה"גיוינט" (דזשאַינט), אבל לצערנו עזרתם היתה מינימלית. העזרה הממשית היתה המטבח ששירת 250 אנשים וילדים שקיבלו כל יום ארוחת-צהרים טובה. במטבח טיפלו יאָקוב טעמפעל וגברת ליפּינסקאָ.

תפקיד מיוחד בפעילות של "העזרה הסוציאלית" היתה ל"טאז", שהיה מאוד פעיל בהנהלת יאָקוב ראָזינע ועוזרו, כותב שורות אלה. כבר במחצית השניה של ספטמבר 1939 חידש "טאז" את פעילותו. הראשונות שהתגייסו לפעולה - בהתנדבות - היו: האַנקאָ בירנבוים וגעניא ווינדהיים, שעבדו לפני כן ב"טאז" בתור אחיות בעזרת חולים. אחרי כן התגייסה האחות חנה יאָנאָוסקאָ (רעייתו של המורה לעברית הידוע). מהרופאים התגייסו - בהתנדבות - גב' האַללעמאָן ורופא פנימי דוד בלומענפעלד. בתור פקידים התגייסו דזשוניע ראָזען (בתו של ד"ר ראָזען), מאָטעק קושניר וצעשאָ זשאָנשינסקאָ. אחרי כמה שבועות התנדבו לפעילות ב"טאז" הרבה צעירים והמנתח לייזער גלאָטטער.

בהתחלה פעלו 3 מחלקות: ילדים, פנימית וכירורגית. "טאז" נתקל בקשיים רבים. הדאגה הגדולה והקשה ביותר היתה: הטיפול בעובדים, שנפצעו והגיעו למוסד לקבל טיפול. האנשים לא היו רגילים לעבודות קשות ומסוכנות ולכן נפצעו ונפגעו פיזית וגם רוחנית. ל"טאז" הגיעו גם פליטים ממקומות אחרים לקבלת עזרה, ועניי צינסטוחובה. "טאז" נאלץ להרחיב את פעילותו. בהתחלת 1940 הופעלו שני נשיאי "טאז" לשעבר: עו"ד מענדעל קאָנאַרסקי וד"ר אָדאָם וואָלבערג, 19 רופאים ו-5 אחיות ועוד עשרות צעירים. הוקמו מחלקות חדשות: נגד שחפת, אף וגרון, מרפאת שיניים, מעבדות ו"טיפת-חלב" ליונקים, וכן עזרה לחולי שחפת. בסוף 1940, לפני הפינוי הגדול, עבדו ב"טאז" 31 רופאים, 8 אחיות ו-200 סניטארים/יות, שעברו השתלמות ב"טאז". כל הרופאים היהודים - בלי יוצא מהכלל - היו פעילים בתחנות שונות של "טאז" במניעת מחלות מדבקות. את כל נקודות העזרה אירגן ד"ר וואַלבערג.

פעילות "טאז" הקיפה את כל העיירות בסביבת צינסטוחובה, בהגשת עזרה רפואית למקומות: קלאָבוצק, גזשעפיץ, טרוסקאָליאַס, פאָנקי, פשיסטאן, פאָיענטשאַ, קאָמיק, מיעדזנא, אָמסטוון, פשירוון, יאָנאָווע, אָלשטיין, שטשעקאָטשין, וולאָשטשאָווע, לעלעוון, בושאָזשניצא, פאָראַי, שזאַרק, ומישקוון. בכל עיירה אורגן ועד של "טאז" שטיפל בבעיות רפואיות, אבל גם בתפקידים אחרים. נוסף לעזרה רפואית שהגיש "טאז" העבירו לעיירות מצרכי-מזון, בגדים, נעליים לילדים. למקומות שונים העבירו גם סכומי כסף שה"גיוינט" הקציב ל"טאז" למטרה זאת.

נעשתה גם פעולה לעזרת יהודי לודז'. "טאז" בצינסטוחובה העביר לסניפי "טאז" בקלאָבוצק וקזשעפיץ - שהיו תחת שלטון הרייך - כסף, בכדי לקנות מצרכי-מזון עבור יהודי לודז'. הפעולה הזאת נעשתה במסירות נפש ע"י שליחים יהודים ופולנים. יש לציין, שפרט למקרה אחד עם מר באָדר, איש "טאז" בעבר, שנתפש ע"י הגסטאפו, כשהתגנב לצינסטוחובה. אחרי עינויים הצליחו לשחררו, אבל לצערנו, נשלח אחרי כן לטרבלינקא ושם נספה עם אחרים. פעולה זאת של "טאז"

בעיירות נפסקה באפריל 1941, לאחר שהוקם הגיטו בצ'נסטוחובה, ומסביב לגבולות היתה שמירה חזקה.

אחת הפעולות המבורכות של "טאז" היתה, הקמת מרכזים לחלוקת מצרכי מזון לילדים מגיל 3-15. בהתחלה חולקו 600 ארוחות. עם התגברות גל הפליטים, והרעת המצב, דאג "טאז" להגדלת הטיפול. ביולי 1940 חילק ה"טאז" 2,008 ארוחות לילדים. נוסדה גם עזרה "לילד ואם" נוסף לעצות ועזרה רפואית חולקו 351 מנות אוכל ליונקים.

משרדי "טאז" נמצאו בכמה רחובות בתחום הגיטו. ברחוב ב. יואסלעוויטשה פעלה מחלקה פנימית למבוגרים, ומחלקה פנימית לילדי בית ספר, מחלקת אף וגרון, מחלקה לחולי שחפת, מרפאת שיניים, רנטגן, מנורות קוורץ ובית מרקחת. ברחוב אליע 6 היו מחלקות: פנימית, עור, מין, כירורגיה, טיפת חלב, מחלקת נשים ומחלקת עיניים. ברחוב קאטעדראלע 6, היתה מחלקה למחלות מדבקות, ברחוב פשעמיסלאווא 6 מקום ומטבח בשביל ילדים בגיל בית ספר, בפשעמיסלאווא 11, מעון יום ומטבח לילדים בתי ספר, וחלוקת חלב ליונקים וילדים עד גיל 3, וגם לחולים.

החזקת כל המחלקות ותיפקודן השוטף היו קשורים בהוצאות כספיות שהלכו וגברו. "טאז" נאלץ ללוות כסף, אצל יהודי צ'נסטוחובה, בהתחייבות להחזיר בגמר המלחמה. גם מרכז גזינט בוארשה ביקש מהנהלת "טאז" בצ'נסטוחובה ללוות כסף עבורם, אצל יהודי צ'נסטוחובה. במאמצים גדולים ניסו והצליחו אנשי "טאז" לארגן סכומים מסוימים. חייבו בעלי דירות לשלם שכר דירה, ארגנו בזארים, שמכרו חפצים שילדים יצרו, כמו: סלים, נעלי-בית, ארנקים וכו'. חפצים אלה הוצאו למכירה במקום שהיה פעם בית מרקחת של גרילאק, ברחוב ווארשאבסקה. נאספו גם כספים לעזרת מועדוני נוער.

בחודש מאי 1940 נוסדה מחלקה ל"עזרה עצמית" (זשעט, עס, עס) שתפקידה היה לעזור כספית לכל מוסדות לעזרה סוציאלית. כתוצאה מכך הופסקה העזרה מ"גזינט", והעזרה הכספית של "זשעט, עס, עס" היתה קטנה. הארגון "זשעט, עס, עס" לקח על עצמו לטפל בבית הזקנים, שבו שכנו 150 ילדים ממועדון של "טאז".

התוצאה של פעילות "זשעט, עס, עס", היתה, שמ-18 ביולי 1941, מכל המטבחים נותר רק מטבח ששירת את עובדי הכפיה וחילק 1,150 ארוחות צהריים, המטבח ברחוב גאריבאלדי 18 חילק 600 ארוחות, המטבח ל"אינטליגנציה" והמטבח של יהודים דתיים התקיימו ממקורות כספיים עצמיים. מתוך 2,008 ילדים שהיו במועדוני "טאז" קיבלו רק 1,400 ילדים אוכל, ומאוגוסט קיבלו רק 1,200 ילדים.

שלום-בית לא התקיים בין "טאז" והיודנראט. הסכסוך הראשון פרץ בדצמבר 1939, כשאחדים מחברי היודנראט השפיעו על הגסטפו ש"יתעניינו" בפעולות ה"טאז". ב-21 לינואר 1940, הזמין הממונה על ענייני היהודים בגסטפו את בא-כוחו של "טאז", וחקר על פעולות המוסד, ודרש מהם ציות מלא ליודנראט. נציגי "טאז" הוזמנו פעמיים לגסטפו, שם שמעו אותן אזהרות. למרות התערבותו של גזינט מוארשה, היחסים בין "טאז" והיודנראט לא השתפרו. בסוף פברואר 1941 הזמין ממלא מקום של מפקד העיר קאדנער, נציגי "טאז": קאנארסקי וואלבערג (וואלבערג קיבל סטירת-לחי מקאדנער) בנוכחותו של קאמפינסקי, יו"ר היודנראט, ציווה קאדנר "שעל "טאז" להפסיק מיד כל פעילות עצמאית, ולהעביר את כל הפעילויות ליודנראט."

לאחר פגישה קשה זאת קיבל קאנארסקי, יו"ר "טאז", התקפת עצבים ושיתוק. אחרי תקופה ארוכה חזר קאנארסקי לפעילות מוגבלת ב"טאז", ונשאר נכה עד לחיסול הגיטו, וביחד עם אלפי

יהודים מצניסטרטוחובה נשלח לטרבלינקה. בגלל שיתוק ביד אחת ורגל התקשה לעלות על הקרון ושוטר גרמני הרביץ לו מכות עד שנפל כמעט גוסס, ובמצב כזה העלו אותו לקרון. למחרת המקרה הטראגי, הוציאה הנהלת "טאז" "קול-קורא" בשפה הפולנית - בצורת מודעת אבל - על פטירתו של קאנארסקי ועל תיפקודו הנבזי של היודנראט. ההודעות הללו הופצו בכל צניסטרטוחובה, והועברו גם למוסדות שונים, יהודיים, בכל פולין. נוסח ההודעה היה בערך כך:

טשענסטאכאו, 28 ימים בחודש שבט, שנת 5701

התחנה להגנת יתומים בצניסטרטוחובה

"כשאלוהים רוצה לגרום סבל נורא לאנשים, מוסר אותם בידי האחים שלהם"

לזכרו הקדוש של ד"ר "טאז"

ב-28 בשבט 5701, בשעה 19:30, ברחוב סוביעסקי (מקום מושבו של מפקד העיר הגרמני ל.ב.) נפטר באופן פתאומי, בגיל פריחתו האמיתית, הידוע, הנאהב והמכובד בכל החוגים בעיר, ד"ר "טאז".

ברגעים האחרונים, כשהיה עוד במלוא הכרתו, מסר לעצמו דין וחשבון על סיבות מותו בטרם עת.

בזמן הגסיסה נכח במקום יו"ר "ראסטא" (יו"ר היודנראט ל.ב.) שנפרד ממנו בנשיקת "יהודה איש קריות" על שפתי הגוסס שהצליח לספר בלחישה על רצונו העז - שהנחה אותו כל חייו להקל ולרפא חולים יהודים, להגיש להם סעד ועזרה ועל אלפי ילדים יהודים שדאג להם תמיד לארוחה חמה. בכל חייו צעד בשקט, בעדינות, נאמן, בעל לב, פתוח ותמיד דאג לחולים עניים ורעבים. אופייני לו, שלא דרש אף פעם טובות הנאה לעצמו עבור הטיפול בכל הנצרכים.

עזב אותנו בזמן שהצטרפנו אותו ביותר, כשאלפי חולים היו זקוקים לעזרתו, ואלפי ילדים הושיטו ידיהם לקבל פרוסת לחם.

הקהילה היהודית, בעיר בה נולד והיה נאהב, לא תשכח אותו, את פעילותו, ותשמור את זכרו לעד.

הודעות על סידורי הלוויה, במקום "גדולי-האומה" ימסרו ע"י יו"ר היודנראט, האדון פאכאלערא (פאהאריללע ל.ב.).

צבועים ומתחזים לידידים מתבקשים לא לבוא לנחם.

כבוד לזכרו הטהור של ד"ר "טאז"!

הקרובים.

ב-22 למרס 1941 החליטה הנהלת היודנראט לקבל לידיה את ה"טאז". למחרת פנו למשרדי "טאז" הח' באזשוקאווסקי, קורלאנד וגעריכטער, וקיבלו לידיהם את הנהלת "טאז". ב-25 למרס הופיע ב"טאז" ד"ר גערינג (מורה של הגמנסיה) והודיע: שנבחר ע"י היודנראט להיות ממונה על "טאז". הנהלת "טאז" פוזרה. פעילות המוסד נמשכה עוד מספר חודשים ונפסקה ב-22 ספטמבר 1942 עם חיסול הישוב היהודי בצניסטרטוחובה.

פעילות תרבותית

עם התחלת הכיבוש הגרמני, הופסקה הפעילות התרבותית, נסגרו כל הספריות וכל בתי הספר והגימנסיות. הגזרות על האוכלוסיה הלכו וגברו, וכל אחד דאג כיצד להתגבר ולהחזיק מעמד... בסוף חודש ספטמבר 1939 התאספו פעילים בענייני תרבות והחליטו להמשיך בפעילות תרבותית במחתרת וקצת בגלוי. לא כל עסקני התרבות יכלו להתגייס. פעילים במפלגה הקומוניסטית לא יכלו להשתתף בפעילות, היות ששמותיהם היו ידועים לשוטרים החשאיים הפולניים ובמיוחד לוויסאלאווסקי ופיטראווסקי (פעטריק) שהכירו אותם ופעילותם עוד מלפני המלחמה. לאחר חודשים אחדים, בהתחלת 1940, התחילה פעילות תרבותית. סטודנטים ותלמידי הגימנסיה והורי התלמידים דאגו להתחלת הלימודים. בצניסטוחובה היו אז 208 מורים ו-7,576 ילדים בגיל בית הספר. בעזרת המורים בגימנסיה הועברה תכנית לימודים לתלמידים מבוגרים ותוכנית מיוחדת לתלמידים צעירים.

מועדוני נוער

בלימודים אלה השתתפו בעיקר ילדים, שהוריהם יכלו לשלם עבור הלימודים. רע יותר היה מצבם של הילדים שהוריהם לא יכלו לממן את הלימודים. הוחלט לכן להפוך למועדוני-הנוער את מקומות ההזנה של "טאז", בהם קיבלו בהתחלה 600 ילדים ואחרי כן 2,008 ילדים, 3 פעמים ביום ארוחות וגם לימודים.

על המחבר, כמורה בעבר בבתי ספר "ישא" הוטל לרכז ולארגן את המועדונים האלה. בתוך האוכלוסיה היתה היענות יפה לפעולה זאת, וכך התנדבו לפעולה זאת יותר משישים מתנדבים. והראשונים: לאה וויינבערג, רוזשקע געלבער, סאבע גינזבערג ורבקה וואזשעכא. נוסף לאלה התגייסו כ-60 צעירים, במיוחד בנות שבהתלהבות ומסירות נפש התמסרו לעבודת קודש זו. ורק שמות אחדים מהפעילות: סאלא שיוואק, יאזיא מאסס, אירא שטערענויס, האחיות פאליא ודאשא שטשעקאטש, אביב רעזינע, יצחק פיינער, לילי קרישטאל, סטעפא האפטקע, רוזשע לאנדויי, זאשא אפאטאווסקא ובת 16 פראשקעוויטש.

בהתמסרות ובהתלהבות הפכו הצעירים את המועדונים לקן חם, לא רק בשביל ילדים שקיבלו שמה אוכל, אלא לכל ילדי העיר.

הילדים חולקו לקבוצות, בהתאם לגילם והשכלתם, ובצורה כזאת יכלו להמשיך בלימודים. נפתח קורס לעבודות יד בהנהלתה של האומנית גברת מענדעלסאן. בכל שבת התקיימו פגישות, בהן הובהרו בעיות שונות בחינוך ילדים בהנהלת כותב שורות אלה והגברת פרופסור לאניע ראזענצווייג בהן דנו גם בבעיות שהתעוררו במשך השבוע.

בשנת 1941 החלו מורים מהגימנסיה היהודית לעזור בפעילות החינוכית. הצטיינה במיוחד גבי לאניע ראזענצווייג שרכשה את אמונם ואהבתם של כל העובדים והעוזרים והיתה פעילה עד לחיסול הגיטו, וביחד עם כל המחנכים, העוזרים והילדים הועברו למחנה טרבלינקה, איפה שכולם הושמדו.

הצגות

קרן אור, באפילת הגיטו, היו הצגות הילדים, שהתקיימו כל חודשיים. ההצגות היו בשפה הפולנית וידיש, השירים של פרץ, רייזן, מאניע לייב וסופרים יהודים אחרים, ששרו אותם במועדונים, נשמעו בבתי היהודים, בכל מקום שרק היו יהודים.

להלן שיר "המנון הקלוב", שיר נהדר המהלל את פעילות המועדון, רצון הילדים להיות יחד בשמחה. העזרה המסורה של המורים והמטפלים. לכן "בואו ילדים ללמוד ולעבוד, פה יהיה לכם חם, פה יהיה לכם טוב" (השיר נכתב בידיש בחרוזים).

פעילות תרבותית זאת היתה לא-לגאלית, התנהלה בסתר, והתייחסה לא רק לילדים, אלא גם למבוגרים. בהנהלתם של יאקוב ראזינע, אסתר ראזינע, ל. ברענער, פישל בלומענקראנץ, לייב סרעברניק וישעיה בארנשטיין. התארגנה מקהלה וחוג דרמטי של מבוגרים, תחת מסווה של "טאז". המארגנת היתה גברת ראזינע והמנצח החזן סרעברניק. במקהלה ובחוג הדרמטי השתתפו ב-170 נשים וגברים. ההופעות התקיימו באולם הקולנוע לשעבר ברחוב אליע 12. הניהול הטכני והאירגוני בוצע ע"י מאכל בִּינְצווייג ונח קורלאנד, ובתפאורה - לייב קושניר. ההופעות התקיימו מדי חודש, ותרמו תרומה חשובה להתרוממות הרוח ליהדות צינסטוחובה.

בנוסף להצגות מקוריות של קלאסיקנים ידועים, היו גם הצגות בהן תיארו את המצב בגיטו תחת השלטון הגרמני, ואיך היה המצב פעם, שנכתבו ע"י המשורר הצעיר מצינסטוחובה פישל בלומענקראנץ שמת בצורה טראגית. אחת ההצגות החזקות ביותר של בלומענקראנץ שהוצגו ע"י החוג הדרמטי היה "זבאָנשין". המחבר מתאר אמא שאיבדה את בנה היחיד, בעת פינוי מקום מגוריהם.

ההצגות התקיימו בצורה מחתרית, אבל בכל זאת אולם הקולנוע היה מלא אנשים. הקהל קיבל בתשואות את השחקן ישעיהילה באָרנשטיין (שכונה בשם חיבה "דזייגן מצינסטוחובה") ושכח לשעה קלה את הצרות.

עיתון

הופיע גם עיתון - בלתי לגאלי - בשם "ראסטא" (ראַדאָ קטאַרשִׁיד). העורך היה וועלבערג ובעזרת קאָנאַרסקי, ראָזינר, ברענער, האחים פאָגעל אין מענדל אַש. בביצוע הטכני עסקו: שרה כליוונער (מהבית אָקרענט), מאָטעק קושניר, דאטנער, ועוזר בלעכשטיין. בחלק האומנותי והציוריים עסק לייב קושניר.

"ראסטא" סיפר והבליט את הצרות של יהודי צינסטוחובה תחת הכיבוש הגרמני, על פעילותה הבזויה של הגסטאפו, המשטרה הגרמנית, מפקדת העיר, ועל תפקידו הטראגי של היודנראט והמשטרה היהודית.

מתוך פרסומים ב"קאָראַקאַטוֹן ראסטא" יש להזכיר את הקריקטורות:

1) "האָלד זשידאָוסקי", במרכזו יו"ר היודנראט, וכל נבחר היודנראט עם הפקידים נשבעים, שבועת אמונים. בחזית עומד אדם ובידו דגל עם כתובת "סאלוס ראסטא סופרעמא לעקס עסט" (בריאות היודנראט במקום הראשון).

2) בקבוקי יי"ש עם פקקים בצורת כובעים של המשטרה, ומכל בקבוק רואים אחד מחברי ועד היודנראט שעושה חיים במסעדות.

3) "האָקוס פאָקוס": גובר היודנראט זורק באוויר ניירות, ההופכים לכסף ונופלים ישר לכיסו.

4) "אף פעם בחיים לא רקדתי" - קריקטורה של ד"ר זאנדשטיין הרוקד לפני היודנראט (זאנדשטיין מוצאו מצינסטוחובה, שבמשך שנים רבות למד וחי בגרמניה, העריך עצמו למומחה גדול ברפואה, מחניף ליודנראט ועזר בחיסול "טאז").

- 5) "תפוחי-אדמה": קרונות רכבת מלאים בתפוחי-אדמה עומדים בתחנת הרכבת, ויהודים עם שקים ריקים מסתכלים על הקרונות, שעל ידם עומד מנהל הבנק לשעבר, והיום "ממונה על אספקת מזונות מטעם היודנראט", אוסף תפוחי-אדמה בשביל היודנראט, ופונה לאוכלוסיה הרעבה ואומר "בשבילכם אין עכשיו תפוחי-אדמה".
- 6) כלב, שראשו גזבר היודנראט וממולו ד"ר וואלבערג עם סמל ה"טאז" ומפיו של הכלב יוצאת כתבה "אם אני לא אתן לך כסף תוכל לפנות ל"ראסטא".
- 7) המחלקה לחולי-עור ב"טאז": ד"ר וואלבערג יושב וממולו עומד החולה ד"ר יערעמי גיטלער - חבר היודנראט - וידיו מלאות פצעים. מפיו של ד"ר וואלבערג יוצאות המילים "ידיים אלה, לעולם לא תחיינה נקיות".
- 8) "תפילת-ערב": ד"ר קאדינעל (מפקד המשטרה היהודית, הידוע ביחסו הרע לאוכלוסיה היהודית) כורע ברך ובמבט מלא רחמנות מסתכל בתמונת אשה התולה בחדר השינה שלו.
- 9) "חוקי רומא": ספר חוקים עטוף בנחש שראשו דומה לראשו של פאהראיללע (אחראי על מחלקת הארגון של היודנראט).

העורך של הקריקטורות, הנזכרות לעיל, נעשו ע"י חברי המערכת בעיבודם של ד"ר וואלבערג. הציורים, ואחרי כן כל הצילומים המרובים נעשו ע"י לייב קושניר - בכשרון רב. בהפצת ה"ראסטא" השתתפו שני פולנים, אחד בשם קאזלאווסקי, שהחביא את העיתונים אצלו בבית מחוץ לגיטו, וקרויזעל שלקח את העיתונים לורשא ושלה אותם בדואר לפי כתובות שקיבל.

ספריה

השפעה גדולה על חיי התרבות בעיר היתה לספריה שנעשתה בחדרי-חדרים, והכילה כ-25,000 ספרים. בפברואר 1940 הועברה הספריה בחשאי מרחוב אלייע 20, לרחוב נאדזשעטשנא לידי הספרנית רייזעלע בערקנשטאט, שטיפלה בחלוקת ספרים למאות קוראים ולקבוצות שונות, עד שנאסרה ע"י הגסטאפו ביולי 1941 וכל הספרים הוחרמו.

חוגים

פעילות תרבותית יפה נעשתה גם ע"י "ארבייטעס-ראט", שפעל תקופה מסוימת בין החברים שלו: שיחות בין חברים, הרצאות וכו'. במשך תקופה מסוימת התקיים חוג דרמטי בהנהלת הגבי מאַקס כראַפּאַרט ואַרבאַק (שניהם היו פעילים לפני המלחמה בחוג הדרמטי) שהיו גם פעילים בחוג הדרמטי של "טאז". הם הציגו את "הזכיה הגדולה" (דאָס גרוסע געווינס). הפעולה של החוגים הדרמטיים ומקהלת הילדים התקבלה באהבה ע"י האוכלוסיה. היודנראט דרש לצנזר - לפני ההצגות - את כל החומר, בכדי לא להרשות התקפות או ביקורת על היודנראט וביקשו רשות מהגרמנים להפעיל את החוגים הדרמטיים, בפיקוחם. לראשונה פנה היודנראט למפקד העיר לקבל רשות להקים קורסים ללימוד שפות לצעירים מגיל 14 עד 18. מפקד העיר הרשה, וב-9 לדצמבר פתח היודנראט קורס למסגרות לגברים ותפירה לבנות.

הלימודים לנגרות ומסגרות נפתחו רק ב-16 למרס 1941 עם 46 משתתפים, וקורס לחייטות במאי 1941 עם 37 משתתפים. הקורסים התנהלו בפיקוחו של פשיסוסקין, אבל לא האריכו זמן רב, אחרי 4 חודשים נפסקו, בלי שתהיה ברורה הסיבה לכך.

עסקני היודנראט ניסו להשיג רשיון לתאטרון יהודי. נימקו בקשתם בכך שבצינסטוחובה נמצאים - מאז פרוץ המלחמה, הרבה מוזיקאים ושחקנים שמצבם הכלכלי קשה ואין להם עבודה. הבקשה נדחתה בנימוק, שיכולים למצוא עבודה אחרת. ב-9 לינואר 1942 פנה היודנראט בבקשה נוספת למפקד העיר - לקבלת רשיון להקמת תאטרון, ונימק זאת: ההכנסה מההצגות תקל ליודנראט לתמוך כספית בילדים ובנצרכים. גם בקשה זאת נדחתה, ובזה הסתיימו הפניות בנידון.

באותו זמן, פתח "טאז", 3 קורסים לחובשים לשלושה חודשים כל אחד, בניהולו של ד"ר וואלבערג. בקורס הראשון השתתפו 50 איש, בשני - 54, ובשלישי 102.

היודנראט ניסה לארגן קורס לטכנאי-שיניים בעזרת "זשעט-עס-עס", אבל ללא הצלחה. פעילות ה"שווייטליצות" (מועדוני הנוער) התחזקה מאוד. הפגישות היו לעיתים קרובות וגם הופעות פומביות, בעלי תוכן מוסרי. אחת ההצגות "לאלקעס" (הבובות) בה מסופר על מרד הבובות נגד האיש המפעיל אותן בחוטים, זכתה בהצלחה גדולה מאוד בגיטו, והתמרמרות בידנראט.

כל הצגות הילדים נפתחו בצעדת מאות ילדים עם דגלים ושירה בפייהם "אנו באים". פעילות החוג הדרמטי והמקהלה התרחבה, בעזרת מתנדבים רבים. הצטיין במיוחד בחור צעיר יאקובאווויטש, פליט מווארשא (אביו היה קופאי בתאטרון "קאמינסקי" לפני המלחמה). אחרי חיסול הגיטו עבר יאקובאווויטש ל"גיטו הקטן" ופה חידש את פעילותו. חיבר שירים ולחנים ואירגן ערבים תרבותיים.

המקהלה "לירה" שפעלה לפני המלחמה, התחילה לפעול והתחזקה ע"י צירופה של הענריק עדעליסט ובנו לודוויג, ובעל הבס הידוע גראבינער. סולנים משני המינים מציגים את יכולתם בשירה ודקלום. גויטע באום, בת 18, בתו של החיט ברוך באום, מצטיינת במיוחד. וגם ראמא נאדעלבערג מלודז, פאזנאנסקה - נכדה של הרב נחום אש וסלאווקא זינטענפעלד.

רבים מהם לא ידעו יידיש, אבל למדו מהר, והופיעו בצורה מכובדת מאוד. הפסנתרנית המורה וואנדא קאפיעצקא - המתבוללת - פעלה בשיתוף עם "טאז". היא בעצמה הופיעה וגם תלמידיה בתכניות בידור וערבים מוזיקליים. אחת התלמידות שלה - בעלת כשרון מיוחד בנגינה בפסנתר גליקסמאן (הודות לצורתה החיצונית הצליחה אחרי חיסול גיטו וארשה לעבור לצד הארי, השתתפה במחזרות, ואחרי שחרור צינסטוחובה הגיעה כקצינה לצינסטוחובה).

בנוסף לפעולות התרבותיות הללו, פעלו גם ה"בונד", קומוניסטים, פועלי-ציון שמאל, פעילויות תרבותיות ופוליטיות בין חבריהם.

ב-22 בספטמבר 1942 בא הגירוש והאסון על יהדות צינסטוחובה, וכך נפסקה כל הפעילות התרבותית.

תנועת המחתרת בגיטו

העיר צ'נסטוחובה, היתה בין הערים המעטות שבה נשארו פעילים רבים מכל הזרמים הפוליטיים. לא לקח זמן רב וניגשו לאירגון פעילות מחתרית בין חברי המפלגות השונות וגם בלתי-מפלגתיים ובמיוחד נוער. בתחילה ניהל כל זרם פוליטי את הפעילות בנפרד. קשה במיוחד היתה פעילותם של הקומוניסטים משום ששמות חבריהם היו ידועים למשטרה, עוד מלפני המלחמה.

הראשון שנאסר היה לייזער סילמאן, ששמו המחתרתי היה "גנדי". סילמאן היה בבתי סוהר וב"קארטוז בערעזא" וכבר בספטמבר 1939 נשלח למחנה ריכוז בגרמניה. רבים מהפעילים הקומוניסטיים נאלצו לעזוב את צ'נסטוחובה, וביניהם המהנדס לייבוש פראנק.

למרות הטרור והקשיים התחילה המפלגה להתארגן. הראשונים היו: מאַקס אַפּאַטאָווסקי - מזכיר של ארגון החייטים, קרול דרעקסלער, יאָנקל ויינריב, א. שטיינברעכער ועוד אחרים.

ב-1942 התקשרו - בעזרת הקומוניסט הפולני אַימיאַלעק - עם מפלגת הפועלים החדשה (פ.פ.ר.) ומפרסמים בעתון "דֶר-נאַרְאָדאָווי" תכנית לאיסוף כספים לפעילות נגד הכובש.

ה"בונד" נכנס גם לפעולה, ותפקידו הראשון היה לשרוף את הארכיון. בעת השריפה התפשטה האש לאולם ה"בונד" ברחוב פילסודסקי 17. למקום הגיעו מכבי-אש וגרמנים, אבל הארכיון נשרף בלי להשאיר סימן.

בחודש נובמבר 1939 - במפגש בבית העלמין נחלקו חברי הבונד לקבוצות קטנות. בראש כל קבוצה היה חבר ההנהלה. הפגישה השניה והאחרונה התקיימה באותו מקום בפברואר 1940 (הפגישה הראשונה היתה בזמן הלוויתו של מיכאל שימקאָוויטש, והשניה בזמן קבורתו של פעיל בונד ותיק, החייט משה לייב שימקאָוויטש). בפגישה זאת הוחלט להעביר בסתר את הספרייה מאַלְיֵע 22 לרחוב נאדזשעטשנאָ 24 לספרנית רייזעלע בערקנשטאט. ההעברה בוצעה במשך יומיים והתחילה לפעול במחתרת.

ביוני 1940 הגביר הגסטאפו את החיפושים אחרי פעילים, ולפי הרשימה שנמסרה להם ע"י היודנראט. ב-30 באפריל 1941, נכנסה המשטרה והגסטאפו לרחובות בהם התגוררו יהודים ואסרו עשרות פעילים ובני-ביתם. במקומות בהם לא מצאו את המבוקשים אסרו את בני המשפחה. למחרת הועברו כולם לאושוויענטשים ומשם לא חזר אף אחד. ביניהם: אחדים ממשפחת דְּאַלְאָווסקי, אביו של מאיר טענענבוים (מאיר היה אסור שנים בכלא, עבור פעילות קומוניסטית, וידוע היה בכינוי "מאַיַרעק" (נהרג בוארשה, שם חי בניירות אריים), פעילה ב"מאַפּר" פּאַלְיאַ טענענבוים (גם אביה ואם חורגת), יצחק זשאַנשינסקי, גרוֹנְס פּראַנק (דודו של לייבוש פּראַנק), יצחק אַפּאַטשינסקי, הרבה קומוניסטים עם משפחותיהם ועוד זשאַרנאָוועצקי (חבר עיריה).

לתיאום הפעולות המחתרתיות נערכו מדי-פעם פגישות בין-מפלגתיות. הראשונה התקיימה בבית מחזיקי-הדת, והשניה ב"טאז". בחודש אוגוסט 1941 התקיימה פגישה בנינה של בית הספר ע"י י.ל. פּרַךְ, בה דנו המפלגות ביצירת ארגון בין-מפלגתי לארגון ולתכנון פעילות מחתרית לוחמת.

הצדדים לא הגיעו להסכמה. פעילות ה"בונד" נפסקה ביולי 1941, בגלל תפיסתה של בלדריט מַאַרְיאַ שטשענסנא, שהעבירה הוראות ממרכז "בונד" לכל האיזור. שטשענסנא נאסרה ביולי 1941, בתחנת הרכבת בעיר פּיוטרקוב. בהמשך לזה נעשו מאסרים רבים. ביניהם היה גם מאַטעק קושינר, שהצליח לברוח. במקומו נאסרו 5 צעירים כבני-ערובה, עד שמי קושינר יתייצב בעצמו למשטרה או שהיודנראט יסגירו.

בין העצורים היו פקידי "טאז": אביב ראזינע (בנו של יאקוב ראזינע פעיל "טאז" ואחד הפעילים במחתרת), דזשוניע ראזען (בתה של ד"ר ראזען) מאריאן קאנגרעצקי (בנו של החרשתן קאנגרעצקי). בין בני הערובה היו גם לייבעל קושניר וחיה קושניר (האם והאם של מאטעק). באותו יום התייצב מאטעק עצמו לפני חברי ועד המפלגה, והם החליטו שעליו לעזוב את צינטטוחובה תיכף ומיד. באותו זמן הודיע היודנראט שהגסטאפו החליטה להוציא להורג את בני הערובה. מיד התקיימה ישיבה שניה של ועד ה"בונד", בדירה של משפחת ראזינע. מאטעק השתתף בישיבה. אשתו רבקה המתינה בחוץ וציפתה להחלטה "לחיים או למוות" של בעלה. בהתייעצות דובר רבות האם מותר לוועד למסור לגסטאפו חבר פעיל, בכדי להציל אנשים אחרים, והאם בכלל רשאי הוועד להחליט על חיים ומוות של חבר. שאלה נוספת התעוררה, האם הגסטאפו - לאחר הסגרתו של קושניר - יעמוד בהבטחתו וישחרר את בני הערובה. האווירה היתה מתוחה מאוד וקשה היה לחברי הוועד להחליט. מאטעק קי החליט להתייצב בגסטאפו, בכדי להציל חיי בני-הערובה. המשתתפים בישיבה הבטיחו שיעשו הכל בכדי להציל אותו מידי המרצחים. ההרגשה הכללית היתה שנעשתה שגיאה ושהחלטה מחרידה. מאטעק עזב את הישיבה, ואחריו צעדו בדומיה אשתו וחברים. הוא פוסע פסיעות אחדות לאט, נעצר לדקה וממשיך ללכת לרחוב קולינסקי, היכן שנמצאו משרדי הגסטאפו, ושמשם לעתים נדירות מאוד חוזרים בשלום. באותו יום הועבר מאטעק לבית הסוהר ב"זאָואַדזייע", ולמחרת שוחררו בני-הערובה.

בבוקר הועבר מאטעק, ביחד עם הזוג משה ורייזעלע בערקנשטאדט מבית הסוהר לגסטאפו לחקירה, שנמשכה יום שלם, ובסופה הוחזר לבית-הסוהר. בינתיים מודיע היודנראט על דרישת הגסטאפו להביא את אַלעבאַרדי אַלטער, חבר בונד, סבא של עסקן קומוניסטי, ואם יסרבו להסגירו יוציאו להורג 10 יהודים אחרים. בבית "מחזיקי הדת" התקיימה ישיבת ועד ה"בונד", בה השתתף גם אַלעבאַרדי. כולם שתקו וגם אַלעבאַרדי. מה לעשות? מי יודע כמה זמן ימשיך הגסטאפו ב"שאַנטאַגי" (סחיתה) ומי בתור הבא להסגרה?

ההתייעצות נמשכת שעות, אבל כולם מבינים שההסכמה להסגיר את מאטעק היתה שגויה. לכן הוחלט לשלוח את אַלעבאַרדי לרדומסקו ומשם ברגל לפיוטרקוב. מפיוטרקוב יעבירו אותו חברים לוארשה. בוארשה סודר ע"י חברים לעבודה במטבח פועלים. גם פענסטערבלו, שהיה מבוקש ע"י הגסטאפו, הועבר מצינטטוחובה לוארשה.

הזוג בערקנשטאט ומאטעק עונו מדי יום ביומו עד אבדן החושים ובמצב כזה שפכו עליהם דלי מים והמשיכו בחקירה. את הגברים השכיבו תחת ברו מים, וטיפות מים טיפטפו לאט לאט על קודקודיהם. בגמר חקירת רייזעלע עינו אותה ע"י לחיצת השדיים בין דלתות ארון. אחרי חקירה כזאת שכבו כל השלושה שבורים ורצוצים, בלי יכולת להתנועע במשך שבועיים. אסירים, מורים פולנים שאף הם עונו, עזרו ועשו הכל להקל על סבלם של השלושה. בינתיים שוחדו 2 אנשי גסטאפו שחיפשו את הערשעל פראזערן. כל אחד קיבל זוג מגפיים, 2 חליפות, ובגדים בשביל ילדיהם. הערשל נלקח לגסטאפו, ולאחר שקיבל מכות, זרקו אותו החוצה בתור "דוקר יודע" (יהודי טיפש). לייב קושניר שיחד איש גסטאפו, וויללי קרעבס, (בעזרת חבילות מזון) ודרכו נשמר הקשר עם 3 האסירים.

אחרי 9 שבועות הצליחו לשחד את אחד הפקידים החשובים בגסטאפו ותמורת 35 אלף זלוטי והרבה תכשיטים שוחרר מאטעק בתור אסיר שהוצא להורג, ובצינטטוחובה המשיך מאטעק לחיות בשם אחר: פולקאווסקי. עכשיו נגשו לפדות גם את משפחת בערקנשטאטס. הצליחו רק לשחרר את רייזעלע, היות ומשה היה חולה אנוש ונשלח לאושווינענטשים, שם נפטר. הגסטאפו

הודיע לילדים, שתמורת תשלום יוכלו לקבל את אפר אביהם.

בתחילת 1942 התחילו כל הארגונים בשיתוף פעולה בהתארגנות מחתרית. באותו זמן - המצב בגיטו - בגין גזירות מתגברות, נהיה רע וקשה. ממקומות אחרים הגיעו ידיעות על גורלם המר של היהודים, ודאגת היהודים בצינסטוחובה היתה לעתיד הנורא המחכה להם. הקשר עם וארשה נמשך, הודות לצעיר פולני שהגיע בכל פעם לצינסטוחובה, בכדי להזמין מצתים לרימונים בשביל המחתרת הפולנית. המצתים נוצרו ע"י האחים סלאַמניצקי בבית החרושת המחתרתי שלהם. הצעיר הפולני הביא פתק כתוב בידיש שיש לשמוע אותו ולהקשיב טוב לדבריו. בפגישה תיאר הצעיר את המצב הנורא והחורבן בגיטו וארשה, שנראה כמו אחרי מגיפה. הוא הוסיף, שגורם דומה צפוי ליהודי צינסטוחובה והציע לארגן התנגדות מזוינת. מסר להם גם מקומות מקלט בוארשה, במידה ויהיה צורך לברוח מצינסטוחובה.

בינתיים, הוציאו השלטונות צו - ב-16 לספטמבר, שעל כל היהודים לשלם את כל המיסים. היהודים פירשו את הצו, כרצון הגרמנים לגבות את הכספים לפני הגירוש. נעלמה האגדה שגורל יהודי צינסטוחובה לא יהיה כמו גורל היהודים במקומות אחרים. מהעירות הקטנות והכפרים בסביבת צינסטוחובה נשלחו היהודים לראַדאָמסקו ולצינסטוחובה. כולם פירשו את הפעולה כרצון הגרמנים לרכז את היהודים במקומות מסוימים. העצבנות בין תושבי צינסטוחובה היהודים גברה, והמחתרת התחילה לתכנן ולדאוג לאמצעים, איך לקבל את הגזירות.

בתחילת ספטמבר 1942 נודע שמפקד העיר ביקש מפה מדויקת של רחובות הגיטו, וגם נודע על התיעוצות סודית בצינסטוחובה, בה השתתף גנרל בעטכער עם ראשי השלטון בעיר המטפלים בענייני יהודים. ברור היה לכולנו שבעטכער, בארנעמען, אייניק ומלומע מתכננים גירוש היהודים.

אנשי הקשר של המחתרת קבעו לפגישה כללית את ה-21 לספטמבר, ביום הכיפורים. הפגישה נועדה להתקיים באולם "טאז". בהשתתפות סומעק אַבראמאָוויטש ועוד 2 חברים (קומוניסטים ששמותיהם אל נמסרו), ברענער וקושניר (חברי בונד), ישראל שימאנאוויטש (פועלי ציון שמאל), רבקה גלאַנץ (קיבוצים), יאָקוב ראָזינע, ד"ר וואלבערג, ד"ר מערינג ועוזר בעריש בלערשטיין. ציפו גם להשתתפות בא-כוח "זשאָב" מוארשה. ביום כיפור בשעה 10 בבוקר, הגיעו למקום המפגש שני המוזמנים ברענער וראָזינע (שהצטרפו לפתוח את האולם) ונעצרו ע"י המשטרה הגרמנית וכובדו במכות. כעבור שעותיים, אחרי התערבות עגלונים יהודיים שהיו מיוודדים עם השוטרים - שוחררו. הפגישה בוטלה, והגירוש התחיל באותו הלילה מ-21 ל-22 בספטמבר ונמשך 5 שבועות ללא כל התנגדות מאורגנת ובצורה איומה ומחרידה. חברי המחתרת שהצטרפו להיות פעילים לא הצליחו להתארגן ונשלחו לטרבלינקה, שם נרצחו ביחד עם יהודי צינסטוחובה אחרים. רק בודדים מהם הצליחו להשתתף בהתקוממות בטרבלינקה, כמו ווילינגער, לובלינג ואחרים. בין הפעילים בהתקוממות בטרבלינקה היה משה לאנגער, אותו רצחו הגרמנים, תלו אותו על עץ עם הראש למטה וברגעיו האחרונים קרא לנקמה.

בעת הגירוש ניצלה קבוצה קטנה של צעירים ופעילים שהתחילה לארגן פלוגות לוחמות, שבמשך הזמן הפכו לכוח ב"גיטו הקטן" (קליינעם געטא) שהיה פעיל אחרי חיסול "הגיטו-הקטן" ב"האַסאַג".

נתונים דמוגרפיים

א. הרכב

מספר היהודים שהתגוררו בצניסטוחובה היה למעשה יותר גדול מהמספר שהיה ידוע בעיריה בהתאם לאלה שנרשמו. הסיבה לכך: יהודים קשי-יום לא רשמו את ילדיהם שנולדו בעיריה. סיבה נוספת: פליטים רבים, ואפילו תושבי העיר שברחו עם פרוץ המלחמה וחזרו אחר-כך, לא מיהרו להירשם בעיריה, מתוך רצון לדעת, איך יסתדרו העניינים. נימוק נוסף לאי-רישום: הרצון להימנע מתשלום מיסים, ולהימנע מלצאת לעבודות-כפיה, וכן הודעת מפקד העיר, שכל יהודי שירצה להירשם חייב לקבל אישורו לכך. חלק מהם פחדו שייענשו עבור כניסה אי-לגאלית לעיר.

הרכב האוכלוסיה היהודית בצניסטוחובה בתקופת הכיבוש, מבוסס על שני מקורות: (1) נתונים סטטיסטיים של העיריה (מכתב מ-18/2 1947). (2) נתון סטטיסטי של היודנראט לשנת 1940. לשני מקורות אלה צריך להתייחס בהסתייגות. בנתונים של העיריה ישנה הערה: שמספר היהודים בשנות הכיבוש שלא נרשמו בנתונים נע בין 10 עד 20 אחוז. בדו"ח של העיריה נמסר שבחודש יולי 1942 נרשמו בעיריה 34,920 יהודים, וזה לא מסתדר עם הנתון, שביוני 1941, שנה לפני כן, הוציאה העיריה 37,667 כרטיסי מזון. ב-5 לאוגוסט 1941 הודיעה העיריה למחוז בראדום שהאוכלוסיה הכללית בצניסטוחובה מונה 164,567 אנשים, ומזה 37,667 יהודים. ב-16 לינואר 1942 הודיע מפקד העיר למחוז בראדום שבצניסטוחובה נמצאים כ-40,000 יהודים.

המשרד הסטטיסטי של העיריה מוסר נתונים אלה בנוגע ליהודים הרשומים בעיריה:

שנה וחודש	מספר היהודים	גברים	נשים
1939 - ינואר	28,486	13,692	14,794
1940 - ינואר	31,758	14,727	17,031
1941 - ינואר	33,921	15,634	18,187
1942 - יולי	34,920	16,122	18,808

מחלקת המזון של העיריה פרסמה נתונים ב-1941:

חודש	מספר הנפשות
פברואר	34,193
מרס	35,072
אפריל	37,309
מאי	37,518
יוני	37,667

החל מחודש יוני עד סוף 1941 ישנם שינויים קטנים (של כמה מאות)

בסוף 1940 בדקה המחלקה הסטטיסטית של היודנראט את כל הכרטיסיות והגישה ניתוח סטטיסטי לפי גיל, מין, השכלה, מקצוע - של 32,744 יהודים.

גיל	גברים	נשים	סה"כ	אחוזים
0 - 4	917	845	1,762	5.39
5 - 9	1,240	1,200	2,440	7.45
10 - 14	1,474	1,373	2,847	8.69
15 - 19	1,606	1,663	3,269	9.98
20 - 29	2,497	3,103	5,599	17.10
30 - 39	2,909	3,275	6,184	18.89
40 - 49	1,879	2,376	4,255	13.00
50 - 59	1,498	1,701	3,199	9.90
60 - 69	949	1,057	2,006	6.00
מעל 70	505	678	1,183	3.60
	15,474	17,271	32,744	100.00

בתוך המספר של 32,744 יהודים נכללים 41 בלי נתינות פולנית ו-20 משומדים. צריך להתייחס בביקורת קלה למספרים המתחילים לגילאים 10-14, 15-19, 50-59 ומ-60 עד 69. היות וצעירים ניסו להתחמק מעבודות כפיה והקטינו את גילם, ומבוגרים העלו גילם מאותה סיבה. בשנת 1942 השתנה המצב ואנשים היו מעוניינים לצאת לעבודה, בכדי להוכיח שיש להם מקום עבודה.

בניתוח סעיף ההשכלה של 32,744 יהודים, התייחס משרד הסטטיסטיקה של היודנראט רק מגיל 10, ולכן המספר היה 28,542 אנשים, מזה 3,782, שהם 13.29% אנאלפביתים (גברים 1,454, נשים 2,328), 14,401 שהם 50.45% שידעו קרוא וכתוב, 20.51% גמרו בייס עממי, 2,653 היו בעלי השכלה תיכונית - שהם 9.28%, בעלי השכלה גבוהה היו 394 (1.38%), השכלה ביתית 1,454 (5.09%).

התפלגות מקצועות

בלי לקחת בחשבון ילדים עד גיל 10, נשים - עקרות-בית ותלמידי בית ספר, היו 13,974, מזה 4,765 - בעלי מלאכה, 3,295 - פועלים, 1,959 - סוחרים, 662 - חרשתנים, 1,531 - בלי מקצוע, 1,088 - פקידים, 272 - מקצועות חפשיים והשאר היו חקלאים, מוסיקאים ואחרים. צריך, כנראה להתייחס לנתונים של היודנראט בקשר למקצועות, שהיו רשומים עוד מלפני המלחמה, משום שבזמן הכיבוש לא היו יהודים חקלאים וגם עורכי-דין לא עבדו במקצועם.

ב-9 למאי 1942, נתן מפקד מחוז ראדום הוראה להעביר לו באופן דחוף רשימת כל בעלי מלאכה. היודנראט הגיש את הרשימה הבאה.

מקצוע	גברים	נשים	סה"כ
פועלי טקסטיל	255	322	577
פועלי מתכת	505	12	517
מורים	192	5	197
פועלי בנין	100	1	101
פועלי עץ	187	3	190
ספרים	83	11	94
סה"כ	1,322	354	1,676

לפי הנתונים האלה, אפשר להבין שב-1942 היו בצ'ינסטוחובה 48,000 יהודים (לפי נתוני היודנראט). לכן אפשר להבין שישנם אי-דיוקים בחלוקת המקצועות והמועסקים בהם.

הערה: בעמודים 68-69 נמצאים רישומים (צילומים) סטטיסטיים של פעולות שונות של יהודים בצ'ינסטוחובה. המבנה הכלכלי של יהדות צ'ינסטוחובה השתנה מאד מהתחלת המלחמה עד לעקירת היהודים. זה היה תלוי בגזירות הגרמנים, ובגידול האוכלוסיה היהודית, כתוצאה מהעברת יהודים מעיירות שונות ע"י הגרמנים.

ב. תנועה טבעית

בשנת 1940 התקיימו 504 חתונות, מזה במחצית הראשונה של השנה 98 חתונות ובמחצית השנייה 406 חתונות. מספר החתונות המירבי - 169 - חל בחודש דצמבר. תופעה זאת היתה כתוצאה משמועה שהתפשטה בעיר, שמסוף חודש דצמבר 1940 אסור יהיה לרבנות לסדר "חופה-וקידושין" במשך שנתיים.

גיל המתחתנים ב-1940 לפי נתוני היודנראט

גיל	נשים	גברים
עד גיל 19	15	3
20-24	182	113
25-29	211	229
30-39	86	147
40 ומעלה	10	12

נתונים אלו מצביעים על 16 חתונות לכל 1,000 תושבים. לפני המלחמה הנתונים מראים 7.8 חתונות ל-1,000.

לפי הנתונים של העירייה, התקיימו ב-1939 260 חתונות, ב-1940 - 500, ב-1941 - 284, ובשלושת החודשים הראשונים של שנת 1942 - 78.

לידות: לפי נתוני המשרד הסטטיסטי של היודנראט נולדו ב-1940 351 ילדים; מזה 170 בנים ו-180 בנות. על 1,000 תושבים - 10.7% לידות. הנתונים של אותו משרד בשנים 1936-1938 מראים 18.9 לידות על 1,000 תושבים יהודים. הנתונים של העירייה מראים, שב-1939 - 339 ילדים, בשנת 1940 480 ילדים, 1941 - 281, ובשלושת החודשים הראשונים של 1942 - 66 ילדים.

פטירות: דו"ח היודנראט על פטירת יהודים, מראה שב-1940 נפטרו 260 גברים ו-243 נשים. סה"כ 503, שזה 16 מקרי-מות על כל 1,000 תושבים. יש לציין, שבהשוואה לשנים 1936-1938 גדלה התמותה ב-5.7 לכל 1,000 תושבים.

נתונים של המשרד הסטטיסטי של העירייה על הילודה והתמותה בקרב האוכלוסייה היהודית:

	שנה	תמותה	גידול טבעי
לכל המספרים שנמסרו לעיל, צריך להתייחס בקצת הסתייגות, בגלל המצב המיוחד של היהודים. אפשר רק להיכח שמספר הלידות קטן ומספר הפטירות הלך וגדל.	1939	298	+41
	1940	537	+57
	1941	958	-677
	1942 (3 ח')	310	-244

נתונים אלה מלמדים אותנו על מצבם הקשה של יהודי צ'ינסטוחובה, בזמן הכיבוש מ-1939 עד 22 בספטמבר 1942, התאריך בו התחילו הרוצחים הגרמנים לבצע את חיסול הקיבוץ היהודי בצ'ינסטוחובה.

ערב החיסול (ליקוידאציע)

מצב היהודים בניטו היה קשה. הודעות היודנראט הגביהו את הפחד והכותרת של ההודעות היתה תמיד בפזמון הידוע "בשם הממשל", והסתיימו באיומים ועונשים כבדים. בהתחלת שנת 1942 עברה שמועה, שהגרמנים מעמיסים יהודים על מכוניות וממיתים אותם בגז, ובצורה כזאת נפטרים מיהודים בסביבת צינטטוחובה. יהודי, שנמלט מעיירה בסביבת לודז', סיפר, שהוא קבר את אשתו ובנו שהומתו בצורה כזאת. רבים חזרו על הידיעה הזאת, בתוספת: "אי אפשר להאמין שדבר כזה יכול לקרות". מרופאים צעירים מצינטטוחובה שנשלחו לסביבות לובלין לא התקבלה כל ידיעה ועברה שמועה שהם נעלמו ביחד עם הרבה יהודים שנאספו מעיירות קטנות ונשלחו לאוקראינה לעבודות כפיה. מצב הרוח של האנשים ירד מאד, היו מקרים של התאבדות. מורה בשם אַוונער יצאה מחוץ לגיטו בכוונה תחילה שהשומרים יירו בה, וכך גם היה. אדם בשם נחום מיימון, התאבד בבית המרתף ברח' גרינלדי.

באפריל 1942 הגיעה ידיעה על חיסול גיטו לובלין. גברה הדאגה שגורל יהודי צינטטוחובה יהיה דומה. הטרור של הגרמנים קיבל צורה ברוטאלית ביותר. ב-18 ביוני נורו 3 יהודים, ב-7 ביולי 1942 נכנסו אנשי גסטאפו לחנות של בצלאל וואַלבערג ורצחו אותו. מקרה זה נודע לאנשי הגיטו אבל היו מקרים שנרצחו יהודים ע"י הגסטאפו שלא נודעו.

בהתחלת יולי 1942 נאספו כל הגברים מגיל 16-60 בשוק הישן (אלטע מאַרק), בשוק החדש (נייער מאַרק), ואַלליע ראשונה, והוחזקו שם במשך שעות. יהודי העיר תירצו את הפעולה בכך, שגנרל בעכטער ומפקד העיר ד"ר פראַנקע ניסו "סלקציה נסיונית".

המצב היה קשה מאד, במיוחד אחרי שנודע על גירושים מווארשע. יהודים שעזבו את הגיטו בלי רשיון נשלחו למקומות בלתי ידועים. ובאותו זמן נורו יהודים למוות - בלי משפט - בעד עזיבת הגיטו בלי רשיון. ב-12 לאוגוסט 1942 נורה אַנשֶׁל רענקשאַווסקי וישראל מרדכי שיטאַווסקי. הטרור הלך וגבר. ב-3 לאוגוסט התנפלו אנשי גסטאפו על בית החולים היהודי ברחוב פשעמיסלאַווע, הרסו את הרהיטים והרביצו לשוטר היהודי בירנהאַלץ ושדדו חפצי-ערך. אנשי לופט-וואַפע התנפלו על יהודי הגיטו וגם על שוטרים יהודים בתפקידם. יהודי צינטטוחובה הודאגו מאד מגורל היישוב. יהודים חיפשו קשר עם ידידים פולנים, במטרה למסור לידיהם את ילדיהם הקטנים. אחדים דאגו לסדר את כל המשפחה.

מפקד העיר הודיע ליודנראט שבבית החרושת "מעטאלורגיע" ברחוב קרוטקע, יארגנו בתי-מלאכה שיופעלו בכדי לספק את הצרכים של האוכלוסייה בגרמניה, וכל העובדים היהודים שיועסקו במפעל לא יועברו למקומות אחרים. מפקד העיר דרש מהיודנראט מכוונת להפעלת בתי המלאכה, וגם תשלום של מליון וחצי זלוטי שאותו יש לשלם מ-31 ביולי עד 13 באוגוסט 1942.

היודנראט, בעזרת פקידים והמשטרה החרימו אצל יהודים מכוונות, בכדי להפעיל אותן ב"מעטאלורגיע". בנוגע לתשלום הכספי הסכים המפקד פראַנקע - אחרי השתדלויות - לקבל את הכסף בשלושה תשלומים. את התשלום הראשון קיבל מיד, על המכוונות שהוחרמו הופקדו מפקחים יהודים בכל בית-מלאכה ועל כל בתי המלאכה הופקד גם אחראי אחד.

שאיפת האנשים שלא היו מועסקים ב"מקומות-בטוחים" היתה לקבל "פנקס-אדום", המאשר, שהמחזיק בו, עסוק במקום עבודה קבוע, ונצרך למאמץ הגרמני. את הפנקס האדום אפשר היה לקבל במשרד העבודה הגרמני ברחוב אַלייע 12, שם פקיד היודנראט רשם את האנשים. אלפי

אנשים, בהם רופאים, עו"ד, אומנים, פרופסורים, חרשתנים, סוחרים, שבמשך כל הזמן דאגו בעצמם להשתחרר מעבודות-כפיה, השתדלו עכשיו להירשם כבעלי מקצועות נדרשים: סנדלר, חייט, מסגר, פרווץ. שורות ארוכות של אנשים, ביניהם אנשים עניים, לבושים בסמרטוטים ודומים לשלדים עמדו והתחננו אצל פקידי היודנראט לקבל אישורים, בכדי שיוכלו להתקיים ולחיות, ושאינם זקוקים כבר לשום עזרה סוציאלית אלא למקום עבודה. פקידי היודנראט התחילו להשמיד את הכרטסת של הנצרכים לעזרה בכדי שלא יתגלו לגרמנים.

פעילי המחתרת מכל המפלגות לאור המצב הטרגי והאסון המתקרב התחילו לארגן פעילות משותפת נגד הכובש.

בינתיים עשו הגרמנים הכנות לגירוש. הם ציוו לסייד בלבן כל פינות המדרכות, וגם בתים הנמצאים בסוף הגיטו, עד לגובה 2 מטרים, וכמו-כן את הכניסות למרתפים. התושבים היהודים פירשו, שההוראות ניתנו בכדי להקל על הגרמנים להתמצא בגיטו.

בכדי לא לעורר חשדות אצל היהודים, שתלו הגרמנים עשבים שונים ופרחים במקומות שונים ב"שוק החדש" (שם התקיימה מאוחר יותר הסלקציה). באותו זמן הודיעו הגרמנים, שבחגים היהודיים רשאים היהודים ללכת לבתי-כנסת להתפלל. כן נתנה הרשות למפקדי בתי-המלאכה (פלאצוווקוס) לשחרר בחגים - לפי רצונם - יהודים מהעבודה.

אישורים אלה, שמטרתם היתה בודאי, להרדים את עירנותם של היהודים, פעלו בכיוון ההפוך, בגלל אי-האמון בכל הצווים, והדאגה ואי-השקט גדלו במיוחד עם התקרבות הימים הנוראים - ראש השנה ויום הכיפורים, וכשמפקדת העיר הפסיקה להתערב בענייני היהודים (זה היה אחרי ביקורו של בעטכער, כשנודע על ההתיעצות הסודית של המנהיגים הגרמנים בצניסטוחובה).

באותו זמן הוגברה פעילות המשטרה הגרמנית, יהודים שגרו ברחוב קאוויץ, גורשו מדירותיהם (במקום זה נחפר קבר גדול בשביל אלפי יהודים, שנרצחו תוך 5 שבועות - בזמן האקציה).

המשטרה הגרמנית גירשה את כל היהודים שגרו ברחוב גריבלדי 26-28 (שם ריכזו הגרמנים את כל הרכוש שגזלו מהיהודים בעת האקציה). הגסטאפו עם שאבעלסקי בראשו (שאבעלסקי הטיל אימה על יהודי הגיטו) ארגנו חיפושים ובאותו זמן התעללו ורצחו יהודים (שאבעלסקי - לאחר השחרור - נידון למוות ע"י בית דין פולני). "הצטיינו" באכזריותם: פראנקאווסקי, דזשעכזאן (בעזרת כלב איום), לאשינסקי, קעסטנער, האנטקע ("ווייסער-קאפ"), אפיץ (גארגל), שאָט (ציגינער) "שכפי שנמסר, רצח במארס 1942 את יעשאָנאוויטש, שעבר את גבולות הגיטו ליד הגשר ברחוב ווילסאָן, שמידט ("צירקאוויץ"), קירש (פעסעלע") וכמו-כן קליפש ושלאַסער, שהיו אנשי-אימונים של ווערנער, ממלא מקומו של דעגענהארט. גם אַנקלבאַך, נהגו של דעגענהארט שדד וגזל מה שרק אפשר היה למצוא בגיטו והתאכזר ליהודים.

בערב יום כיפור היתה ההרגשה הכללית איומה, מפה לאוזן נמסר על "קומנדו-השמדה" שהגיע לצניסטוחובה, והפחד גבר במיוחד לפנות ערב, בעת הדלקת נרות יום-כיפור, ונהפך לבכי כללי גדול. באופן רשמי ניתנה רשות ליהודים לא לעבוד ביום כיפור, אבל מעטים ניצלו זכות זאת. רובם העדיפו ללכת למקום העבודה ולא להסתכן. נפוצה שמועה ש"מקורבים למלכות" כמו גנאט, יאַזשאַמבעק, הערמאַן, "קוליבויקע", בעסער שעפטעל, מעכטיגער ואחרים, עזבו את הגיטו, ונמצאים בצד הארי. נמסר, ש"החזן" פאָאול לאַנגע, האחראי הגרמני על ה"מעבעל-לאגער" (מחסן הרהיטים) יעץ לעובדים היהודים להישאר במקום העבודה, ולא ללכת הביתה, ולהישאר ללון ב"מעבעל-לאגער".

העובדים במחסי הרהיטים, "בראלאנד" ראוא, ובבית-חרושת "הורביץ ושות'", הכינו במהירות בונקרים במקומות העבודה והביאו לשם את משפחותיהם.

שמועה עברה בעיר, שראש היודנראט נקרא למפקד העיר, ועברו הרבה שעות והוא טרם חזר הביתה. במוצאי יום כיפור עלה המתח עוד יותר. אנשים מתרוצצים, שואלים האחד את השני "מה נשמע" ולא מחכים לתשובה, ורצים הלאה.

דעגנהארט דורש מהיודנראט ומהמשטרה היהודית לנסות להרגיע ולהוריד את המתח. הם משתדלים למלא אחרי הוראות מפקד העיר, מנסים לשכנע את האוכלוסייה, שאין שום יסוד לבהלה, שענין ה"גירוש" הוא "מצוץ-מהאצבע". והראיה: שמפקד העיר ועוזריו קיבלו סכום כסף גדול, ואין סכנה ליהודי צינסטוחובה. כל נסיונות ההרגעה לא הועילו, המתח לא קטן והאנשים הסתובבו בעיר, בלי להתחשב בשעות העוצר, ושום דבר לא קורה. לא רואים גם את עגלות המשטרה, שנהגו לחופיע כרגיל בשעות אלה.

בעלי המלאכה המיוחסים, שגרים ברחוב אלייע 14, הבית הנבחר, הנמצא על גבול הגיטו והצד הארי, העבירו לשם את משפחותיהם. החייט פנחס איינהארן מיעץ לזשיטניצקי, עובד העיתון "היינט" בעבר, שיעבור לדירה שלו, ויועסק אצלו בתור עוזר לחייט, ויימנע מגירוש. זשיטניצקי לא מקבל את ההצעה ומבקש לחלוק בגורל יתר היהודים.

מי שהיתה לו אפשרות שלח את הילדים לצד הפולני. הגסטאפו מחפש אחרי יהודים שנמצאים בצד הארי. לפי השמועות, יש כבר הרבה קרבנות של היהודים שעברו לצד הארי. ידוע המקרה, שהבת הצעירה של העסקן הידוע דודעק שלעזינגער נתפסה בצד הארי (הסתתרה אצל פועל פולני), הובאה לגיטו לבית ההורים ברחוב גאריבאלדי ושם נורתה למוות ביחד עם אביה, לעיני האם.

הלילה הגיע, והרחובות מתרוקנים מאנשים ומשתרר שקט כבד, שקט לפני סערה.

במוצאי יום כיפור, בלילה בין 21-22 בספטמבר, נסגרו כל רחובות הגיטו ע"י פשיסטים אוקראינים ומשטרה ממוצא ליטאי. בהנהגת הגסטפו התחיל הגירוש, הטרגדיה האיומה של הקיבוץ היהודי הגדול בצ'נסטוחובה.

החיסול הגדול

ב-22 לספטמבר 1942 בבוקר עבר רעד בכל הגיטו. שוטרים יהודים הודיעו למקורביהם שפשיסטים אוקראינים שומרים על כל גבולות הגיטו. אלפי יהודים רצים מבית לבית ומרחוב לרחוב, מתחבקים ונפרדים, בוכים וצועקים, אחדים רצים עם חבילות וחפצי בית. רצים ובורחים כמו משריפה.

גם אני, בעצמי, רץ מרחוב לרחוב, מהשוק הישן לשוק החדש, מרחוב מיראָווסקע לָרנצארסקע, ומיד אני נסחף עם הזרם מרחוב נאדזשעצנא ל"רינעק ווארשאָווסקי". אני רוצה לחזור, אבל אינני יכול להתקדם נגד הזרם ואיסור המשטרה שונתנת "להבין" ברובים ומכות שאין דרך חזרה.

הרחובות מלאים וסתומים באנשים, שנדחפים ל"מעטאלורגיע", איפה שאורגנו צריפים. נשים הופרדו מבעליהן, וילדיהם מהוריהם. מי שמעז להתנגד למשטרה מקבל מכות רצח. הרחוב קרוטקע גועש מרעש וצעקות. אמהות מפחדות ומיואשות קוראות בצעקות לילדיהן, ונהרגות ע"י הרוצחים. הצעקות והבכי של הילדים קורעים את הלב. צפיפות האנשים ע"י המעטאלורגיע הולכת וגדלה. רבים מושיטים את ידיהם, עם הכרטיסים האדומים, שבעבר נתנו להם ביטחון, כנצרכים לעבודה.

דעגענהארט האיום מתהלך בהמון, ובעזרת מקל מסמן לאנשים: "אתה ימינה - ואתה שמאלה". אלפי פנקסים אדומים מתגלגלים קרועים על הרצפה ולא יכולים לעזור לאנשים שהופנו "שמאלה". מבית הספר ע"ש פרץ - לשעבר - שנהפך לבית-חולים למחלות מדבקות, יוצאים בריצה הרבה חולים בלבוש בית החולים ואחריהם אחיות בית החולים. מרחוק אני רואה את האחות דזשוני ראָזען, הבת של ד"ר ראָזען, שרצה עם כל החולים, שגם עכשיו היא לא רוצה לעזוב אותם. שומעים יריות אקדח, וע"י הדלתות של ביי"ס פרץ נופלים הרוגים, ואת הנותרים מגרשים שמאלה. אני רואה פנים מוכרות של מכירים רבים. אני רואה את ריוועק סלאַמניצקי, שהיה תמיד מלא חדות-חיים והומור שנדחק ע"י החיילים ימינה, אבל ברגע האחרון עבר לצד שמאל, והצליח לתפוס בידי ילדה קטנה בוכה והמשיך ללכת שמאלה עם כל הזרם. על ידי עומד זוג צעיר, על יד ילד קטן, הם מתלחשים בשפה הפולנית "לילדים לא יעשו דבר רע", משאירים את הילד, שנדחף שמאלה והם נדחפים ימינה לשערי ה"מעטאלורגיה". אני רואה את לעאַן ראָזענשטיין פרוע, מתאבק עם שני זינדרמים, כורע על הברכיים ומתחנן בפני הזינדרמים, אבל הם זורקים אותו לשערי ה"קעטאלורגיה", אותו דבר קורה עם לייבל אלטמאַן, שמתאמץ ללכת ביחד עם אשתו והילדים. גם אני נדחף ל"מעטאלורגיה", "כרטיס אדום" שלי שהראיתי להם אותו, העיד שאני עובד מבוקש, מומחה למברשות, הגרמנים שבדקו את הפנקס החליטו להעביר אותי ל"מעטאלורגיה" מתוך הנחה, שאהיה נחוץ להם בודאי.

המגרש ב"מעטאלורגיה" מלא אנשים ושולטת בו שתיקה כמו בבית עלמין. כאן נמצאים אנשי היודנראט, כמו קאַמפינסקי, בערלינער, באַזשיקאָווסקי וקורלאַנד. הגרמנים הביאו גם את איש חברה-קדישא, מיסקי הזקן, שתפקידו להעביר את הגוויות לרחוב קאָוויאַ, איפה שהוכנו כבר 2 קברים עצומים לקבורת המונים. אנשים יושבים בשקט בלי תנועה, ורק מדי פעם נשמע בכי ואנחה כבדה. השקט האיום הזה הופרע פתאום בצעקות של לייבל אַלטמאַן, שישב בודד על אבן מכה באגרופו בראשו וצועק: "איפה אשתי, איפה ילדי הנחמדים". בפינה יושבת העלא פראַנק, אשתו של מנהיג קומוניסטי מהנדס לייבוש פראַנק, היא מסתירה מתחת לחלוק ילד בן 3.5 שנים. היא מספרת איך מאכל בירענצווייג בעזרת מיכאל ווייסקאָפּ (אחרי זה פעיל ב"זשאָב") העבירו אותה ל"מעבעל לאגער" (מחסן הרהיטים) ושם הסתירו אותה בתוך בונקר, אבל גורשה משם. 3 שנים חיה בתקווה שתיפגש עם בעלה שברח לרוסיה הסובייטית, וכל התקוות נעלמו.

יושב שם לעאַן ראָזענשטיין על דוד חלוד, מסתכל סביבו, ולא רואה כלום. בכל צעד וצעד רואים אנשים כפופים במבטים מוזרים. בשעת הצהריים מופיעים 2 זיאנדראמים, מתבוננים באנשים, כאילו חיפשו מישהו. ניגשים לראָזענשטיין, שואלים אותו אם הוא רצה ללכת עם אשתו, ואומרים לו ללכת איתם. אחרי דקות ספורות נשמע קול יריה וראָזענשטיין מתבוסס בדמו על האדמה. היריה הזאת הוכיחה לאנשים שגם כאן לא בטוחים בחיים. מגיע דעגענהארט בליווי זיאנדראמים ומצווים על כל היהודים להתייצב בשורה צפופה. הם מתבוננים בכל אחד ואחד, מי שנראה יותר מדי צעיר או זקן, מי שנראה חלש או בעל-מום, הוצא מיד מהשורה וסולק. לפני עומד ילד בן 14-15, שהוצא מהשורה על ידי דעגענהארט בעצמו. אחרי זה פונה דעגענהארט ליהודי קצת מבוגר, ואומר לו: "אתה בטח אב הילד הזה" ומוציא גם אותו מהשורה. לא עזרו כל תחנוניו שהוא בכלל לא מכיר אותו. נעלמות המחשבות והאמונה שב"שאפען" אפשר להישרד בחיים בבטחון, וכאן מתחילים במאמצים איך לצאת משם ולהינצל.

22 לספטמבר, היום הראשון אחרי יום כיפור היה יום נורא ליהודי צינסטוחובה. באותו יום נהרגו מאות יהודים, ו-8,000 אנשים נשלחו לטרבלינקה. מן האנשים שנשלחו לטרבלינקה נלקחו כל

החבילות שהכינו לעצמם, דרשו מהם להוריד את הנעליים והוכנסו לקרונות ברכבת, המיועדת להובלת בהמות.

הרחובות קאוויא, ווילסאן, קרוטקא, גאריבאלדי, רינעק, ווארשאווסקי, חלק מרחוב גארנצארסקא וחלק מנאדזשעצ'שנא, שבמשך דורות היו מאוכלסים ביהודים נותרו ריקים מאדם. למחרת - בזמן שכל הרחובות של הגיטו היו מלאים באנשי צבא, נשמעו מדי פעם יריות שכוונו נגד יהודים, שהסתתרו וניסו להימלט מהסלקציה.

אחרי מספר ימים הופצה שמועה, שחלק מהיהודים שנשלחו בסלקציה השנייה חזרו לגיטו בקרונות שהובילו אותם. כולם רצים לאנשי היודנראט, לשוטרים פולנים וזינדרמים לקבל פרטים, אולי מישחו מהקרובים או מכירים, נמצאים בין המאושרים שחזרו. השוטרים הודו, שחזרו קצת יהודים, אבל הורשה להם להתגורר רק ברחובות בהם גרים עוד יהודים, ולא במקומות בהם גרו לפני הסלקציה. זיק של תקווה נמצא רק אצל מעטים שחשבו שהמצב אולי ישתפר. הרוב מיואש ולא מאמין.

ביום השלישי נקראתי להופיע בפני סאפארט, ממלא מקומו של דעגננהארט, שהיה אחראי ב"מעטאלורגיה" ובנוכחות קאפינסקי קיבלתי צו - בתור מנהל "טאז" בעבר - לארגן "מקום-סאניטרי" עבור היהודים הנמצאים ב"מעטאלורגיה". העמידו לרשותי עגלה וסוסים, בהשגחת זינדרס, שוטר פולני ושוטר יהודי, והוטל עלי פעמיים ביום לצאת מה"מעטאלורגיה" ולהביא מ"טאז" ומהנקודה הסניטארית את הרכוש של "טאז", לנקודה הסאניטרית של היודנראט ב"מעטאלורגיה".

בעזרת שוחד שנתתי לשוטרים שהשגיחו עלי, סוכם שעבור כל יהודי שנעביר מהגיטו ל"מעטאלורגיה" יקבלו 100 זלוטי. הנימוק היה שאנשים אלה דרושים לי לעזרה. מאוחר יותר, התשלום גדל ל-1,000 זלוטי לאדם.

הרופא האחראי על "הנקודה-הסניטארית" היה ד"ר יצחק שפערלינג, ששיתף פעולה ועזר הרבה בהגשת עזרה לנצרכים ובהברחת יהודים מהגיטו ל"מעטאלורגיה" (ב"האסאג", התנהגותו של אותו רופא לא היתה טובה). בפעם השלישית שהייתי ברחוב הייתי עד ל"סלקציה". מרחוב ווארשאווסקה, מהשוק-הישן, מנאדזשעצ'שנע, וגארנצארסקה הריצו יהודים ל"שוק-החדש", שם העמידו אלפי יהודים בשתי שורות ארוכות וצפופות.

עשרות שוטרים ואנשי גסטאפו, משטרה פולנית ומאות חיילים מ"חיל-האוויר" הועמדו מסביבם ובידיהם רובים ואקדחים. קרוב ל"אליע הראשונה" עמד גנרל ס.ס. בעטכער, עם קבוצת קציני אס-אס. באותו זמן נמצאו במקום כמה שוטרים יהודיים ושני חברי היודנראט: קאמפינסקי וקורלאנד, שמלווים את ה"סלקציה". בשוק שורר שקט ורק נשמע קולו המגמגם של דעגננהארט: מה המקצוע שלך? ומבלי להמתין לתשובה מכה על הראשים, וצועק "ימינה, שמאלה", "ימינה, שמאלה". בהודעה זו גוזר גורלו של האדם לחיים או למוות. שש שעות נמשכה הסלקציה. 6,000 יהודים שהופנו "שמאלה" נשלחו לטרבלינקה, וכמה מאות יהודים ("ימינה") הועברו ל"מעטאלורגיה". ברחובות פזורים מאות הרוגים, עגלות ילדים, מזוודות, חבילות שונות ומצעים. המקום ריק ומפחיד.

יום נוסף נמצא אני עם "הליווי" שלי ברחובות, ושומע צעקות ותחנונים של יהודים "הביאו לנו פרוסת-לחם, אנו מתים מרעב". אני רואה ילדים שהיכרתי ב"טאז" ששואלים: "מה יהיה איתנו? אנחנו רעבים".

על הקירות מודעות ענק של ד"ר פראנקע, המודיעות ומזהירות: "שמי שיסתיר וידאג לתת או למכור מזון ליהודים, דינו מוות!!".

פתאום - בתוך המצב הקשה - קרן אור קטנה. קבוצה של יהודים הצליחה לשחד גרמנים, בסכומי כסף גדולים ובחפצי-ערך שונים והועברו ל"מעטאלורגיה". היתה סברה, שדעגנהארט בעצמו קיבל מהפירמה הידועה גלאטטער הרבה מאד פרודוקטים והבטיח להפסיק את הסלקציה. חברי היודנראט שתיפקדו ב"מעטאלורגיה" אספו אצל יהודים כספים, בכדי לשחד את המשטרה הגרמנית. יהודים מוסרים כל מה שיש להם. כסף, זהב, תכשיטים, חפצי-ערך שעברו מדור לדור, רק בכדי להציל את עצמם וקרוביהם. אבל, כל זה היה רק אשליה גדולה. הגרמנים ועוזריהם קיבלו את שקי הזהב, תכשיטים ויהלומים, אבל זה לא עזר לאותם יהודים שגורלם נחרץ למוות, והועברו לטרבלינקה.

עלי נאסר לצאת לרחובות עם הליווי הרגיל, אלא רק בהשתתפות חבר היודנראט קורלאנד - שכנראה השפיע מאחורי גבי על ה"שומרים" שלא יאפשרו לי להעביר יהודים מהגיסו ל"מעטאלורגיה", פעולה שהיתה פוגעת בהכנסת היודנראט מ"כופר-נפש" שקיבלו מאנשים, בכדי להיכנס ל"מעטאלורגיה". ברור, שההשגחה הזאת של קורלאנד לא אפשרה להעביר אנשים לבית החרושת, אבל בתוקף תפקידי, להעברת מזון ממחסני "טאו" ברחוב פשעמיסלאווא 11 ו"מחזיקי-הדעת" ברחוב נאדזשעטשנה ל"מעטאלורגיה", העברתי - בעזרת קורלאנד - מצרכי מזון וחילקתי אותם ליהודים ברחובות בהם עברתי.

ב-29 בספטמבר הוצאו מ"טאו" 10 שקי קמח לחלקם ליהודי הגיסו. ברחוב נאדזשעטשנה 34 מצאנו, בחדר אפל, אדם שתלה עצמו בעזרת מגבות. זה היה יצחק הורש רוג מעיירה קטנה וויזשוע, !!! קאָולע בוואָלין.

בביתו של הרב מזירקוב (זשוריקער רבי) פגשנו את הממונה על מטבח שדה, יחיאל גאמולינסקי. הוא הסכים לקבל שק קמח עבור היהודים שנמצאים באותו בית, את 9 השקים הנותרים העברנו למאפיה של זלמן ווינדמאן ברחוב גארנצארסקה, לחלוקת לחם ליתומים, הנמצאים ברחוב פשעמיסלאווא 6.

באותו יום אנו מבקרים גם בבית-הזקנים, ברחוב גארנצארסקה, בית ששימש קודם בית "הכנסת-אורחים". קשה לספר מה שראו עיני. כל החצר דומה היה לבית-מטבחים, הקירות מלאים בדם, וכל המעברים מלאים הרוגים. בכל חדר על המיטות ובין המיטות - הרוגים. גופות אחדות מכוסות בכרים, בתקוה להינצל בצורה כזאת מהיריות. באחד החדרים יושבת אשה זקנה, פצועה עם חור בחזה, ומבקשת עזרה. השוטר שליווה אותנו הוציא את האקדח מנתיקו, אבל מיד החזירו. הוא נרתע מניסיון להקל על סיבלה של הזקנה.

ב-2 באוקטובר אני שוב נמצא ברחובות הגיסו, והפעם אני עוזר לחלק לחם ליהודים המיועדים "להישלח". אני רואה עשרות אנשים מוכרים לי. אני רואה את שלמה פישמאן, עובד היודנראט שהשמיד אלפי כרטיסיות של פליטים יהודים, שלא יפלו בידי הגסטאפו, בכדי לאפשר להוכיח לגרמנים שאין אנשים עניים ונצרכים בצ'נסטוחובה, וכך להצילם מלהישלח למחנות השמדה, וכעת הוא בעצמו נשלח להשמדה. הנה אני רואה את עו"ד מנדל קאנאָרסקי, שמתקדם לאט, בגלל רגליים חולות, ונעזר ע"י אשתו וגיסתו. אני רואה את ווילינגער, פעיל ב"תנועת-פועלים" - עם אשתו וילדיו, שהופיעו ב"מועדון-טאו" והסבו לנו הרבה נחת. אני רואה עשרות ילדים, בסינרים לבנים ופסים כחולים יושבים על עגלות, ואליהם מתלוות אחיות סאניטריות. אני רואה את הגננת של בית-הספר ע"ש פרץ, רבקה וואָזשעכא, שבזמן המלחמה ניהלה את בית-היתומים, ומאחרי

העגלה נסחבים אמה הזקנה ובעלה שמולעבויטש עם כינור ביד, וגם שטייער הזקן. כך מובלים 150 ילדים, מבית היתומים בדרכם האחרונה.

את מקום הסלקציה מתחילים לנקות. נשארו עוד הרוגים שגופותיהם פזורות. מהסלקציה הזאת נשארו בחיים כמה מאות אנשים שהועברו ל"שאַפּען", ומקומות עבודה אחרים, איפה שבוודאי חיכו להם סלקציות אחרות.

באותו זמן שבוצע גירוש היהודים, התחיל מחול-שדים ושוד הרכוש היהודי שנתר. הגרמנים מרמים את הפליטים שנשארו בחיים וסוחטים מהם כספים וזהב. ברחובות הגיטו עוברות עגלות מלאות ברכוש יהודי שמועבר למחסנים מיוחדים, שהוכנו לשם כך ברחוב גאַריבאַלדי. עוברות עגלות עם הרוגים לרחוב קאַוויע, איפה ששוטרים גרמנים כורתים אצבעות בכדי להוריד טבעות זהב מהידיים, עוקרי שיני זהב. לכאן נשלחו גם חולים וזקנים. הם נדרשים להוריד בגדיהם, וערומים לשכב על יד הבורות החפורים. הגרמנים עוברים ורוצחים את היהודים. את הבגדים הם מחלקים לדיירי הסביבה, שקוברים את הנרצחים בקבר-אחים משותף.

ב-4 לאוקטובר הגיע תורם של החולים מבית-החולים היהודי. הרופאים והאחיות נצטוו להזריק לחולים זריקות-מות. רק אחדים צייתו לפקודה. רובם של הרופאים והאחיות ניסו להרגיע את החולים. אחדות חילקו לחולים בגדים ומתנות.

באותו יום העבירו את כל עובדי בית החולים ל"סלקציה" ורובם נשלחו לטרבלינקה. 13 ילדים ותינוקות הוצאו מבית החולים לרחוב קאַוויע, ביחד עם אמותיהם, והומתו ע"י הגרמנים. באותו זמן חיסלו הגרמנים גם את כל החולים שנמצאו בבית החולים ברחוב קרוטקא 22.

במגרש הקטן של ה"מעטאלורגיה" דוחק עצום. אין אפילו פינה קטנה שאפשר לשבת בה. במקומות בהם אוכלים - ישנים, והיכן שמבכים את האסון שקרה, צריך גם לעשות את הצרכים. בכל מקום רואים אנשים שיושבים ובוכים.

בפינה אחת אני רואה אשה צעירה מונחת על קרשים ונאנקת מכאבים. מסביבה התאספו הרבה נשים. האשה כורעת ללדת. למחרת מצאו השוטרים את היולדת עם תינוקה והעבירו אותה לדעגנהארט. כולם היו בטוחים, שגורלם כבר נחרץ. למרבה הפלא החליט דעגנהארט שהאם תקבל כל בוקר 1 ליטר חלב מדי יום ביומו, וכמו-כן לסדר מקום נקי ומסודר עבור האם והילד.

באותה הזדמנות הודיע דעגנהארט על "אַמנעסטיע" - חנינה, לכל האמהות שהצליחו להיכנס ל"מעטאלורגיה" עם ילדיהן. הוא ציווה להכין אולם גדול עבור האמהות והילדים. מלאות דאגה, פחד ואי-אמון הופיעו האמהות עם ילדיהן באולם הגדול שהוכן במיוחד בשבילם. הן עזבו את המקומות שבהם התחבאו, ויצאו מהמרתפים, עליות-גג וחורים שונים. תשושות, חלשות ועייפות, הגיעו למקום החדש, שבו קיבלו אוכל בשבילן ובשביל הילדים.

ה"חגיגה" הזאת ארכה רק 7 ימים. ביום השמיני נלקחו כל האמהות עם ילדיהן וביחד עם טרנספורט חדש של יהודים, נשלחו לטרבלינקה. למשלוח הזה הצטרפו - בהתנדבות - הרבה אנשים שהתיאשו מהמצב, איבדו כל תקווה להיפגש עוד בחיים עם יקיריהם שנשלחו בטרנספורטים הקודמים לטרבלינקה.

בין ה"מתנדבים" היתה גם אסתר ראָזינע (הבמאית של החוג הדרמטי ב"טאז") ואחותה נאַטקע ראָזענצווייג, שלא יכלו לראות איך אחותן העלע פראנק עם הילד שלה אַשְׁרַל, נשלחים לאיזה מקום, והצטרפו אליהם, בדרכם האחרונה.

גם במקומות עבודה אחרים: "גאַלגאַטע", באַלאַנד, ביי"ח האַראוויטש ושות', ובמחסן הרהיטים (מעבעל לאגער) נעשו סלקציות. לעובדי ה"מעבעל-לאגער" היתה רשות להסתובב חפשי ברחובות

הגיטו, במטרה לאסוף רהיטים וחפצי-בית. בראש העובדים עמד איש בעל יוזמה, מאכל בירנצווייג. תחת הנהלתו התחילו להעביר מדירות של יהודים, ארונות, ספות, ארגזי פחם ובתוכם הסתירו והבריחו אמהות עם ילדים למחסן הרהיטים.

בלי שהגרמנים הרגישו בכך, נבנו ב"מעבעל-לאגער" "בונקרים" בהם הסתתרו 73 אנשים, ביניהם: אמהות עם ילדיהן וזקנים. עובדי ה"מעבעל-לאגער" התחלקו במנות המזון המצומצמות עם הפליטים בבונקרים. את האוכל חילקו קודם בבונקרים ואת השאר חילקו לכל העובדים. בימים הראשונים של ה"גירוש" רצה דעגנהארט לחסל גם את ה"מעבעל לאגער" ולהעביר את העוברים ל"מעטאלורגיה". היתה סכנה, שלא רק אלה שיעבירו למקום חדש יסבלו, אלא גם האנשים שהסתתרו בבונקרים, לא יוכלו להישאר שם ובלי עזרה ימותו מרעב.

מפקד העיר וממלא מקומו לינדערמאן, שמסיבות אישיות היו מעוניינים שמקום העבודה הזה ישאר, התנגדו בכל התוקף לחיסול המקום. הדבר הגיע לריב פומבי, והתחילו להעביר את העובדים ל"מעטאלורגיה", אבל לאחר יום אחד הוחזרו העובדים בחזרה ל"מעבעל לאגער", דבר שמנע לזמן קצר את חיסול המסתתרים.

נשארה הסכנה, שבעת הסלקציות עלולים השוטרים הגרמנים למצוא את הבונקרים, בפרט, ששם נמצאו ילדים קטנים, שמדי פעם השמיעו קולות ובכי.

פאוואל לאנגע, ממלא מקומו של לינדערמאן, עבד שם ימים שלמים. הוא קיבל הזמנות ממוסדות גרמניים לספק רהיטים והשגיח גם על עבודת כל הפועלים, ושההזמנות תבוצענה בזמן. לאנגע היה גרמני, אבל היתה סברה, ויש להניח, שהוא ידע על קיום הבונקרים והימצאותן של אמהות עם ילדים שמה, אבל לא נתן סימן שהוא יודע משהו. אך עובדה זאת לא הקטינה את הסכנה בזמן סלקציה או בזמן חיפוש, כשפתאום ישמע קול בכי של ילד. לכן הגניבו לתוך הבונקר לומינאָל, ששימש כסם-הרדמה בעת הצורך. אחות בית החולים מאַניע אַלטמאן (מהבית - מלכה קאַלין) היתה אחראית על נתינת הסם. קרו מקרים - שילדים קיבלו מנת לומינאל מוגדלת, ונרדמו ל-24 שעות ולפעמים אפילו יותר. אחרים - לאחר התעוררות - התהלכו כשיכורים או לא נורמלים.

גם בימים שלא התקיימו חיפושים, היה צורך להעסיק את הילדים במשחקים שלא יקימו רעש. בימים כאלה טיפלו בילדים המורות טעני וויינמאן ויאָדזיאָ ברענער (מבית שיין). היו מספרות סיפורים שונים ומעסיקות את הילדים במשחקים שונים. העסקת הילדים בסיפורים ארכה כל יום שעות ספורות, וכשהמורות לא יכלו כבר לדבר, הן הניעו רק את השפתיים וגם זה הרגיע את הילדים.

תקופה מסוימת אחרי הגירוש, הסתתרו עוד ילדים בבונקר ב"מעבעל-לאגער". פרצו מחלות מידבקות: דיפטריה ודיזנטריה. הודות לעבודתה המסורה של האחות ושל ד"ר זייץ, השתלטו מהר על המחלה. ד"ר זייץ סיכן עצמו, כשעבר - בלי רשות - מהגיטו למעבעל-לאגער ובחזרה, בלי שהגרמנים ירגישו בכך, ויגלו את הבונקרים. באותו זמן נשלחו יהודים ממקומות אחרים לטרבלינקה.

גם במקומות עבודה שונים נעשתה סלקציה, וגם שם גילו בונקרים. הסלקציה בוצעה במקומות שבהם, לפני זמן קצר, השאירו את היהודי לעבודה. המקום שבו בוצעה הסלקציה בצורה חריפה מאד היה "גאלגאטא". מתוך 750 מועסקים השאירו רק 300 איש. המקום - שהיה - בעבר - הבטוח ביותר, "עלייע 14", שבעת ארגון "הגיטו-הגדול" הוכנסו לבית הזה בעלי המקצוע הטובים ביותר מבין היהודים. הבית נמצא בגבול בין הגיטו והצד הארי. בבית זה התגוררו רק אותם בעלי מקצוע שעבדו עבור הגרמנים וליהודים אחרים הכניסה היתה אסורה

הדיירים האמינו שהם בטוחים בחייהם ושום דבר לא יקרה להם, כי הגרמנים זקוקים להם לטובתם. הם שיחדו את הגרמנים, והעבירו לשם קרובי משפחה. גם דעגנהארט נהנה משוחד. היהודים מסרו לגרמנים הרבה מאוד כסף, זהב ותכשיטים להעביר את יקיריהם לאליע 14, והיו בטוחים שהצילו את חייהם.

אבל כשהסתיימו הסלקציות, הודיע דעגנהארט על סלקציה באותו בית והרבה מאד אנשים נשלחו לטרבלינקה.

חמישה שבועות ארך "ריקוד-המות". מספר היהודים שנשלחו לטרבלינקה ושנהרגו במקום הגיע ל-41,000 איש. מספרם של אלה שנרצחו במקום הגיע ל-2,000 איש, והם נקברו בקבר-אחים, ברחוב קאוויץ, בשדה גדול, הנמצא מול בית מס' 19. העגלות, שהעמידו הגרמנים לרשות איש חברה קדישא, מיסקי, העבירו לשמה 1,600 הרוגים.

דעגנהארט העמיד לרשותו של מיסקי (ראש חברה קדישא) חדר מיוחד ב"מעטאלורגיה" בשבילו ובשביל משפחתו, והבטיח לו, שהוא וגם משפחתו בטוחים, ושלא יקרה להם שום דבר. אבל בסיום כל הסלקציות הודיע דעגנהארט למיסקי, שמיסקי ומשפחתו נשלחים לטרבלינקה. על השאלה: "הרי הבטחת לי, שלי ומשפחתי לא יקרה שום דבר" ענה דעגנהארט: "ליהודים אין הבטחות ואין מילת כבוד".

באופן רשמי נשארו בצניסטוחובה 5,185 יהודים. מעל 1,000 יהודים הסתתרו בבונקרים שונים. היהודים, שהיו להם אישורים, הועברו למקומות עבודה שונים בעיר: "מעטאלורגיה", "בראלנאנד", האַראַוויטש ושות'", "האַסאַג-אַפּאַראַטענבו", "האַסאַג אייזענהויטע", "אַסט-באַן", מעבעל-לאגער", "הערעסבאַן", "גאַלגאַטאַ", "מעטראַס", "אליע 14", ומחסנים של המשטרה הגרמנית ברחוב גאריבאלדי 18, איפה ששוכנו השוטרים היהודים והרופאים עם משפחותיהם. הגיטו היה ריק, ושררה בו שתיקת-מות. פה ושם אפשר לראות דרך החלונות הפרוצים, תמונות גדולות של סבים וסבתות. מנגינת המות והאבדן מתנשאת מכל החורבות שנשארו, וביניהם, בית היתומים של "טאז" שאיכסן 150 יתומים, וכעת הוא בעצמו "יתום".

נורא היה מצבם של האנשים שנתרו בחיים. ובמיוחד של 856 גברים ו-73 נשים, שהועברו לבית החרושת לתחמושת "האסאג". מאות אנשים גורשו לאולם גדול בבית החרושת תחת שמירה של אנשי צבא בכלי נשק המכוונים אליהם. האנשים שכבו על רצפת ביטון וכדי לעשות את צרכיהם האישיים מוכרחים היו לבקש רשות מהשומרים. רעב, כאב ולכלוך היה מנת-חלקם. בכדי לרוחץ את הפנים השאירו אחדים קצת קפה, מהמנה היומית של 1/2 ליטר שכל אחד קיבל בבוקר.

לא שונה היה מצבם של האנשים במחסן המשטרה, ברחוב גאריבאלדי. בעד כל "עבירה קטנה" הוצאו להורג. הקרבן הראשון היה החבור הצעיר טשאַרנעליאַט, שנתפס בעת עישון סיגריה. מצבם של השוטרים והרופאים היהודיים ומשפחותיהם היה יותר קל. גם ב"מעבעל-לאגער" - הודות לפעילותו המבורכת של מאַכל בירנצווייג ועוזריו הנאמנים - היה המצב יותר טוב מאשר במקומות אחרים. הם חפרו בונקרים עבור זקנים, נשים עם ילדים. אבל גם מכאן העביר לינדערמאן 6 גברים למשטרה הגרמנית שהוצאו להורג. ביניהם היה פעיל קומוניסטי - החייט פלאמענבוים.

דעגנהארט היה אחראי לביצוע האקציות. בנוסף לגנרל אס-אס בעטכער, שתפקידו היה "לנקות" את כל אזור דודמסקו מיהודים. ב-1 לנובמבר, הסתיימה למעשה הסלקציה, והגרמנים העבירו את היהודים, שנתרו בחיים, למקום קטן, צר ומלוכלך בגיטו לשעבר. הראשונים שהועברו היו האנשים שהועסקו ב"מעטאלורגיה", ולפי תוכנית שהוכנה מראש, ממקומות אחרים. האחרונים היו אנשים מ"האסאג-אַפּאַראַטענבו". הקבוצה הזאת הועברה רק ב-23 לדצמבר 1942, לבית מיוחד, שהיה

מחוץ לשטח שהוקצב למגורים ליהודים, וזאת בכוונה, שעובדי המפעל הזה לא יוכלו להיות בקשר עם יהודים אחרים.

רק לאחר תקופה ארוכה, אוחדו כל הקבוצות, והמקום קיבל את השם "הגיטו הקטן". במקום זה התרכזו כל היהודים שנשארו בחיים וגם 35 ילדים של רופאים ושוטרים שנרשמו באופן רשמי. כל אחד מהתושבים היהודים קיבל מספר מיוחד. למספר 1 נקבע יו"ר היודנראט, ואת המספר האחרון, 5,185, קיבלה גברת פראַניע ניימאַן שצורפה לקבוצה הסניטרית בגיטו הקטן. הנותרים בגיטו חשבו שתינתן להם אפשרות קצת לנוח, לבכות את יקיריהם שנלקחו מהם. אבל גם פה דינם נחרץ לחיות בפחד וגם בסלקציות.

הגיטו הקטן

לרשות 5,000 איש שנותרו אחרי הסלקציות, הועמד מקום מגורים קטן וצפוף, שעוד בספטמבר 1942 סומן ע"י ההנהגה הגרמנית, כמקום המיועד לגיטו. המקום כלל: מספר בתים ברחוב מאַסטאַווה, רחוב קאַזשע הקטן, מחצית מרחוב נאדזשעטשנא, חצי רחוב גארנצארסקא, ומספר בתים מרחוב ספאָדעק. למעשה כלל שטח הגיטו 3 רחובות מקבילים וצרים, שגודרו בגדר תייל ובשמירת הפאשיסטים האוקראינים בפיקודה של המשטרה הגרמנית. השטח הזה נקרא "הגיטו-הקטן", ולשם הועברו בסוף אוקטובר 1942 מכל מקומות העבודה, כל היהודים שנשארו בחיים.

הגיטו-הקטן נראה כמו אחרי פוגרום. עגלות ילדים שבורות, בגדים קרועים, מצעים, כרים קרועים עם נוצות מפוזרות, חלונות ודלתות פרוצות, נעליים בודדות והרבה סמרטוטים. בכל בית נראו אנשים מסתובבים ומחפשים חפצים שונים, שהיו פעם שייכים לקרוביהם. אחד לוקח נעל של תינוק, סכין וחפץ אחר ומסתיר אותו, כדבר קדוש מאד. אשה אחת מצאה נעל של תינוק, בבכי היא אומרת: "זאת הנעל של בתי הקטנה, בתי המסכנה".

רואים גברים ונשים, וכל אחד מסתיר איזה חפץ שלדבריהם היה שייך לילדיהם, ואחרים מוצאים איזה צעצוע ולוקחים אותו בשביל ילדה שמסתתרת באיזה בונקר.

בצורה כזאת התחילו החיים ב"גיטו-הקטן" בשביל אלה שנשארו בחיים. לאט לאט הופיעו אנשים שיצאו מהמרתפים ומקומות מסתור אחרים - בהם הסתתרו בזמן הסלקציה ולא נתפסו ע"י הגרמנים. ביחד עם העובדים, שחזרו לגיטו בתום יום עבודה, התגנבו גם יהודים שהסתתרו בצד הארץ, ולא יכלו להישאר שם עוד, וגם אנשים שהסתתרו בעת הסלקציות במקומות שונים, וכעת לא יכלו להישאר שם עוד, בגלל הרעב ותנאי המקום.

בסוף 1942 היו בגיטו 6,500 איש, מזה רק 3,000 היו מועסקים רשמית, במקומות עבודה מסודרים, ועוד מספר אנשים היו מועסקים במקומות עבודה שונים, תחת פיקוחו של היודנראט.

6,500 איש שהיו כלואים בכלוב מסריח, ו"גנבו" עוד תקופה קצרה של החיים.

צורת החיים בגיטו-הקטן השתנתה לגמרי. אי-אפשר היה לנהל משק-בית פרטי. כולם קיבלו את האוכל שלהם מהמטבח של היודנראט ברחוב נאדזשעטשנע, שכלל חצי ק"ג לחם, ליטר קפה, וחצי ליטר מרק. מזון זה קיבלו רק אלה שהיו רשומים כמועסקים. מובן, שאלה שלא היו רשומים - לא קיבלו שום דבר.

שכר העבודה הזעום ששילמו המפעלים, הגיע רק לידי המשטרה, כך שהם היו בעלי-הבתים הבלעדיים על העובדים.

בשעה 5 לפנות בוקר, היו מוכרחים כל העובדים לעמוד למסדר, ולצאת תחת משמר צבאי למקומות העבודה מחוץ לגיטו. בשעה 9 בערב, מודיע קול של הצוצרה, שהגיע זמן לישון. בעת היציאה וחזרה מהעבודה ספרו את כל האנשים. מזמן לזמן נשמעת שירה חזקה מפי העובדים שחזרו הביתה. לא היה זה ביטוי לשמחה, אלא רצון להשתיק את בכיים של ילדים, שהוגנבו לגיטו בתוך תרמילי לחם.

פעולה מסוכנת כזאת, הצליחה רק הודות לפעולתם של עובדי ה"מעבעל-לאגער", שהכינו ברחוב נאדזשעטשנא 4,88 בונקרים מוסתרים יפה. לדוגמה, מקרה אחד: בנובמבר 1942, בעת הגנבת קבוצה גדולה של ילדים לתוך הגיטו, דרך מעבר "וויליאט" שנמצא ברחוב נאדזשעטשנא ורינק ווארשאווסקי, היו במקום שוטרים גרמנים עם דעגננהארט בראשם. מאכל בירענצווייג שעמד בראש קבוצת פועלים בא עם עגלה עמוסה עם חבילות של הפועלים, והתקדם לקראת המעבר בו עמדו השוטרים. השוטרים התחילו לבדוק את החבילות בעגלה, ובינתיים הפועלים ששרו בקול חזק ובשמחה העבירו את התרמילים עם הילדים במהירות לגיטו, והסתלקו.

מקרים דומים קרו בעת הגנבת מזון לגיטו. מספר העובדים בגיטו לא היה ידוע במדויק, כי חלק מפעילי המחתרת עסקו בהכנת בונקרים. זקנים, או נשים וילדים הסתתרו בבונקרים, והיו גם אנשים שלא רצו לעבוד בשביל הגרמנים, והימנעותם גרמה לפעמים למצב טרגי.

הקרבת הראשון לאי-הליכה לעבודה היה יהודי בשם פלאט, שנורה ע"י שוטר פולני סעמטקאווסקי. זכור גם המקרה של רצח אשה בשם צימערמאן וילדה בת 14. האשה לא התיצבה לעבודה, משום שהיתה במצב "מלאנכולי" קשה, והילדה לא עבדה, כי נשארה להשיג על אמה, שניסתה מספר פעמים להתאבד.

מקרה אחר של הוצאה להורג היה של וולאדעק בלומענפרוכט, שהיה חולה אנוש, ולא יכל לצאת לעבודה. ב-11 במארס 1943 ציווה דעגננהארט לירות בו, בדרך, הצליח וולאדעק לבלוע ציאנקאלי, אבל השוטרים פתחו לו את הפה והוציאו את הרעל. דרשו ממנו לפשוט את הבגדים וירו בו.

בסוף נובמבר 1942 ביקר בגיטו - גנרל בעטפער, מפקד משטרה של מחוז דזומסקו - ודרש להגביר את הביקורת על העובדים היהודים במקומות העבודה ולרשום את מספר העובדים.

ב-5 לדצמבר 1942, עבדו 2,832 יהודים, ב-27 מקומות עבודה (מזה היו 2,474 גברים, 358 נשים). שאר האנשים הועסקו בגיטו, וחלק נוסף הסתתר בבונקרים.

כמעט בכל יום, היתה שמירה חזקה של המשטרה במעבר "וויליאט", בפיקודו של איבערשער שמונה לאחראי על הגיטו. מתוך שורות האנשים שצעדו למקומות עבודה, הוציא איבערשער בעזרת מקל וחבל מספר אנשים והכניסם לאטליו, וכשהתאספה קבוצה גדולה, העביר את כולם לסקארזשיסק ובלזיויץ, משם כבר לא חזרו. לעיתים קרובות היו סוגרים מקומות עבודה ושולחים את כל האנשים להשמדה. בעת המשלוח היו גם קרבנות. אחדים נרצחו במקום, אחרים נהרגו כשקפצו מהקרונוט או מהמכוניות. בגדי הנרצחים, שלא היה להם כל ערך בשביל הגרמנים הועברו ליודנראט. ב-1 במרץ 1943 נמסרו 80 בגדים של גברים ונשים, זוג אחד של מגפיים ושלוש נעליים בודדות.

המספר של כל נרצח (לכל יהודי בגיטו הקטן היה מספר) נשלח למשרד העבודה ביודנראט, בכדי למחוק אותו מרשימת הנמצאים בגיטו. בתקופה הראשונה, לפני שהגיטו נהפך למחנה עבודה, גדל מספר המועסקים במקומות עבודה. כל אחד האמין שמקום עבודה יבטיח לו להישאר בחיים.

בהתחלת מרץ 1943 נשלחו למחנות בסקארזשיסק ובלזיויץ יהודים רבים, ונשארו 2,304 גברים ו-847 נשים שעבדו במקומות עבודה מחוץ לגיטו. משלוחי היהודים (אקציות) והבריחה בעזרת ניירות

אדיים, לצד הפולני, הקטין את מספר היהודים בגיטו. בהתחלת חודש אפריל 1943 נמצאו בגיטו הקטן 4,043 אנשים (2,662 גברים, 1,346 נשים ו-35 ילדים של השוטרים והרופאים). לעתים קרובות התפרסמו שמועות, על תאריך חיסול הגיטו. כשתאריך זה עבר, הצביעו על תאריך חדש, דבר שמרט עצבי האנשים האומללים. מדי יום מתגבר הפחד, וחוסר בטחון. אבל הרצון לשרוד חזק מאד. אנשים משתדלים להגיע לסכום כסף שיאפשר להם - בבוא הזמן - לעבור לצד הארי וזה גם הביא אנשים אחדים לגנוב ממחסנים של המשטרה, היכן שנמצא רכוש שנשדד בגיטו הגדול וסודר למשלוח לגרמניה. היהודים צוברים הרבה כסף ומשתדלים להשכיח את המצב, את הזכרונות המרים והעגומים של העבר ושל ההווה.

החיים נעשים הפקר וגוברת הזלילה והזנות. מצד שני, ישנם יהודים אחרים, שאין ברצונם לשכוח את העבר, בתוך בונקרים ומרתפים הם רוקמים את חלום הנקמה. נערים ונערות - כמעט ילדים - הופכים את המקומות לפעילות מחתרית. יוצרים כלי-נשק, כדורים וחומרי-נפץ, שבסכנת נפשות נגנב מבתי החרושת לתחמושת בהם עובדים יהודים. מתכוננים ליום-הדין והנקם.

עבודה זאת נמשכה יומם ולילה, בידיים ריקות ובלי נסיון יוצרים רימונים, מכינים מעברים תת-קרקעיים, למקרה של יציאה או נסיגה מפעולות בחוץ. ההשפעה של חברי המחותרת מורגשת בגיטו וחיילים להתייחס לצעירים אלה בכבוד ודרך-ארוץ. מספר חברי המחותרת גדל, וגם פעילותם. פעילות תרבותית בתוך הגיטו הקטן היתה קטנה מאד, אבל כדאי להזכיר מה שכן נעשה. מדי פעם נפגשו עשרות אנשים ויותר בערבים והזמינו זמרים של מקהלת "טאז" לשעבר. הצטיינו בפעילותם האחים יאקובאָוויטש, שדיקלמו ושרו מיצירותיהם ועודדו את הנאספים. השירים שהם חיברו ושרו היו מאד פופולריים, אפילו הגרמנים היו שרים אותם, כמו השיר: "וויהין זאָל איק גיין" (לאן אלך). גם היהודים הדתיים היו פעילים. התפללו בציבור וסדרו סעודות-חג (יום-טוב טישן). חג הפסח היחיד שהיה ב"גיטו-הקטן" חגגו היהודים, אפו מצות וסדרו "סדר-פסח כהלכתו" בציבור.

אחת מנקודות האור היה מרכז תזונה לילדים, ברחוב מאַסטאָווע 9, מקום מגוריהם של הרופאים. פה אורגן מרכז-תזונה בשביל 35 ילדים של הרופאים והשוטרים. האחראית היתה אשתו של ד"ר קיאק (גברת קיאק) והמחנכת, העלטשע וויינריך.

לאט לאט החלו להגיע לשם ילדים רעבים, שהסתתרו במרתפים או בעליות-גג וביקשו קצת אוכל. בהתחלת נובמבר 1942 ביקרו במקום כבר 60 ילדים ביום.

מרכז תזונה זה פעל בהנהלתו של כותב שורות אלה, ובזמן קצר מאד היו בו 120 ילדים. המרכז נהפך לבית ספר עם 3 כיתות. נוסף לעובדות שמנינו לעיל, פעלו המורות מאַניע בערענשטיין וטעניע וויינמאָן, ושתי מורות לשעבר מבי"ס עממי קייזער ומי זאָמבעק (בתו של ד"ר קיאק).

הפחה, הערשל פריימאן סידר בית מרחץ ששימש את הילדים. הכל התנהל כשורה עד שבבוקר אחד הופיע דעגענהארט ביחד עם איבערשערן. הם נכנסו לכיתה, הסתכלו על הילדים ובגמגום (דעגענהארט גמגם קצת) שאל "מה הם עושים כאן?" כולם שתקו, והיו בטוחים שזה ייגמר באסון. אחד הרופאים הודיע לקאמפינסקי על המקרה, וקאמפינסקי הופיע, והסביר לדעגענהארט שאלה ילדים של הרופאים והשוטרים הנמצאים כאן ברשות.

בצורה צינית שאל דעגענהארט, מדוע הילדים כה חיוורים. איבערשער הוסיף "שכנראה אלה ילדים שחיו בבונקרים ולא ראו אור השמש". לאחר דקות של חוסר ודאות החליט דעגענהארט: שיש צורך להוסיף מזון לילדים, ובאמת, אחרי המקרה הזה קיבלו הילדים תוספת של קמח, סוכר, ביצים, חמאה ודבש, חלוקה של פעם אחת בשבוע ממחסני היודנראט, וכוס חלב בכל יום לכל ילד.

ההשגחה על הטיפול בילדים נמסר לדייר אניספעלד, מנהל הגימנסיה לשעבר, היגן-עדן" הזה של הילדים החזיק מעמד עד 4 בינואר 1943. באותו יום ראו כל התושבים שמסביב לגיטו נמצאים הרבה מאד גרמנים חמושים. המורים החליטו לשלוח את הילדים הביתה להוריהם, בהנחה שההורים ידעו להסתיר יותר טוב את הילדים. וכך גם היה. הילדים הגיעו לבתיהם, וההורים הסתירו אותם בבונקרים, אבל חלק גדול של הילדים נתפס ע"י הגרמנים ויחד עם האמהות נשלחו לראדומסקו ומשם לטרבלינקה.

בית הספר חוסל והמורים התפטרו, וכך גם דייר אניספעלד. מתוך 35 הילדים שהיו רשומים בצורה רשמית, נותרו במרכז התזונה רק 18. אלה היו ילדים של רופאים שגרו באותו בית. אבל ילדים אלה נרצחו ב-20 למרץ 1943, בעת חיסול האינטליגנציה היהודית בצניסטוחובה. הפעילות של ארגון המחתרת והפעילות התרבותית המוגבלת היו קרן אור קטנה ומעודדת במצב הרוח הירוד של הנשארים בגיטו.

המשטרה הגרמנית (שוץ-פאלסצ'יי) קיבלה שליטה בלעדית על מקומות העבודה של היהודים, ומדי פעם גזרו גזירות חדשות. במחצית דצמבר 1942, הודיע דעגנהארט ליודנראט שהוא מבטל את כל החתונות שהתקיימו אחרי ה"גירוש" מהגיטו הגדול. מי שמעוניין בחתונה, מוכרח לקבל רשות מדעגנהארט, וזה מתייחס לזוגות שחיים ביחד והתחתנו מקודם, וזה אחרי פניה רשמית בכתב. דעגנהארט קבע מספר חתונות ביחד, והוא עצמו השתתף בהן ונתן "ברכתו".

באותו זמן הוציא דעגנהארט פקודה, האוסרת מגורים באותו רחוב לנשים ולגברים. ברחוב קאזשא מותר היה לנשים לגור וברחוב נאדזשעטשנע - לגברים. ברחוב גארנדארסקע - שהיה בין הרחובות קאזשא ונאדזשעטשנע - מותר היה לזוגות נשואים לגור. מפקד המשטרה פעל בצורה מאד מסודרת בהשמדת היהודים. בכל יום היו "הוצאות-להורג". אלה שלא יצאו לעבודה, או אלה שנתפסו בצד הארי, אמהות שיצאו מדעתן, ילדים ששמרו על אמהות חולות נרצחו גם הם, גברים שנתפסו ברחוב של נשים, אנשים שהלכו לעבודה ולא מצאו חן בעיני השוטרים שהובילו אותם או חולים - נהרגו.

ה"אקציות" הקטנות האלה פגעו קשות באוכלוסיה היהודית, אבל החורבן האמיתי היה עם חיסול הגיטו בינואר 1943, שהוכן על ידי הגרמנים בצורה דיקנית וצינית.

ב-4 לינואר 1943, בשעה 10 בבוקר, נראו שוטרים גרמנים ואוקראינים חמושים, המכוונים את רוביהם לגיטו. פחד ומורא אחז את אנשי הגיטו. התחילו להתרוצץ ממקום למקום, שואלים אחד את השני שאלות שונות ולא מחכים לתשובה. כל אחד שואל "מה יקרה?", "מה רוצים לעשות אתנו?" בחוץ, מסביב לגדר מסתובבים החיילים בשקט. פתאום מתמלא הגיטו באוקראינים, גרמנים, משטרה פולנית ושוטרים יהודים. צעקות מהרירות נשמעות מכל פינות הגיטו. אנשים מבוגרים ונשים זקנות נגררים החוצה מתוך הדירות. אחדים הולכים ללא התנגדות, ואחדים נאחזים בכל חפץ, ממש בציפורניים. אחד הבונקרים, ברחוב נאדזשעטשנע 88, התגלה בעזרת השוטר היהודי לעסלער, והילדים עם האמהות והסבתות הוצאו ממנו. מכל בית נשמעים קולות יבבה איזמים ומיאושים, יחד עם קולות הירי של החיילים. כל אלה שלא עבדו במקום עבודה קבוע, גורשו ל"רינקע-ווארשאָווסקי", ושם בוצעה סלקציה.

הגיע המבחן הראשון של פעילות המחתרת. הלוחם מענדל פישלעוויטש, שברח מטרבלינקה והעמיד עצמו לרשות המחתרת, יורה בשוטרים, וכך גם יצחק פיינער. שניהם נהרגים. הגרמנים מוציאים 26 יהודים מהשורות, יורים ב-25 מהם, ואחד מהם - מ. גאלסטער, חבר היודנראט, שוחרר, לפי

בקשתו של יו"ר היודנראט.

בשעות הצהריים הופסקה ה"אקציה" וחודשה אחרי כן באכזריות גדולה, בעזרת המשטרה היהודית והמשטרה הפולנית בראשות מייזנבראָוויטש, שהוכיח שידוע יותר טוב להתאכזר אפילו מהמורים שלו, הגרמנים.

כל המובלים למקום הסלקציה, עושים מאמצים להחזיק מעמד, רק רבקה פריימאן, פעילת בונד בצעירותה שנפצעה ב-1906 ואיבדה שד, הולכת ביחד עם הנכד שלה בשקט, למרות שבעלה נמנה על 25 הנרצחים בשעות הבוקר.

פרט לאלה שנרצחו, נשלחו יותר מ-300 גברים, נשים, ילדים ולוחמים צעירים לראַדאָמסקי ומשם לטרבלינקה. מיד לאחר השחיטה הזו מודיע איבערשער ליו"ר היודנראט, שעוד היום יגיע עם החברים שלו. לפנות ערב הגיע לדירתו של קאָמפּינסקי איבערשער, בכדי לחגוג את "חתונת-הכסף" של קאָמפּינסקי. פרט לאַניספעלד, שהודיע שלא יבוא בשל מחלתו, הופיעו כל חברי היודנראט לחגוג ביחד עם הגרמנים את מרחץ הדמים בגיטו הקטן ב-4 לינואר 1943.

הגיטו מקבל צורה אחרת. רבים מכינים עצמם להסתתר בבונקרים שהוכנו מקודם. נשים וגברים עם שיער שיבה לבן, נהפכים בין-לילה לבעלי שיער שחור.. נעשים יותר צעירים. נערים ונערות שחורים, נהפכים פתאום לבעלי שיער בלונדיני. אחדים עוברים טיפול קוסמטי, בכדי לטשטש את עברם היהודי, אותו קיבלו ביום השמיני לחייהם. כל זה נעשה כדי לאפשר לנסוע לעבוד בגרמניה כפולני, כארי. מזויפים תעודות בכדי לעבור לצד הפולני. ילדים נמסרים לפולנים או משאירים אותם לפיתחי כנסיות, או מסתירים אותם בבונקרים מחוץ לגיטו. רבים מאלה שעברו לצד הארי נתפסו, אבל זה לא הקטיף את הרצון לעזוב את הגיטו.

בפברואר 1943 מגיעה שמועה: מי שיש לו קרובים בפלסטינה (ארץ ישראל) יוחלפו במקום הגרמנים הנמצאים באנגליה. איש אינו יודע מאין הידיעה הזו ומי פרסם אותה, אבל בעת צרה, תולים רבים תקוות באפשרות כזו. התקוה התחזקה, לאחר שהיודנראט התחיל ברישום של האנשים שלהם קרובים בישראל. שעות רבות - בשעות הפנאי לאחר העבודה - עמדו אנשים בתור, נרשמו ומסרו שמות וכתובות שלקחו אצל מכירים וקרובים. שבועיים נמשכו הרישומים ונפסקו פתאום, עוד אכזבה מרה למסכנים שהאמינו באפשרות של הצלה.

מגיעים ימים קשים, בהם דעגנראט ועוזריו מקטינים מספר היהודים העסוקים במקומות עבודה. את אלה מעבירים לסקארזשיסק. ביניהם שני האחים באָטשאָן (בניו של מו"ל העיתון "טשענסטאכאווער-צייטונג" - בערל באָטשאָן), ועוד לייב פאָגעל (לייבעל פאָגעל הצליח לברוח מהמשלוח לטרבלינקה, הסתתר בוארשה והיה פעיל בפ.פ.ס. ונהרג בוארשה ב-1943). אברהם פאָגעל היה פעיל בגיטו הגדול והקטן במחתרת, והוא גם היה אחד מהשלושה שהחליטו להנציח בכתב את כל המאורעות בגיטו.

יהודים, המקורבים לדענענהארט, פעלו בכדי לשחרר את האחים באָטשאָן והאחים פאָגעל, ביניהם היתה גם העלענקה טענענבוים, "אסתר-המלכה" של הגיטו הקטן. אבל כל המאמצים לא הועילו. דענענהארט לא שוכנע, ושלח אותם לסקארזשיסק, שם רובם נפטרו.

אחד מהאחים באָטשאָן נפטר מטיפוס והשני נהרג בעת נסיון בריחה. אברהם פאָגעל נורה אף הוא. לייב פאָגעל התנפל באגרופים על אחד שהתעלל בו בצורה רצחנית, ברצו על האדמה קילל את הרוצח ונורה למוות בידי מפקד באטענשלאגר, שבסוף 1944 מונה למפקד "האסאָג-פעלצערע" ו"האסאָג וואַרטאָ". הידיעה על רצח ארבעה אנשים צעירים, בני משפחות ותיקות וידועות בעיר, הגבירו את מצב הרוח הקשה והעצוב בגיטו-הקטן.

ב-17 למרץ 1943 אסרה הגסטאפו ילד יהודי (בן למשפחת קאנגרעצקי) שביחד עם אמו ואחותו הקטנה הסתתרו בבונקר ב"מעבעל-לאגער", ברחוב ווילסאן 34. הגרמנים גילו את הבונקר. שישה צעירים לוחמי המחתרת היהודית ששם היה מקום המפגש שלהם, הופתעו מהביקור הפתאומי ונאסרו ע"י הגרמנים. ב-19 במרץ 1943 הוצאו להורג בבית הקברות היהודי, ושם נקברו, בקבר אחים. הגברת קאנגרעצקי ובתה הקטנה נורו באותו יום בבונקר, והצעיר - ביחד עם דודו יחזקאל קאנגרעצקי נרצחו במרתפי הגסטאפו.

בפורים, 20 למרץ 1943, יום בהיר מלא שמש המזכיר התקרבותו של האביב, וגובר הרצון לחיות. מבט של קנאה מופנה לרחוב ווארשאווסקא, מעבר לחוטי התייל, לצד הארי. במרתפי המחתרת היהודית מצב הרוח קשה מאד, הידיעה על הוצאתם להורג של השישה - חברי המחתרת - הגבירה את הדיכאון. משפחותיהם של 6 הנרצחים טרם ידעו על האסון. הם עושים מאמצים, מתרוצצים ומחפשים איזה אפשרות להצילם. אנשים מנסים להרגיעם, שיכול לקרות נס.

במשפחות הרופאים מתכוננים לחוג את יום ההולדת של אחת הילדות היפות בגיטו, לילי וויינער. הילדים רוקדים, משחקים ושרים. במיוחד שמחה לילי הקטנה, שנראית יפה מאד בשמלתה השחורה, גרביה הלבנות ושערה הבלונדי מלא החן. לילי מאושרת, היום חוגגים את יום ההולדת השביעי שלה. הילדים ממשיכים לרקוד ולהוציא את מרץ-הנעורים.

הרופאים שהתאספו בחדר השני, משוחחים על גורל היהודים, ומתארים אותו בצבעים שחורים. כל אחד מצפה שהשני יכחיש את הנבואה השחורה. הילדים ממשיכים במשחקם במעגל, ושרים "אַמאָל איז געוויזן א שרהילה, אַ קליין..."

פתאום הופיע צו חדש של דעגענהארט: כל חברי היודנראט, כל הרופאים, מהנדסים, עורכי-דין ובכלל כל בעלי תעודות אקדמאיות, חייבים להתייצב עם משפחותיהם במקום הידוע לשמצה, ב"רינעק וואַרשאָווסקי", בכדי לנסוע מיד לארץ ישראל (פלסטינה). ההודעה מתקבלת בחוסר אמון. הרושם הוא קשה מאד. ישנם אחדים שמתחילים לחשוב: אולי בכל זאת יש תקווה?

כל האנשים - שאליהם מתייחסת ההודעה - רצים מהר עם משפחותיהם למקום שנקבע. גם לילי רצה עם ההורים. אביה הוא בין הרופאים המכובדים בעיר. במקום מסתובבים מאות אנשים עם ילדיהם. ברחוב וואַרשאָווסקה עומדות מכוניות מסע, בלי חיילים, ובכל זאת הדאגה והספק מכרסמים בליבותיהם של האבות והאמהות. אחדים מנסים להסתלק מהמקום, בהיותם בהרגשה שמשוה יקרה. ביניהם ד"ר פאלק וד"ר לעווין. הם מנסים להסתתר בחצר אחת, אבל הגרמנים הרגישו בכל והחזירו אותם למקום המפגש. חברי היודנראט מנסים לנצל את היכרותם עם הגרמנים, אבל כל זה לא עוזר. זעליג ראָטבאָרד - חבר ועד היודנראט, מתחנן אצל שוטרים מיוחדים, לשחרר את בתו, פעלא, בת ה-20, ולאפשר לה לחזור לגיטו, אבל ללא הצלחה.

כולם חייבים לעלות על המשאיות, וממקומות שונים מופיעים שוטרים וחיילים מזויינים. המכוניות מתקדמות בכיוון בית העלמין היהודי. מובן וברור כעת שמובילים אותם להורג, ולכן מנסים אחדים לקפוץ מהמכוניות הנוסעות. רק שישה הצליחו להמלט, ביניהם וולאדעק קאפינסקי, שקפץ הראשון, וגם בערנאָרד קורלאַנד.

127 אנשים הנותרים הוצאו להורג. כך הסתיים גורל האינטליגנציה היהודית שהוסעו לבית הקברות היהודי, ופה התחילו היסורים הנוראים. כולם הוכנסו לחדר הטהרה, נדרשו לפשוט את בגדיהם ולצאת ערומים. הראשונה היתה פעלא, בת 20, שנעמדה לפני הקבר הפתוח בנוכחות 2 שוטרים. השוטרים היססו רגע, ולא ידעו מה לעשות ואיך לנהוג. אבל פתאום הופרעה הדממה ונשמע קול יריה ופעלא נפלה על האדמה. השוטרים מסתכלים על הגוויה ולא יודעים מה לעשות.

אבל מהר מתאוששים ומתחילים את "מלאכת הקודש".

תחילה מובלים בזוגות, אנשים מבוגרים ואחרי כן הילדים. איתם משחקים קצת השוטרים. ביד אחת מרימים את הילד וביד השניה יורים בו כדור. האחרונה היתה לילי הקטנה, שצעדה ערומה ורק סרט לבן על ראשה, סימן של יום ההולדת. החיילים לא ממהרים לירות בה, אחד מחכה שהשני יגמור את העבודה הבזויה. פתאום ניגש מנהל המחנה איבערשער, מפסיק היסוסי ידידי, וקורא בקול רם "למען הפירר והפטערלנד" ויורה בלילי הקטנה, הקרבן ה-127. על קבר אחים זה נמצאה יותר מאוחר אבן - ממצבה שחוללה - ועליה חרוט: "האינטליגנציה היהודית בצ'ינסטווחובה, פורים, 20 למרץ 1943".

הגיטו ריק מאדם, רק פה ושם שוטרים מנסים להיכנס לדירות - שהתפנו לא מזמן מדייריהן - ומשתדלים לאסוף מה שרק אפשר, לפני שדעגנהארט יסגור ויחתום את הדירות. לאחר ימים אחדים עולה הגסטאפו על עקבות האנשים שברחו ממכוניות המשא. 5 מהם נתפסים במקומות מסתור. בערנארד קורלאנד שוחרר ע"י דעגנהארט, והועבר לגיטו לנהל את משרד העבודה, וארבע הנותרים נהרגו על יד קברם של ה-127.

אחרי שקורלאנד שוחרר והגיע לגיטו פנה אליו איבערשער וביקש שיזמינו לארוחת-ערב חגיגית, בעד ה"חסד" שעשה איתו והשאירו בחיים. ברור שבקשתו התמלאה. בזמן הסעודה איבערשער השתכר. הוא התפאר והציג את "הפן האנושי" שלו. "ראיתי שאתם קופצים מהאוטו, שוטרים ירו, אבל אני לא רציתי לירות. ראיתי גם אותך קופץ, אבל נזכרתי שיש לי גם כן משפחה, אני אבא של ילדים, ולא יכולתי לירות". הוא גם סיפר על מה שקרה בבית העלמין עם האינטליגנציה היהודית, על המשחקים בילדים, ועל מותה של לילי וויינר.

"הלב כואב לי" - מספר איבערשער - "אבל מה יכולתי לעשות. ישנה מלחמה והכל אנו עושים למען הפירר והפטערלאנד" (בשביל היטלר והמולדת). איבערשער סיפר גם, שבפקודת ד"ר בעכטער - הוצאו באותו יום גם סלקציות של "האינטליגנציה היהודית" בראדאם, פיאטרקאוו וטאמאשאוו-מאזאווייעצק.

ב-23 לאפריל, נשלחים צעירים אחדים, מהמחנת ברחוב נאדזשעטשנא 66, לפעולה. הם יוצאים מהגיטו ביחד עם הפועלים שעבדו ב"אסט-באן", נעצרו ע"י המשטרה ושלושה מהם נורו במקום. למקום הגיעו אנשי גסטאפו, הוציאו מתוך השורות כל עובד שני, וירו בו במקום.

ב-1 במאי 1943, בשעה 6 בבוקר, מתאספים הפועלים בהתאם למקומות העבודה (פלאצווקעס) בכדי לצאת כרגיל דרך השער, למקומות העבודה. לאיש לא נתנה רשות לצאת מהגיטו. המתח עלה ואף אחד לא ידע מה הסיבה. כעבור זמן הגיעה הודעה, שכל הפועלים היהודים נשארים בתוך הגיטו. כל מקומות העבודה נשארים בלי עובדים יהודים, כולל בתי-חרושת לתחמושת.

מאורעות אלו פורשו בצורות שונות. אחדים אמרו, שזה סימן לחיסול הגיטו, אחרים טוענים שזה אמצעי למנוע פגישות בין פועלים פולנים ויהודים ב-1 במאי ו-3 במאי. בפעם הראשונה מגוייסות כל קבוצות המחנת, ומוצבות בתפקידים ובמקומות שונים.

המתח גובר משעה לשעה, וכל אחד מרגיש שמתקרבת סכנה. ד"ר וואלבערג - שנמצא מחוץ לגיטו - מודיע, שיש לו ידיעות, ששום דבר לא יקרה. גם מאכל בירענצווייג, הנמצא מחוץ לגיטו, מחזק את דברי ד"ר וואלבערג. המתח קצת יורד, אבל ישנם אנשים, שמתגנבים לתוך ארגזי אשפה, אותם מרוקנים מחוץ לגיטו, בכדי לקנות בצד הפולני תפוחי-אדמה ולחם, ולחזור לגיטו עם הארגזים הריקים. ב-4 למאי, נשמע קול החצוצרה, המודיע על יציאה לעבודה. זה מרגיע את האנשים, והחיים נמשכים כבעבר.

המצב והגזירות מחמירים. למפקדי המחנות מונו קעסטנער ולישאנסקי, שניהם דוברי פולנית, שהיתה להם אפשרות לדעת מה מתרחש בגיטו, ותפקידם, כנראה, למצוא את חברי המחתרת. אנשי המחתרת הגבירו את עירנותם ועקבו אחרי יהודים שבאו בקשרים עם קעסטנער ולישאנסקי. מצב היהודים בצד הארי נהיה קשה מיום ליום. הרדיפה והחיפוש אחרי היהודים פגעו גם באלה שהסתתרו בבונקרים בצד הארי. רבים מהם נתפסו ונהרגו במקום, אחרים הובאו ל"רינעטשעק" ושמה נהרגו. היום גם מקרים שאחדים הוחזרו לגיטו, בלי עונשים, וזה נעשה לפני חיסול ה"גיטו-הקטן".

יהודים שהסתתרו בצד הארי או בבונקרים, מתגנבים לשורות של הפועלים, וחזרו לגיטו, היות והרגישו את הסכנות בהשארות בצד הארי. מספר היהודים בגיטו גדל וגם הסכנות.

ב-8 ליוני 1943 התנפלה המשטרה הגרמנית על ה"מעבד-לאגער". על פעילות זו פיקד דעגענהארט בעצמו. מערל בירנעצווייג הבין את המתרחש, וברגע האחרון הספיק להימלט. שוטר גרמני מצא את הגברת ביילע בירנעצווייג, אמו של מערל, וירה בה במקום. כך גם נרצחו הנגר פערשטער ועוד עובד נוסף של הנגריה, שגווייט נמצאה מאוחר יותר בין הקרשים.

לאשינסקי, מנהל המחנה, מראה את יכולתו וכשרונותיו להרוג אדם ביריה אחת. גרמני אחר מצא את אשתו של מערל, האניע בירנעצווייג (בתו של העסקן הציוני הידוע אברהם לאָזער שיינפלד) ואסר אותה. בתוך הנגריה נמצאה תעודת-זהות מזויפת. לפי התמונה נמצאה ילדה צעירה סאבע ראָענזאפט. גם היא הועמדה לחוד בצד. כולם נעמדים בשורה ארוכה, מרוקנים הכל מכיסיהם - לתוך סלים שהעמידו השוטרים, ומחכים בחוסר ביטחון למה שיתרחש. בינתיים עוברת עגלה ובה שתי נשים: האניע, אשתו של מערל, וסאבע, בלוויית שוטרים. מערל מסתתר בבונקר ב"מעבד-לאגער" ורק בודדים מידידיו יודעים היכן מסתתר. חברים יועצים לו לעזוב את צינסטוחובה - אחרי שעשה ניתוח קוסמטי ויש לו ניירות "אריים" ויכול להופיע בתור פולני. מערל מסרב לעזוב את העיר לפני שישחרר את אשתו. האניע וסאבע הוחזקו במאסר 48 שעות, ואחרי כן הוצאו להורג. גם מערל נהרג מאוחר יותר.

אחרי מספר ימים אסון שני. התגלה בונקר עם יהודים בבית חרושת "הורביץ ושות'". חלק מהם נרצחו, וחלק נשלחו לגיטו.

ב-9 ליוני, למחרת האירועים ב"מעבד-לאגער", פנה ראש העיר פראנקע, למפקד האזור בראָדאָם, קונדט, בבקשה לאפשר לגרש את היהודים מצינסטוחובה. במכתב הנ"ל, מוסיף פראנקע, שעוד ב-4 ו-5 ביוני, הסביר שלפי דעת כל האוכלוסיה, המצאותם של אלפי יהודים בצינסטוחובה אינה רצויה. הוא ציין שני נימוקים:

1) היהודים הם גורם שבכל הזדמנות מפיץ אי-שביעות רצון בין התושבים הלא-גרמנים, ואפילו אם יבודדו אותם, אי-אפשר יהיה למנוע מהם להתקשר עם הפולנים. לבסוף מדגיש פראנקע, שלדעתו המהומות של הפולנים הן כתוצאה מהתערבותם של היהודים, וזה גורם לחוסר ביטחון באוכלוסיה.

2) בקשר לדעה הרווחת, שהיהודים נחוצים ל"מאמץ המלחמתי" הגרמני, קובע פראנקע: היהודים הם חלק קטן בכוח העבודה למאמץ המלחמתי ותוצאת של פועל יהודי היא רק שליש מתפוקת הפועל הפולני. ברור, שמנהלי המפעלים מעדיפים יהודים מלא-כלום. אני גם מאמין שבקרוב יספק משרד העבודה פועלים פולנים בהתאם לצורך.

גורל יהודי הגיטו-הקטן נמצא בויכוח קשה. מצד אחד פראנקע רצה לחסל את כל היהודים ולעשות את צינסטוחובה "יודען-ריין", ומצד שני, עמדת מנהלי בתי-החרושת הגרמנים, שהצדיקו את העסקתם של הפועלים היהודים, ובכח גם רצו להוכיח שהם בעצמם נחוצים לפעול בצינסטוחובה משום שלא להישלח לחזית.

בספטמבר 1942 ישנה עדות על מחלוקת בין ממלא-מקום ראש העיר, לינדעמאן עם דעגנהארט, שרצה לעשות את העיר צינסטוחובה נקיה מיהודים, מנהל בית החרושת "האסאג-פעלצערע", ליהט, שדרש להשאיר את הפועלים היהודים ופנה בענין זה למפקד המחוז ברדום.

ב-18 ביוני גילה הגסטאפו את הבונקר של משפחת סוקע. כל אלה שנמצאו בבונקר נהרגו, ביניהם בתו של החייט ברוך באום, גוטע, שהיתה מאד פעילה ב"טאז", בגיטו הגדול. באותו זמן הוצאו להורג עשרות יהודים שהועסקו במחסנים של המשטרה הגרמנית, ואדאם וואלבערב הפעיל. ד"ר וואלבערב נקרא להגיש עזרה רפואית דחופה לחולה יהודי, ונרצח. עשרות הפועלים היהודים נהרגו, בתירוץ שגנבו מתוך המחסנים של המשטרה. כולם נקברו בבית העלמין היהודי.

המצב בגיטו-הקטן היה קשה ביותר, למרות זאת נכנסים מדי יום ביומו יהודים מהצד הארי לתוך הגיטו. יהודים שהסתירו את ילדיהם מחוץ לגיטו, מחזירים אותם בחזרה. הם בדעה, שאין, במצב כזה, להשאיר את הילדים לגורל לא ידוע, בצד "הארי". הרגשה כללית בגיטו היא: שמתקרבים הימים האחרונים שלהם.

ב-25 ביוני 1943, הקיפו שוטרים וחיילים את הגיטו, זרקו רימונים לבונקרים של המחתרת הלוחמת היהודית ברחוב נאדזשעטשנה 88-86. כמעט כל חברי המחתרת נהרגו. הפועלים שחזרו מעבודתם ממקומות עבודה רשמיים (פלאצוווקעס) הוצאו למקום הידוע "רינעטשעק". המשטרה הגרמנית, גסטאפו וגם אוקראינים, רצחו כל מי שנמצא ברחובות הגיטו וגם בבתים, היכן שנמצאו בונקרים.

אנשים קפצו מחלונות ומרפסות הקומות הגבוהות של הבתים ונהרגים במקום. הגרמנים מוציאים מהבונקרים רובים, רימונים, מכשירים שונים ותלבושת של הצבא הגרמני. הלילה מגיע ולאסירים נתנה רשות לחזור לבתיהם בגיטו. הפועלים בבתי החרושת לתחמושת קיבלו הודעה שעליהם לחזור לבית-החרושת, ואסור להם לחזור לבתים. מגייסים גם בגיטו פועלים חדשים לעבודות לילה. האנשים משתוקקים ללכת לעבודה מתוך תקווה שככה יוכלו להישאר אולי בחיים.

את הפעולה הזו מבצע דעגנהארט בעזרת לאשינסקי וקעסטנער. הם יודעים כל פינה בגיטו, כל כניסה ויציאה מבונקר ותעלה שהקימה המחתרת. הם נעזרו בבוגד, השוטר היהודי יאקוב ראָזענבערג, שלא היה תושב צינסטוחובה. שהייתו בגיטו היתה חשודה מאד. הוא העמיד פנים של חרש ואילם, לאחר מכן ענד על זרועו סרט צהוב מיוחד. יותר מאוחר ענד סרט של "יהודי נצרך", שמותר היה לו להסתובב מחוץ לגיטו בלי הסרט עם "מגן-דוד".

לפני הגירוש הגדול נהיה שוטר. בגיטו-הקטן שיחק תפקיד של אדם פשוט, ובאותו זמן שירת כשוטר והיה מודיע של לאשינסקי וקעסטנער. המחתרת היהודית הוציאה נגדו פסק-דין מות, שאכן בוצע, אבל יותר מדי מאוחר. הוא הספיק להסב נזק גדול למחתרת היהודית, משום שמסר את כל הידיעות על מבנה המחתרת ופעיליה.

ב-26 ליוני 1943, בשעה 10:00 בבוקר, גורשו כל הגברים ל"רינעטשעק". מסביב למגרש עמדו עם כלי נשק מכוונים: אנשי גסטאפו, משטרה פולנית, אנשי צבא ופשיסטים אוקראינים. למקום מגיעות עגלות עמוסות בהרוגים, ומכוסות שקים. מתוך השורות מוצאים זקנים, אבות עם ילדים שנעמדים תחת משמר מיוחד של שוטרים גרמנים. הילדים פורצים בבכי, ומתוך הבכי נשמע קולו של ילד בן 8, אשר שמוליעוויטש "אפאלעק, אל תלך אתי, אתה יכול להישאר, למה צריכים גם אותך להרוג".

מוציאים גם מהשורות אנשים שגרו בבתים ברחוב נאדזשעטשנע 86 ו-88, שם נמצאו הבונקרים של אנשי המחותרת, ובמכות מעמיסים אותם על מכוניות משא. מתוך המכונות נשמעות קללות, בכי, בקשות, נראים גם אגרופים מכווצים.

הגרמנים משתיקים ברובים את האנשים במכוניות שזעקתם מתערבת עם בכי הנשים העומדות בגיטו ע"י הגדרות. המכוניות ממשיכות דרכן לבית-העלמין היהודי וחוזרות מכוסות בדם, בכדי לקחת מטען חדש.

הגרמנים דורשים מכולם למסור חפצי-ערך, זהב, כסף, שעונים, ולזרוק אותם לסלים שהוכנו במיוחד.

ה"אקציה" של הגברים הסתיימה, לא ידוע מה יעלה בגורלם של צעירים, בני 12-15, שדעגנהארט רוצה להשמידם. לפי בקשתו של בערנארד קורלאנד, מתערב מנהל בית החרושת לתחמושת, ליהט, שילדים בגיל זה יכולים להיות לעזר רב, ודעגנהארט מוסר את הצעירים לידי ליהט.

הגברים שנשארו בחיים נשלחים לביה"ח לתחמושת, "האסאג-אפארטענבו" ו"האסאג-אייזענהוטע", כעת בא תורן של הנשים. נשים זקנות ואמהות עם ילדים, הנמצאות ב"רינעטשעק" מועמסות על מכוניות המשא המלאות כתמי-דם, ומובלות למקום השמדה. ב"רינעטשעק" מתרוצצים ילדים, בוכים ומחפשים את אמותיהם שהשאירו את הילדים, אולי יצליחו להימלט מהגורל האכזרי, יקרה נס ויישארו בחיים.

נשים אחדות שהוכנסו לחנויות "ואטקעס", חורטות על הקירות את השמות והמשאלות, כמו שעשו הגברים לפניהם.

מיעטעק גאלדשטיין כותב: "אני סקרן לדעת אם אחיה מחר" "הכוכב שלי נכבה, רע לי מאד", או "בונקר אודעס, יגיע זמן נקם".

גם ילדים נשלחו לשם. ילד קטן שוכב על הרצפה, בוכה ומבקש את אמו. מרחוק מתקרבת דמות תמירה של אשה, שכולם מכירים אותה. ד"ר הורביץ, מרגיעה אותו לוקחת אותו ביד ועם עוד ילד שמחזיקה ביד הולכת בכיוון המכוניות מלאות הדם. דעגנהארט עוצר אותה ומציע לה למסור את הילדים, והיא תוכל לעבוד ב"האסאג". הרופאה אינה מגיבה להצעה ובראש מורם ממשיכה לצעוד עם שני הילדים, מלווה ביללות ובכי של נשים מסביב, עד למכוניות. ה"אקציה" נגמרה, והנשים שנשארו ב"רינעטשעק" הועברו ל"האסאג-אפארעטנבו".

לאחר ה"אקציה" הזאת, התחילו הגרמנים לחסל את החולים שנמצאו בבתי-החולים בגיטו הקטן. נוסף לחולים המבוגרים נמצאו שמה גם ילדים חולים. הרופאה ווייסבערג וד"ר שפערלינג הסתירו שם ילדים, אבל לצערנו גורלם היה נורא. שוטרים גרמנים נכנסו לבית-החולים, שניים מהם הוציאו את הנשים - בכותנות - לחצר ושם אחרי יריות הושתקו לתמיד. את הגברים הוציאו אחד אחד, וכשגבר עבר את סף החדר נורה למוות. אחרון היה גבר צעיר, שצעד בראש מורם וצעק "הדם הנקי שלנו לא יתן לכם מנוחה, ותמיד נדרוש נקמה. בחרפה ישמידו אתכם".

במחלקה הפנימית של בית החולים לא מצאו הגרמנים חולים. עוזרו של מנהל בית החרושת לתחמושת ב"האסאג-אייזנהטע", מילהאץ, שבמקום העבודה הראה יחס אנושי לעובדים היהודים שהועסקו אצלו, הגניב החוצה חולים.

למחרת הכריז דעגנהארט על "אָמנעסטיה" (חנינה) לכל אלה המסתתרים עדיין בגיטו, בתנאי שיצאו מהבונקרים. את ה"בשורה" הזאת הביאו השוטרים היהודים לידיעת הנסתרים. 84 אמהות, 60 אבות ובערך 100 ילדים, זוחלים החוצה ממקום מסתורם ומתייצבים. הם מועברים לבית החולים, אחרי 48 שעות של תקווה שאכן ייהנו מחנינה, כולם מוצאים להורג. וכך רימו פעם נוספת את היהודים.

בית לאחר בית פוצץ בדינמיט, ומאות אנשים נהרגים בתוך הבתים. אלה שיוצאים החוצה נורים במקום ונשרפים שם. גורל דומה קרה ל-26 אנשים שקפצו ממכוניות המשא, ולא נהרגו אז מיריות הגרמנים. מספר ימים התרוצצו מבלי לדעת מה לעשות ומה קרה בגיטו, ולכן החליטו לחזור ומצאו מותם ביחד עם אלה שהאמינו ב"חנינה".

החיים הנוראים בתוך הגיטו הסתיימו, וכעת מתחילה תקופה לא פחות איומה של חיים בתוך המחנות של בתי החרושת לתחמושת "האסאג".

תנועת ההתנגדות בגיטו הקטן:

בחודש אוקטובר 1942, כשהתחילה פעולת דילול היהודים, התארגנו 4 חברים, פעילי המפלגה הקומוניסטית: העניעק טענדער, דאָניעל ווארשאוסקי, וויליק צעלניק, וסומעק אבראמאווויטש, להקמת פלוגות להתנגדות פעילה. ההתארגנות התחילה ב"מעבעל-לאגער" ואליהם הצטרפו פעילי מפלגות אחרות ובלתי מפלגתיים. תחת השם "דאָר נאָראָדאָוו" היתה קבוצה זאת פעילה, עוד בגיטו הגדול, באיסוף כספים לרכישת נשק. בראש הקבוצה שהתארגנה מחדש עמד העניעק טענצער שהיה פעיל במפלגה הקומוניסטית עוד לפני המלחמה, הוא היה נכדו של תושב ידוע זיקר. בשנת הלימודים 1930/29, נאסרו פעילים אלה ביחד עם 11 תלמידים של הגימנסיה, ביניהם היה גם מיעטעק פרץ (בנו של רופא השיניים הידוע אהרן פרץ) ושני חברים נוספים - אלעק בעהם ופרושיצקי - בגלל פעילות קומוניסטית בין תלמידי הגימנסיה. לאחר שטנצער שוחרר, המשיך להיות פעיל, ונשלח למחנה "בערעזא".

בהתחלת הכיבוש הגרמני התגייס טענצער לפעילות בתנועה אנטי-פאשיסטית, במחתרת. בזמן שהתחילו להעביר את היהודים שעבדו במקומות עבודה מסודרים (פלאצוווקעס) - לגיטו הקטן, קיבל טענצער תפקיד של שומר-בית ברחוב נאדזשעטשנא 88, מקום מגורים של עובדי "מעבעל-לאגער". בבית זה בנו הדיירים מקום מסתור לנשים, ילדים וזקנים, שניצלו בזמן ה"סעלעקציא". טענצער קיבל את העבודה משני טעמים: 1) שיהיה אדם אחראי, במקום שבנו כמה בונקרים. 2) שלא יצטרך לצאת לעבודות חוץ ויוכל להתמסר לארגון המחתרת.

לאחר זמן נמסר תפקיד זה לכותב שורות אלה, וטענצער ואשתו עברו לבונקער, ברחוב ווילסאן 34, ומשם עברו לצד הארי. שם אבדו כל עקבותיהם, ולא ידוע מה עלה בגורלם. העניעק טענצער נחשב כחלוץ בארגון המחתרת אחרי חיסול הגיטו הגדול.

בהתחלת נובמבר 1942 התחילו הגרמנים להעביר לגיטו הקטן יהודים שעבדו ב"פלאצוווקעס" (מקומות עבודה קבועים). כל אחד מסר לעצמו דין וחשבון מהאסונות והרציחות שאירעו במשך 5

שבועות בתקופת ה"אקציות", וכך נגוזו התקוות, שאי פעם ייפגשו עוד עם יקיריהם ב"פלאצוווקות" אחרות, שאולי נשאר בחיים.

גם חברי המחותרת, המעטים שנשארו בחיים, הבינו שמספרם קטן מאד, ולא ידעו מה עלה בגורלם של חבריהם ועשרות אלפי יהודים שגורשו. לא עבר זמן רב, ונתקבל מכתב מהרש מענדל ווילינגער ומלובלינג מטרבלינקה, בעזרת פועל רכבת פולני, בו הודיעו, שחברם לעבודה שימשל יאקובאוויטש, ועל מצבם האמיתי של כל היהודים שנשלחו לטרבלינקה. במכתב ביקשו לעשות הכל, בכדי להודיע מה שמתרחש במחנה ההשמדה: "טרבלינקה", ושהאמת תיודע בכל העולם.

השם "טרבלינקה", שרק נודע לאנשי צ'נסטוחובה, גרם למפנה לכל אלה שחשבו ורצו להאמין שישנה אפשרות להינצל והרחיקו את האמת המרה. קשה לתאר את מצב-הרוח הקשה ששלט אז בגיטו. האנשים נתקפו באפטיה וחוסר-אונים. בהנחה שאין מה לעשות, וגם לא חשוב מה שיעשו בכל זאת, התחילה המחותרת בפעילות.

בסוף נובמבר, ברחוב גארנצארסקה 56, במכבסה בהנהלת ראזינע, התקיימה אסיפה בה השתתפו: ד"ר אדאם וואלבערג, ישראל שימאנאוויטש, יאקוב ראזינע, וויליק צעלניק וכותב שורות אלה.

בהתייעצות הוחלט לאגור נשק ומכשירים שונים, שבהם אפשר יהיה להתנגד אם הגרמנים יחליטו על "אקציה" נוספת. לחברים פריימאן ויאכימעק נמסר תפקיד, כבעלי מקצוע, הכנת מספרים וצבתות לפריצה גדי-תיל במקרה הצורך. נוסף לזה, הוחלט להעביר לגיטו בניין ולהסתיר אותו בפינות שונות בגיטו, במקרה של תבוסה בפעולות התנגדות לחיסול הגיטו, להצית את הגיטו. על הפיקוד הצבאי מונה ד"ר וואלבערג והשתתפו חברים של מפלגות שונות ובלתי מפלגתיים.

באותו זמן, ברחוב נאדזשעטשנע 66 - יסדו 6 בנות קולקטיב: רישא גוטגאלד, סאבא ריפשטיין, פאליא שטשעקאטש, דאשא שטשעקאטש, שרה גוטגאלד ולוסיא גוטגאלד. שש הבנות החליטו לגייס לקולקטיב נוער נוסף, שהיה פעיל בגיטו: במועדוני "טאז" בגיטו הגדול, להפיץ הודעות ופעולות אחרות.

לקולקטיב נוספו החי קובא ריפשטיין, מיעטעק פערלעגער, מענדל פישלעוויטש, יצחק ווינדמאן ("לאלא"), לאלעק פראנקענבערג (פראנציק), מיעטעק וויינטרוייב ("מארדוק"), היפעק היימאן, אביב ראזינע, מארישע ראזענצווייג, פאליא הירש, יאדזשא מאסס, לוניא ווידסלאווסקא, ומאוחר יותר הצטרפו: איזידאר פיינער ("פאיא") וולאדעק קאפינסקי, הארי גערשאנאוויטש, ופעליא זבאראווסקא ופינעק סאמסאנאוויטש. כל 23 הצעירים היו בגיל 17-20 שנה. הם התארגנו מיד להתנגדות מזוינת, חיו על "לחם-צר ומים-לחץ", וכל פרוטה היתה קודש לרכישת נשק. לאחר שצברו סכום כסף, מסרו אותו למיעטעק פערלעגער שנסע ביחד עם שולמאן לסביבות העיר קעלצה, ושם קנו 2 אקדחים. הם אירגנו קבוצות לוחמות של 5 צעירים בכל קבוצה ומיעטק נבחר למפקד הקבוצות, וזאת היתה הקבוצה המחותרת השניה והצעירה שהתארגנה בגיטו הקטן ונקראה "נאדזשעטשנע 66".

הקבוצה השלישית התארגנה ברחוב נאדזשעטשנע 70, בשם "קיבוץ". זאת היתה הקבוצה של אירגונים חלוציים, שבתקופה הראשונה היתה בפיקודה של רבקה גלאנץ, יהודה גליקשטיין, והשומר אברהם זילבערשטיין.

עוד קבוצה אחת, קומוניסטית, התארגנה והיו בה: שטיינברענער, שוויטשעווסקי, רייך, שטראויסבערג, יאנעק, יאנקעל בעסערמאן ובזאסקי.

בסוף דצמבר 1942, התכנסו נציגי כל קבוצות המחותרת. בהבנה מלאה נוסד "זשאב" ונבחרה הנהלה, שתפקידה היה לבוא בקשרים עם המחותרת הכללית בצ'ינסטוחובה ומחוצה לה, לקנות כלי-נשק ולאסוף כספים למטרה זו.

הוחלט לחלק את כל החברים לקבוצות קטנות של 5 איש, ולמפקד על כל הקבוצות מונה מרדכי זילבערבערג, בחור צעיר מלא מרץ, שהצטיין בידע מקצועי. הוא גם פעל רבות בארגון המחותרת בעת העברת האנשים ל"האסאג" (הכינוי שלו היה "מיעטעק"). ממלא מקומו היה סימעק אבראמאווויטש, למקשר בין הקבוצות מונה העניעק פייסאק.

בתקופה הראשונה, התייחסו יהודי הגיטו לקבוצות הצעירים באי-אמון, ואחדים בבוז ואפילו בשנאה. ה"שנאה" נבעה מתוך מחשבה והנחה, שאפשר לעבור את הזמנים הקשים ולהישאר בחיים ו"המשוגעים" האלה יקרבו את הסוף. לאט לאט התחילו האנשים להתייחס אליהם בדרך-ארץ וגם מתוך פחד. פעילות המחותרת התחילה לתת סימנים של התארגנות מסודרת, עד לאיחוד כל קבוצות המחותרת היו רק 70 פעילים, וכעת היו כבר 300 חברים, שמהם 120 היו פעילים קבועים.

כסף לרכישת נשק בא מתוך התנדבות אישית של אנשים ו"מגניבות". הוטל מס על יהודים בעלי יכולת, שחייבים היו לשלם את המס עד לתאריך מסויים. אלה שלא מילאו אחרי הצו, נאסרו ושחררו רק אחרי שקרובי משפחה שילמו את המס.

"גנבות" התבצעו מתוך המחסנים של המשטרה הגרמנית ברח' גאריבאלדי, שם נמצאו דברי-ערך שהגרמנים החרימו אצל היהודים. בשני מקרים בוצעו גניבות ממחסני היודנראט, ופעם נוספת מתוך בית המרקחת של היודנראט, שמה נמצאו חומרים כימיים, שהיו דרושים להכנת רימונים. ה"גניבות" בוצעו ע"י אבראמעק טשאַרנע (טשאַרע), העניעק ווערניק ("יאצעק"), בנימין ערענפריד, פינעק סאַמסאַנאָוויטש ולאָלעק פראַנקענבערג ("פראנצעק") וזה נעשה בחודשים מרץ-אפריל 1943.

בגביית הכספים טיפל האררי פאטאשעוויטש, אבראמעק קאפלאן, הילל פרידריך (נילעק), מלאדאנאָו וחברים נוספים מקבוצת הלוחמים. ה"גניבות" ממחסני המשטרה הגרמנית כללו: בגדי שוטרים גרמנים וחפצים אחרים הדרושים למחתרת טיפל הערשל פראַזער, בעזרתו של משה שמואל לאנדסבערג, לעאן פוקס וגעטערמאן.

בחפירות של מעברים תת-קרקעיים עסקו "יאדעק" ויאסעק קאַנטאַר. בהכנת חומרים כימיים לסידור רימונים טיפל הכימאי קופמאן ("מיקרוס"). בהכנת רימונים עסקו "יאצעק" ובאסטעק. בטיפול בנשק, תיקונים ונקיון, עסק מיכאל ווייסקאפ.

כאנשי-קשר עם "זשאב" מונה: רבקה, היפעק ו"פראנצעק". רכישת נשק היתה קשורה בסיכון גדול וקרבות.

בדצמבר 1942, בדרכו לרכישת נשק, נעצר מיעטעק פערלענער ברחוב יאַסנאַגורסקא ע"י שוטר גרמני, אחרי היאבקות הפיל את השוטר הגרמני וברח. אבל לאחר זמן קצר נאסר ע"י הגסטאפו, ואחרי עינויים של 24 שעות הוצא להורג. המקרה הזה פגע קשות בלוחמים ובמיוחד בקבוצה של

"נאדזשעטשנאָ 66", שאיבדו חבר, מנהיג בעל מרץ ויכולת. אבל המקרה לא השפיע על הפעילות הארגונית של המחתרת.

מקרה דומה קרה לבלדרית "זאָשע", שהעבירה נשק עבור "זשאָב" בצ'ינסטוחוב. בהיותה כבר בצ'ינסטוחובה התקיפה מרגל, שעקב אחריה מוארשה. בקרב - בלי כל סיכוי להתגבר - הקיפו אותה הרבה גרמנים וירו בה למוות.

המקרה השלישי של קרבנות בעת רכישת נשק - היה ב"קאָמיאָנקאָ", כ-4-5 קילומטר ע"י צ'ינסטוחובה. זילבערבערג, קאָנטאָר ורני לענטשנער, נשלחו לשם, בכדי לקבל משלוח של נשק, שהזמינו אצל מתווך-נשק ב-250 אלף זלוטי. המתווך היה כנראה, איש המשטרה הגרמנית. כשרק עזבו את המקום עם הנשק, סבבו אותם הגרמנים והתחילו לירות בהם. בעת חילופי היריות נפצעו גרמנים אחדים. הגיעו אלינו ידיעות ששני שוטרים נהרגו ואחדים נפצעו. זילבערבערג וקאָנטאָר הצליחו להתחמק מטבעת השוטרים הגרמנים וחזרו לגיטו. רעניע נפצעה אנושות - אחרי שנגמרו לה כל הכדורים משני האקדחים שהיו ברשותה. נתפשה והועברה למרתפי הגסטאפו ושם עינו אותה עד מות, מבלי שגילתה לגרמנים את שמות חברי המחתרת.

מקרים אלה השפיעו קשה על הלוחמים, אבל מצד שני קיבלו עידוד מתפקודם של חברי המחתרת. הפעולה הראשונה של המחתרת - למרות הארגון הלקוי - היתה ב-4 לינואר 1943. לפקודתו של דעגענהארט הצטוו כל הפועלים היהודים במקומות מאורגנים ("פלאָצוווקעס") בגיטו להתייבב ב"רינעטשעק". ממפקדת "הארגון-הלוחם", היה בגיטו באותו זמן, רק מענדל פישלעוויטש מהיחידה "נאדזשעטשנאָ 66", נציגם בפקוד הכללי.

אחרי התייעצות החליטו כל חברי המחתרת שהשתתפו במפגש לצאת ל"רינעטשעק". נשק לא היה להם. האקדחים הבודדים שנרכשו, חולקו לחברי מפקדת הארגון, שבאותו זמן נמצאו מחוץ לגיטו בתפקידים שונים. אקדח אחד היה בידי פישלעוויטש שאותו לקח איתו, וחברו הטוב איזידאָר (יצחק) פיינער החזיק בסכין גדולה. בנשק הזה יצאו הלוחמים הצעירים ל"רינעטשעק", בשמירה בגיטו נשארה רק פאָלא שטשעקאָטש.

כל יהודי הגיטו היו מרוכזים מזמן בכיכר. את ה"אקציה" ניהל המפקד ראהן. עשרות זקנים, אמהות וילדים הופרדו תחת שמירה הדוקה של "פשיסטים אוקראינים".

את קבוצת הצעירים - שהגיעו מאוחר, ציווה ראהן, לצרף לקבוצת היהודים שהיתה תחת שמירת האוקראינים. קבוצת הצעירים מארגני המחתרת החליטו להתנגד, ולהילחם בגרמנים, פישלעוויטש התנפל באקדח שלוף על ראהן, ופיינער עם הסכין על סאָפאָרט. ראהן נפצע ביד, וסאָפאָרט, פצוע ובבגדים קרועים נס מהכיכר. מאוחר יותר התברר שהאקדח של פישלעוויטש - אחרי היריה הראשונה - הפסיק לפעול בגלל תקלה. פישלעוויטש לחם בציפורניים ושיניים עד שנפל חלל מירי הגרמנים, ופיינער נפצע קשה.

בזה לא הסתיימה נקמת הגרמנים. הם הוציאו 25 איש, חילקו אותם לשתי שורות, וירו בהם. כך נהרגו ביחד 27 צעירים יהודים וביניהם: הלוחמים הצעירים: פישלעוויטש ופיינער הערשל פרידמאן - לוחם משנת 1905, עו"ד נתן ראזענשטיין, ווערניק, ראדאל, שעלצער, טרעמבאצקי, האָפּטקע, שטאל, וויגאדזקי, זילבערשאָץ, עקשטיין, גאָלדבערג, ראָדאָשיצקי ועוד 9 גברים שלא ידעו את שמם. לא כולם מתו במקום - אחדים - ביניהם פיינער - סבלו שעות ארוכות עד שנפטרו.

300 יהודים הובאו, לרחוב פילסודסקי 21, למשטרה הפולנית ונאסרו. בתוך הקבוצה הזאת, נמצאו לוחמים צעירים אחדים שהיו ב"רינעטשעק" עם כל הנאספים ולא יכלו להשתחרר כדי לעזור

לחבריהם, וכעת נשלחו כולם לאיזשהו מקום. היחידה שהצליחה להשתחרר מהמשטרה היתה
יאשה שטשעקאטש.

המפקדה של המחתרת העבירה לחבריה העצורים משורים, בכדי לנסר את הסורגים. למחרת
נשלחו כולם תחת השגחה לראדאמסק, משם גירשו את כל היהודים שנאספו ושהיו מיועדים
לגירוש. הלוחמים החליטו לברוח בעת ההעברה. הראשונה היתה שרה גוטגאלד, השניה הצטרפה
להיות יאדזיא מאסס שהחליקה בעת הריצה, ונתפסה. הגרמנים הגבירו את השמירה ואי-אפשר
היה לברוח בזמן הטרנספורט.

מפקדת המחתרת חיפשה אפשרות להצלת החברים. למטרה זאת נשלחו לראדאמסק שני שליחים,
יצחק ווינדמאן וצבי לוסטיגער. הם הגיעו לשם, בעת ה"אקציה", ולא התאפשרה להם כל פעולת
עזרה. האוקראינים ששחררו, קיבלו את הכסף, ואיימו על כל מי שינסה לברוח, שיירו בו. לוחמות
אחדות החליטו להתאבד, ולא להיכנס לקרונות המשא. הראשונה היתה יאדזיא מאסס
שהתאבדה בתליה, השניה צריכה היתה להיות מארישא ראזענצווייג. היהודים שהיו איתן לא
איפשרו לה להתאבד, והתנגדו בכוח לכל התאבדות.

הבנות החליטו לנצל את האפשרות האחרונה, ולקפוץ מתוך רכבת דוהרת. הן נכנסו כולן לקרון
אחד, ובעזרת הכלים שהועברו אליהן ע"י המפקדה ניסרו סורגים והתחילו לקפוץ מהקרון. את
האפשרות הזאת ניצלו גם אסירים אחרים. יש לציין, שרק אחדות ניצלו, וביניהן הלוחמת הפעילה,
צעשיא בארקאוסקא, שהגיעו לצינסטוחובה. רוב האנשים נורו בעת הקפיצות מהרכבת והותרים
נספו בדרכם לצינסטוחובה.

לאחר המקרה הזה, התחילה מפקדת המחתרת לרכוש נשק. המפקדה, מסרה לעצמה דין וחשבון,
והבינה היטב את הסכנה הכרוכה ברכישת נשק. המתווכים המפוקפקים נצלו את ההזדמנות ודרשו
סכומי-עתק עבור כלי-נשק ישנים. ברור היה לחברי המפקדה שבין המתווכים ישנם סוכנים, שליחי
הגרמנים, ולכן החליטו לייצר רימונים בכוחות עצמם.

בשעות הקטנות של הלילה, כשרוב האסירים, לאחר יום של עבודה קשה והשפלות ישנו, נראו פה
ושם צללים של אנשים שממהרים לבית, חורבה קטנה מרוחקת, ששימשה נפחיה, וכלים בהם יצקו
את התבנית ליצירת רימונים.

הקושי בפעולות אלה היה גדול, אבל הרצון והמרץ של הצעירים גבר על הכל.

בפברואר 1943, היו הרימונים הראשונים מוכנים. הלוחמים הצעירים וכל אלה שהכינו את הרימונים
שמחו מאד. אבל בלב כולם התעורר ספק "האם הרימונים שנוצרו בצורה מאד פרימיטיבית ובלי
נסיון - יהיו טובים?" ניתנה פקודה לנסות את הרימונים. קבוצה קטנה של לוחמים יצאה למירוב
ע"י צינסטוחובה. הנסיון הצליח, מה שהביא לשמחה ורוממות רוח בין הלוחמים. הם מתחילים
להאמין שיוכלו עכשיו להלחם בגרמנים ולא יהיו מובלים "כצאן לטבח". לא ניכנס עכשיו לקרונות,
כמו כבשות שקטות המובלות לשחיטה. לא נחכה שהרוצחים יבואו אלינו. נילחם בהם: נפוצץ
גשרים ורכבות עם חיילים ונשק. "נהרוג גרמנים וניהרג עם נשק בידים".

אלה היו החלומות של קבוצות הלוחמים היהודים בניטו צינסטוחובה. הפעילות הולכת וגוברת,
נוצרו פלוגות מיוחדות לתפקידים שונים. לייבעל צוקערמאן, האחים נאסעק, אבראמעק, טשארגע,
האחים שמולעוויטש, "באסטעק", הארכי פאטאשעוויטש, "מיקרוס", "יאצעק", ואחרים לא
נחים.

מתוך בתי חרושת של תחמושת גונבים: אלומיניום, עופרת, קארביט, כספית, דינמיט וכימיקלים שונים הדרושים ליצירת רימונים. כל זה מוברח בחביות שבהן מובילים ארוחות צהריים מהמטבח בגיטו בשביל העובדים ב"פלאצוווקעס". כל לילה אותה פעולה. אחדים יוצקים את התבניות, אלה מועברות למחלקת הכימיקלים, ואחרי כן לאלה שמכינים את הרימונים. מתאימים אפילו את הידיות שמיוצרות ב"מעבעל-לאגער" ובנגריות בגיטו.

עסקו בכך נערים ונערות, כמעט ילדים, שהתנדבו לתפקיד זה. הרימונים המוכנים לפעולה מועברים לציפוי ומשם ל"טונעל" מספר 1, המחסן המרכזי לנשק. לאחר שעות עבודה בלילה, הכל מנוקה ומסודר, בלי להשאיר סימן של איזו פעילות, בכדי לאפשר פעילות נוספת בלילה הבא, ולהכין את הרימונים עם התקווה הגדולה בלב.

באותו זמן, שחלק אחד מהלוחמים עסק בהכנת רימונים, פעל חלק שני בהכנת הפירות (טונלים) תת-קרקעיות. החפירה הראשונה והחשובה ביותר היתה זו, שהתחילה ברחוב גארנצאסקא 42 והיציאה היתה מחוץ לגיטו, בשוק-הישן מספר 17 (אלטען-מאָרק). ה"טונעל" השני התחילה ברחוב נאדזשעטשנא 80-82 והסתיים בשדה מחוץ לגיטו, בפינת הרחוב יאסקראָוסקע. בחפירות היו גם כניסות לבתים ברחוב: נאדזשעטשנא 86, 88, 90, גארנצאסקא 40. הכניסות והיציאות היו מוסתרות, שאי-אפשר יהיה לגלותן. ביום ובלילה התנהלה העבודה בחפירות, בשתי משמרות ובכל משמרת היו 100 איש. צעירים וצעירות רבים השתתפו גם בחפירות, למרות שטרם השתייכו למחתרת, אבל היו מוכנים להיענות לכל קריאה של מפקדת המחתרת.

הנהגת המחתרת פירסמה חוברות וגם קול-קורא. באחד במאי פירסמה קול-קורא ראשון, והשני לפועלים הפולנים, בהם פנתה בבקשת עזרה לפעילי המחתרת. חוברות שהופיעו הסתמכו על ידיעות ששמעו ברדיו שנמצא ב"מעבעל-לאגער". הידיעות ברדיו נקלטו ע"י חברי המחתרת, שנבחרו לכך, והחשובות מהן נמסרו בפגישות של חברי המחתרת. ידיעה חשובה שנמסרה: "רדיו המחתרת הפולנית הודיע שבחודש אפריל 1943, בעת גירוש יהודי הולנד, חטפו נשים הולנדיות ילדים יהודים מידי האמהות וברחו אתם, כדי להצילם. כן נמסר על המרד בגיטו וארשה, ועל מותם של מיכאל קלעפפיש. עוד באותו ערב אירגנה המחתרת בצניסטוחובה עצרת זכרון, לזכרם של לוחמי המחתרת בגיטו וארשה.

בסוף פברואר 1943 נשלחו החי "פראנצעק", "מאָרדוק" ושולמאן לבדוק אפשרות לשלוח קבוצות ליערות באַלשטיין ו"זלאָטי-פּאַטאַק", אחרי יומיים חזרו, והודיעו, שעדיין מוקדם להוציא קבוצות ליערות. לאחר נסיון זה ירד העניין מהפרק, במיוחד אחרי ששולמאן, שהכיר את מחוז קעלצע היטב, נתפס ע"י הגרמנים, נשלח למחנה "שקאַרזשיטק" ועקבותיו נעלמו.

בתחילת מרץ נשלחו ליערות ה"חמישיה" (חמישה לוחמים צעירים) שכללה: מאָניעק פלאמענבוים, אָלעק הערשענבערג, יאָנעק קרויזע, העניעק ריכטער (בנו של עסקן קומוניסטי ידוע, דוד ריכטער) ויעזשיק ראָזענבלאַט. יותר מאוחר, הצטרף לקבוצה זו גם שליאמעק שוין, שהגסטאפו חיפשה אותו זמן רב. בהתחלה נוצר קשר עם קבוצות של "קוואַרדיאַ-ליודאַוואַ", אבל מאוחר יותר הורע מצב הלוחמים היהודים, משום שהקבוצה הפולנית האנטישמית "אַרמיאַ קראַיאָוואַ" התעללה בהם והם נאלצו לעזוב את היערות, חזרו לצניסטוחובה והתמקמו ברח' ווילסאָן 34, בבונקר. באותו מקום היו מחסנים של רהיטים ישנים ששדדו הגרמנים מהיהודים, והשתייכו ל"מעבעל-לאגער". מכאן יצאו הבחורים - מדי פעם - לפעולות שונות.

באותו בית נמצא גם בונקר, שבו הסתתרו כמה משפחות יהודיות עם ילדים ואנשים מבוגרים. ביניהם היתה גם אשתו של דוד קאנגרעצקי עם שני ילדים. בגלל חוסר זהירות של הילד הגדול של קאנגרעצקי גילתה הגסטאפו את הבונקר בו נמצאו שישה הלוחמים הצעירים. כניסת הגסטאפו לבונקר הפתיעה מאוד את הלוחמים, שלא הספיקו להשתמש בנשק שהיה ברשותם. הם נעצרו ב-17 במרץ 1943 וב-19 במרץ נורו, כולם בבית העלמין היהודי בצ'נסטוחובה. יהא זכרם ברוך!

בתחילת אפריל 1943 חזרו מוארשה, עם חומר מודפס והוראות, רבקה גלאַנץ, היפעק היימאן ויצחק ווינדמאן. רבקה ויצחק הצליחו להכנס לגיטו והיפעק, שצריך היה להכנס לגיטו עם הפועלים ממקום העבודה "ענא", נעצר ע"י השער לגיטו, בחיפוש נמצאו אצלו חומר מודפס ותעודת-זהות. היפעק הועבר מיד לבית-המאסר של המשטרה היהודית ברחוב קאזשא, בהשגחת שוטרים יהודים ופולנים במשך כל הלילה. למחרת התכוונו להעבירו לדענענאארט. הקבוצה של נאדזשעטשנא 66, אליה השתייך היפעק, החליטה לשחררו מהמאסר. לפעולה התנדבו: האַרבי גערשאַנאָוויטש, לאַלעק פראַנקענבערג, אביב ראַזינע, מיעטעק ווינרוב וקובאַ ריפשטיין. הפעולה הצליחה, ובלילה מיד אחרי השחרור הועבר היפעק לוארשה. כמה שבועות אחרי המקרה הזה, הלכו היפעק ויצחק ווינדמאן, לקבל משלוח נשק שהוזמן, ונעצרו ע"י שוטרי-חרש. ווינדמאן הצליח לברוח ואת היפעק העבירה הגסטאפו למחנה טראַווניק ושם נספה.

המקרה של שחרורו של היפעק מידי המרצחים ע"י חברי המחתרת, העלה את מצב הרוח, הגאווה ומעמד המשחררים. היו גם בודדים שפחדו מתגובה. תגובה לא הורגשה, היות ולאשינסקי וקעסטנער, שניהם מפקדי מחנות עבודה, מונו לאחראים על הגיטו, וכמו-כן מאַרדער, המפקד הגרמני על השומרים האוקראינים. הם החליטו לטשטש את הענין, מנחד שעצם המקרה יכל להתנקם בהם. אי לזאת החליטו להגביר את השמירה בגיטו ועשו את כל המאמצים בכדי לגלות את רשת חברי המחתרת. הם ניסו לשחד יהודים מכרים, ולהוציא מהם ידיעות על הרשת. חברי המחתרת אחזו באמצעי התגוננות. בהתחלה הזהירו פעמיים כנופיה של משתפי פעולה עם הגרמנים, שסחטו מיהודים בגיטו כספים לטובתם, בטענה שהם אוספים את הכסף בשם ארגון המחתרת היהודית בגיטו. בראש הכנופיה הזאת עמדו שני האחים שווימער (בנים של עובד המקווה בעבר) שהחזיקו עצמם כ"חזקים" (שטאַרקע), לא התחשבו בהתראות שקיבלו, והמשיכו בפעולות הטרור. המחתרת הוציאה עליהם פסק דין-מוות, שבוצע באמת. מאוחר יותר בוצע פסק דין-מוות על האופה מאַטל הערמאן "קוליבייקע", שמומן חשדו בו שעומד בקשרים עם הגסטאפו, ומכתב שכתב לגסטאפו נפל לידיו של מאכל בירענצווייג. בקבריהם הוטמנו בקבוקים עם כתב-אישום ונימוקים להוצאת פסק דין-מוות. הפעילות במחתרת נעשתה קשה ומסוכנת מאד, אבל איש לא וויתר וכולם היו מוכנים לבצע כל פקודה.

במחצית השניה של אפריל 1943 הוטל על אַבראַמעק טשאַרנע ומאַניע שלעזינגער (שניהם קומוניסטים) להכין מפתחות מיוחדים לפירוק פסי-רכבת. הם עבדו בבית החרושת לנשק "האַסאַג אַפּאַרעטענבו" (פעלצערע"). הכינו את המפתחות והעבירו אותם לגיטו. ב-22 לאפריל, יצאו 5 חברי המחתרת עם הכלים לבצע את החבלה בפסי הרכבת ע"י "בלעשנא"

ע"י צינסטוחובה. בפסי רכבת אלה עברו הרבה קרונות עם חיילים גרמנים ותחמושת. החבלנים היו: אביב ראזינע, צבי לוסטיגער, לאַלעק פראַנקענבערג, האררי גערשאַנאוויטש, ודוד אַלטמאַן. הם יצאו מהגיטו עם העובדים של נקודת-העבודה "אַסט-באָן" והצטרפו להפרד מהפועלים אחד, אחד ולהפגש ב"בלעשנא". פה הצטרפו לפרק את פסי הרכבת, לחכות לתוצאות ולהביא דו"ח על הפעולה. הראשון שעזב את הקבוצה, היה לאַלעק וזה עבר בסדר. דוד אַלטמאַן צריך היה להיות השני ונעצר ע"י קאַרנא, ממשטרת הרכבות, "פאַלקס-דויטשע" מוויטשערפ, ע"י צינסטוחובה. נעשו נסיונות לשחד אותו בכסף, אבל הצטרף פתאום גרמני אחר. קאַרנא סירב לקבל כסף ושניהם הובילו את דוד למאסר.

בכדי לשחרר את דוד, פתח האררי ביריות על 2 הגרמנים, אחד מהם נפל פצוע קשה מאד, ודוד הצליח להימלט. האררי, אביב וצבי לא הצליחו לברוח, היות שהרבה חיילים גרמנים הקיפו אותם וירו בהם. האררי ואביב נהרגו במקום. צבי התבצר במחסן כפרי ונלחם בגרמנים עד שנפצע קשה מהרימונים שזרקו ע"י הגרמנים. פצוע קשה נאסר ע"י הגסטאפו ועונה במרתפים בנסיון להוציא ממנו שמות חברי המחתרת. צבי לא נשבר והוצא להורג בבית העלמין היהודי בצינסטוחובה.

בתור עונש - הרגו הגרמנים באותו יום 25 יהודים - כל עובד שני מתוך קבוצת הפועלים שאיתם יצא צבי מהגיטו. בין ההרוגים היו יעקב משה געלבער-ליטווין, נחמן ענוזעלי בערל זעליגמאן סטעפאן מאַנטאָגי גאַלבערג (וואַרשאַוויאַק) רוסיין (תלמיד בי"ס על שם פרץ) ודודעק לעווקאוויטש. באותו זמן עלה הגסטאפו על מקום מחבואו של וולאדעק קאַפינסקי, אסרו אותו והוציאוהו להורג בבית העלמין היהודי. מפי אנשי הגסטאפו נודע שוולאדעק התנגד למאסרו וגם כשהיה אסור בשלשלות ע"י הקבר.

קשה היתה הפגיעה בחברי המחתרת, אבל למרות זאת היו רבים שהתגאו בכך, שחבריהם נפלו בקרבות עם הגרמנים, עם הנשק ביד, כלוחמים אמיתיים.

בגלל המקרים הטרגיים חלו שינויים במפקדת המחתרת. סומעק, שרוב הזמן נמצא בצד הארי והשתדל ליצור קשרים עם לוחמי המחתרת הפולנית, בכדי לאפשר להוציא ליערות לוחמים יהודים. יהודה חיפש אפשרות לארגן בונקרים, בסביבות קאַניעצפאַל, בתור מסתור לקבוצות המתוכננות להישלח. "פראַנצעק" סטאשעק האוזע והעניעק ווידיסלאַווסקי קיבלו תפקידים של שליחים ואנשי קשר בין צינסטוחובה וארשה.

משה ראָזענבערג (צוקונפט פין ראָדאַמסק) ופייגענבלאט (ציוני) מונו למפקדי 3 "חמישיות" שנשלחו ליערות אַלשטיין ו"זלאטי-פאטאק". לפי ידיעה מאוחרת נודע ע"י שליח קבוצת פרטיזנים, שכל 15 הלוחמים היהודים נהרגו בקרב עם הפרטיזנים הפולנים א. ק. (אַרמיאַ קראַיאַוואַ). לפני ובעת חיסול הגיטו הקטן, נמצאו בתוך היערות מעל 50 אנשים שחולקו ל-10 קבוצות. רובם נפלו בקרב עם גרמנים או בידי פלוגות א. ק. (אַרמיאַ קראַיאַוואַ). אחדים מהם היו חברי קבוצת מחתרת "האניס" שפעלו נגד הגרמנים.

ב-1 במאי 1943 נסגר הגיטו ואיש לא הורשה לצאת לעבודה. אנשי המחתרת, כמו שאר היהודים, היו בדעה שהגרמנים מתכוננים לחסל את הגיטו. לוחמי המחתרת חילקו את הנשק שהיה ברשותם לקבוצות לוחמות שהוצבו במקומות שונים והם: ע"י חוטי-התייל ברחוב ספאדעק, בכיוון לרחוב ווארשאַווסקא; ע"י המפקדה של המשטרה היהודית ברחוב קאזשא; במאַסאַוואַ; לאורך הנהר

ווארטאָ בצד המזרחי של הגיטו, ובמקומות אחרים בעלי משמעות אסטרטגית. למחרת, 2 במאי, נתקבלו שתי ידיעות. אחת מד"ר וואלבערג והשניה ממאכל בירענצווייג (שניהם נמצאו אז מחוץ לגיטו, בצד הארץ) בהן הודיעו, שיש להם ידיעות בדוקות, שהפעם מיועד הסגר לא לאפשר ליהודים להיפגש ב-1 במאי וב-3 במאי עם הפולנים. הידיעות נתקבלו במכתבים על ידי יאָקוב ראזינע, שמסרם מיד למפקדת המחתרת. למרות ההודעות המרגיעות שנתקבלו, שמרו אנשי המחתרת על עירנות ועזבו את המחתרת רק ב-4 למאי, כשהפועלים היהודים יצאו למקומות העבודה והמצור על הגיטו הוסר.

המתיחות בגיטו נמשכה. המשטרה הגרמנית והגסטאפו - שרצו לראות את צ'נסטוחובה - "יודען-ריין" - בלשו אחרי פעילויות שונות בגיטו וניסו לגייס "משתפי-פעולה" יהודים. הגסטאפו הצליחה לגייס שני שוטרים יהודים, מנוולים, שמסרו להם ידיעות על המחתרת היהודית. אחד מהם היה השוטר ראָזענבערג, ששיתף פעולה עם לאשינסקי וקעסטנער, והשני היה השוטר פלאָוונער ששיתף פעולה עם הגסטאפו.

ב-8 למאי 1943, הקיפה המשטרה הגרמנית - בפיקודו של דעגענהארט בעצמו - את ה"מעבעל-לאגער" במטרה לחסל את מאכל בירענצווייג ועוזריו. הם סרקו את כל המקומות וכשנכנסו לחדר בו היה מאכל, ציווה דעגענהארט לכל הנוכחים "לא לזוז מהמקום". השוטרים עשו בדיקה יסודית, אבל לא מצאו שום דבר חשוב.

דעגענהארט פנה למערל ואמר לו לאסוף את כל בני משפחתו. מאכל הבין מיד, שדעגענהארט רוצה להרוג אותו ואת כל משפחתו. הוא ניצל את ההזדמנות שנתנה לו, בכדי לאסוף את משפחתו, צעק "אותי לא יקחו חיים" וברח מהמקום. השוטרים רצחו במקום 3 אנשים, ואסרו שניים, שגם אותם הרגו אחר כך.

באותו לילה חזר מאכל ל"מעבעל-לאגער" והסתתר בבונקר, שמעט אנשים ידעו על קיומו. מערל עמד בקשר רק עם פייוויש אַלטמאַן ומיכאל ווייסקאַפּ, ולהם מסר מקומות מחבוא של הנשק וכסף. לאחר שסודרו כל העניינים הדחופים, הוחלט להעביר את מאכל לידיד פולני, שאיתו עמד מערל בקשרים טובים. אהרון בירנבוים, חיים עובד מספרה, קאָברינער (הצבעי) ופיביש אַלטמאַן נטלו על עצמם להוציא את מאכל מה"מעבעל-לאגער", העלו אותו בארגו פחם על עגלה ונסעו עד לרחוב אַגראַדאָוואָ. שם נעצרו ליד חנות של צבעים, הסתכלו אם לא רואים אותם ונתנו את האות המוסכם ומערל יצא מהארגו ונעלם.

אשה פולניה שהתגוררה באותה חצר ראתה זאת והודיעה למשטרה הפולנית. שוטר עצר את 4 היהודים והביאם לבית מעצר ברחוב אלייע 75. בחקירה טענו הארבעה, שנשלחו להביא גיר שהזמין הצבעי אברהם גרייצער. את הגיר הצטרכו לקחת באותו מקום ולהביא ל"מעבעל-לאגער". באותו יום סגרה המשטרה את כל הגישות ל"מעבעל-לאגער" ודעגענהארט בעצמו חקר את האסורים.

את הטענות וההסברים שמסרו הארבעה לדעגענהארט, העבירו לכותב שורות אלה, שהעבירם לידיעתו של אברהם גרייצער. גרייצער החליט לקבל על עצמו את האחריות למעשה. להפצרותיהם של בתו והבן "שלא יכרוך חבל על צוארו" ענה גרייצער הזקן "אני את חיי כבר גמרת, אני רוצה להציל חיי ארבעה בחורים צעירים".

בחקירתו טען גרייצער בפני דעגענהארט, שהוא שלח את האנשים להביא את הגיר, והוא אשם בכך, שלא נתן להם הזמנה רשמית לקחת את הגיר. כמו-כן הוא אשם שהם נסעו בלי ליווי של

גרמני (גרייצער זכה להשאר בחיים עד גמר המלחמה). גרייצער הגן על עצמו בכבוד ובטענות הגיוניות, וכך הציל את 4 הבחורים הצעירים ואת עצמו, וכולם שוחררו, בלי כל עונש. בעת חיסול ארגון המחתרת בגיטו הקטן, נרצח אחד מארבעה הבחורים, חיים הספר, ע"י הגרמנים.

ב-28 ביוני 1943 נעצר מחוץ לגיטו גדליה (פעיל במחתרת) עם חומר מודפס, בלתי לגלי. באותו יום נאסרה טאָשאַ וויינבערג, כשהוציאה סחורות ממחסני גאַלאַנטעריע ברחוב גאריבאָלדי, ביחד איתה נאסרו כל הפועלים שהשתייכו ל"פלוגת-גאַלאַנטעריע". כולם הועברו לבית המעצר של המשטרה ברחוב פילסודסקי. המחתרת החליטה לשחרר את החבר שלה ואת העצורים האחרים. לביצוע הפעולה נבחרו: הערשעל פראזער ולייב צימערמאן. הם עיבדו תוכנית והכינו מקום מסתור לאחר השחרור. העבירו לעצורים פצירות וכלים לנסר את הסורגים ושיחדו את השוטרים המופקדים על השמירה.

תאריך הבריחה נקבע ל-23 ביוני, בלילה, אבל היא לא יצאה לפועל, בגלל אחד האסירים מאַניעק קרוזע שנשבר ולא שיתף פעולה. למשטרה נודע על תכנון הפעולה ובאותו יום הוצאו כולם להורג בבית העלמין היהודי ואתם גם גדליה.

באותו יום נדרש ד"ר וואלבערג להתייצב במפקדת המשטרה. כשד"ר וואלבערג הגיע חיכו לו שני השוטרים, קליפּש ובוללע, שהובילו אותו "לחולה". אחד הלך עם ד"ר וואלבערג והשני שצעד כמה צעדים אחריהם, ירה כמה יריות בראשו של הרופא, שנפל מת במקום.

ביום שבו נרצח ד"ר וואלבערג, נעצרו זוג צעירים יהודים, שהיו להם ניירות של "פאַלקס-דייטשען" והועסקו בתור שומרים בבית המשטרה ברחוב אלייע 75. באותו זמן הם היו בקשר עם המחתרת הפולנית בצניסטוּחובה. בעת הובלתם להוצאה להורג, הצליח הבעל לברוח ואשתו הוצאה להורג בבית העלמין, ביחד עם ה"גאלאנטערוע - קבוצה". גם גופתו של ד"ר וואלבערג הובאה לקבורה ב"קבר-האחים" של כל הנרצחים.

מאוחר יותר נודע מפועלים יהודים שעבדו במשטרה כבעלי-מקצוע, שאחדים מהשוטרים התפארו, שהם הרגו את ה"באנדיטים" ובהזדמנות זו מסרו שחבר א. ק. (אַרמיאַ קראַיאָוואַ) בצניסטוּחובה וסוכן גסטאפו ברדום, הלשין, שד"ר וואלבערג היה פעיל מרכזי במחתרת היהודית ושהזוג שנתפס, היו יהודים ולא "פאַלקס-דייטשען", שפעלו בשיתוף עם המחתרת הפולנית.

לפעילי המחתרת בגיטו נודע ששני האנשים ראָזענבערג ופלאָוונער היו בוגדים, ומשתפי פעולה עם הגרמנים והוצא עליהם פסק-דין מוות. כמו-כן נשפט למוות השוטר היהודי דאָמב עבור להיטותו בעת ה"אקציעס" בגיטו הקטן.

ב-21 ביוני 1943, הוציאו לפועל את פסק הדין על ראָזענבערג, החי אַבראַמעק, פינעק, וואַשילעוויטש ו"בעסטער". אחרי חיסול הגיטו הקטן בוצע פסק-דין מוות על דאָמב. פלאוונער נהרג ע"י הגסטאפו, אחרי חיסול הגיטו הקטן, כשלא הזדקקו עוד לקבל אינפורמציה ממנו.

המחתרת החליטה לשלוח נשק לחברים שנמצאו ביערות. למטרה זאת מונו 3 חברים: פינעק סאמסאָנאוויטש, הארי פאָטאשעוויטש ולאַלעק בלאַנק. לייבוש טענענבוים, חבר בעבר של הנהלת בייס על שם פרץ וחבר המחתרת, הבטיח להעמיד מכונית למטרה זאת. טענענבוים, בעזרתם של האחראים על פועלים יהודים בב"ח לתחמושת "האסאָג-פעלצערע" (אַפּאַראַטנבוים),

וויזיסלאווסקי ווינטער, שיחדו נהג משאית גרמני להעביר את 3 הבחורים עם הנשק. מאוחר יותר התברר שהנהג היה סוכן הגסטאפו ומסר להם את כל הפרטים על הפעולה. ב-24 ליוני יצאו שלשה החברים עם הנשק, ולאחר נסיעה קצרה נעצרו ע"י הגסטאפו. בחילופי היריות נהרג במקום פינעק. לאַלעק הצליח לברוח והאררי פצוע וגוסס הובא לצינסטוחובה לבנין המשטרה היהודית. שם הועברו לפניו הפועלים היהודים והוא צריך היה להצביע על מי ששיתף פעולה איתו. הגרמנים עינו אותו מאד וכשהתעלף שפכו עליו מים קרים. למרות כל העינויים לא מסר שום דבר, והועבר לבית העלמין. בדרך הוציא את נשמתו. נהג המשאית מסר לגסטאפו את השמות של וויזיסלאווסקי ווינטער. הם נאסרו ועונו במרתפי הגסטאפו, נשברו ומסרו את שמו של טענענבוים, שנאסר ע"י הגסטאפו ועונה קשות. אחרי זאת הועבר ל"האסאג" שיגלה מי היו השותפים שלו. למרות כל העינויים לא מסר שמות ובסוף הוצא להורג יחד עם וויזיסלאווסקי ווינטער.

ב-25 ביוני בבוקר, יוצאים האסורים למקומות העבודה, כרגיל מדי יום, כאילו אמש לא קרה שום דבר. ליוצאים מצטרפים גם חברי מחתרת, בכדי לשמור על הקשר עם החברים במקומות העבודה, וקשר עם העולם החיצוני. כמו-כן היו מעוניינים לטפל ברכישת חומרים הנחוצים ליצירת רימונים. רוב חברי המחתרת נשארו בגיטו. אחרי המאורעות של אמש הוחלט להיות עירנים, כל החברים גוייסו ונמצאו במקומותיהם הקבועים. הקבוצה הגדולה ביותר התרכזה בטונעל מספר 1, שבו נמצא מחסן נשק: עשרות אקדחים, עשרות רימונים, שני רובים, בקבוקים עם קוקטייל "מאַלאַטווקעס" ובגדי צבא גרמנים.

הנשק מחולק בין כל הקבוצות. בטונל מספר 1 מתקיים מסדר, אותו מקבל מארעק פאַלמאַן, חבר "זשאַב" מוארשה. כולם מאד רציניים. כל אחד מוסר דין וחשבון לעצמו, מהמצב הרציני ומהחוב והאחריות הרובצת על כל אחד. ההרגשה הכללית בגיטו היא שמתקרבת התנגשות ויש להתכונן לכך.

במסדר משתתפים באי-כח הקבוצות הלוחמות ביערות. משתתף גם שליח הקבוצות בשלעזיע. נמסר דו"ח על חברות וחברים שנפלו בפעולות, מהם חברים מצינסטוחובה. נזכר גם שמה של "זאַשיאַ" - ששמה האמיתי היה רחל שאַבשעווסקאַ, בת 19, מסוסנובֶּץ, שהיתה אחת הלוחמות הפעילות ב"גוואַרדיאַ לוצאַוואַ" קבוצות (ג"ל) מ"גאַרבאַטי" שפעלו במחוז קעלצע (קלֶץ). "זאַשיאַ" נרצחה ע"י שני סוכני א. ק. יוזעף לאַסקאַווסקי וטשעסלאו סטאַליאַרטשיק (היא נרצחה כששכבה במיטה חולה אנושה).

נזכרים שמות של לוחמים שנפלו בגיטו וארשה. מאַרעק מספר על גבורתם של לוחמי המחתרת בוארשה, וקורא לכל הנאספים ללכת בעקבותיהם במלחמה עם הגרמנים, להילחם עד לכדור האחרון. מורגשת קנאה במותם ההרואי של לוחמי גיטו וארשה, שזכו ליפול כגיבורים.

מודיעין מוסרים כל 15 דקות על הנעשה בגיטו ומתקבל הרושם שהכל בסדר. בשעה 3 אחר הצהריים מוסרים אנשי המודיעין שפועלים חוזרים מכל מקומות העבודה בצורה מסודרת.

הגיוס מתבטל. לאט עוזבים הלוחמים את החפירות. ב"טונעל" מספר 1 נשאר המפקד "מוטעק" שחלה, ולוטעק גליקשטיין, השומר על מחסן הנשק. בגיטו שורר שקט, והלוחמים לא חשבו ולא לקחו בחשבון, שזהו שקט שלפני הסערה.

רק כעבור שעה קלה, נפרע השקט בגיטו מיירות צפופות של מכוונות יריה. אנשי הגסטאפו והמשטרה הגרמנית הודיעו בצורה כזאת על בואם לגיטו.

הבתים ברחוב נאדזשעטשאַן 86, 88, 90, מקומות ריכוז מרכזיים של המחתרת היהודית הומים מגרמנים היורים בלי הפסקה. נופלים פצועים ודם ניגר בחוצות.

חברי המחתרת שרק לפני שעה קלה עזבו את החפירות ממהרים לחזור ל"טונעלים" בכדי לאחוז בנשק ולשלם ב"דם" עבור דם, בהרוגים עבור הרוגים. אבל רובם נופלים לפני שמגיעים לחפירות. נהרגו אביגדור שולדהויז, יוסף קאנטאָר, נהרגו עשרות חברי המחתרת שתכננו ללחום ולנקום בגרמנים עבור רצח חברים, קרובים והורים, אבל לא הצליחו להגיע למאגרי הנשק.

הגרמנים משתמשים בהרבה רימונים והורגים את קבוצת הלוחמים שניסתה להתנגד ולהילחם אבל לשווא. נהרגים גם יהודים שנמצאו באותם בתים. 30 רימונים, 18 אקדחים ושני רובים נופלים בידי הגרמנים. הצליח להימלט רק לוטעק ששמר על מחסני הנשק. "מוטעק" התאבד, בכדי לא ליפול בידי הגרמנים חי. הגרמנים מתנקמים בו, ותולים אותו עם הראש למטה ב"טונעל".

מהלוחמים נשארים בחיים רק אלה שנמצאו בחפירות (טונעל) ברחוב גאַרנצארסקא 40, לשם היתה כניסה רק דרך הבית. כל הקבוצה הזאת בפיקודו של מארעק יוצאים מהגיטו ומתבצרים בבית מספר 18, בשוק הישן (אלטען מארק). פה הם ממתנינים עם כמות קטנה של נשק לבוא הגרמנים.

למחרת, ב-26 ביוני 1943, מחליטים הלוחמים לעזוב את המקום עם הנשק הנמצא בידם, במטרה לצאת לערות ולהיפגש עם חבריהם וביחד לחדש את הלחימה. בשלישיות הם עזבו את המקום, רוב הצעירים עזבו את המקום. נשארו עוד שישה לוחמים בפיקודה של רבקה גלאַנץ, שהותקפו ע"י הגרמנים. עם שני אקדחים ורימון אחד הם נלחמו, מלחמת הגנה עד לכדור האחרון, ורק אז זרקו את הרימון. חייל גסטאפו נהרג ושומר גרמני לעבעל נפצע, והוא זה שסיפר לפועלים יהודים שעבדו במשטרה, איך נלחמו הלוחמים היהודים. כשנגמר להם הנשק, המשיכו להתגונן באבנים, ולבסוף נהרגו כולם: העניעק, פּאַליא, צאשיא, רישיא ומרדוק". בחיים נשארו אחדים, מאַרעק נהרג מאוחר יותר כשנסע ברכבת, "פּראַנצעק" וסומעק נהרגו בצד הארי, יצחק ווינדמאן הצליח להגיע בשלום לקאַניעצפּאַל ונהרג כעבור שבועיים, כשנסע לרכוש נשק עם אחד קזשאַק, לסקאַרוזשיסק. את הידיעה על מותו של יצחק, הביא קזשאַק בעצמו. החברים חשדו שיצחק נרצח ע"י קזשאַק בעצמו, כי ההסברים שלו היו מטושטשים ולא ברורים.

פעלָא ובאַראָווסקא, יהודה ובעלָא בראַם, נרצחו ע"י המשטרה הפולנית. קובאָ ריפשטיין ולוטעק גליקשטיין נהרגו בעת המלחמות בין חברי המחתרת היהודית בקאַניעצפּאַל ובין פלוגות א.ק. (אַרמיא קראַיאָוואַ).

באותו זמן שהקבוצה הקטנה נלחמה בבית מספר 17 בשוק הישן, התחיל החיסול הברוטאלי של הגיטו הקטן. עשרות יהודים נהרגו במקום, ומאות הועברו במכוניות לבית העלמין היהודי, ושם נרצחו. בין ההרוגים במקום ובין אלה שהומתו לבית העלמין היו חברי המחתרת היהודית.

הערשעל פּראַזער נעמד ב"רינעטשעק" בתור ליהרג, ורק הערתו של שוטר גרמני, שהערשעל הוא במקצועו חייט טוב מאד, והוא יכול להביא תועלת במחסנים של השוטרים ברחוב גאַריבאַלדי, הצילה את חייו, והוא הועבר למחסני השוטרים. משה לעווענשטיין, בעומדו בתוך המשאית - בזמן שהרבה אנשים בכו והתחננו שישחררו אותם - צעק לנקום ברוצחים.

ברחוב זלאַטע, בדרכם לבית העלמין, לעווענשטיין, חיים הספר ועוד כמה יהודים קפצו מהאוטו וברחו. אחדים נהרגו מאש השוטרים, אחדים הצליחו להמלט אבל נהרגו ע"י השוטר קינדעל, שנדקר ע"י היהודים בכיּוּט שלו.

השישה שברחו חזרו לגיטו, בהיותם בטוחים שימצאו שמה יהודים וחברי מחתרת ואולי יוכלו להסתתר שמה. בגיטו נשאר רק עשרות יהודים, שנידונו למוות. מר היה גורלם של השישה והם נספו יחד עם אלה שנידונו למוות.

בימים האחרונים של חודש יוני 1943 חוסל הגיטו הקטן בצניסטוחובה והסתיים הפרק ההרואי של ההתנגדות והלוחמה של המחתרת היהודית בגיטו הקטן. אחדים נשאר בחיים במחנות ה"האסאג" וקומץ קטן של לוחמים שהצליחו לעבור ליערות ולהמשיך בפעילותם המחתרתית ביערות וגם במחנות ה"האסאג".

במחנות ה"האסאג" (לאגערן)

לאחר חיסול הגיטו הקטן נשאר בחיים קרוב ל-4,000 יהודים, והם הועברו למבני בית החרושת לתחמושת "האסאג-אפאראטנבו" (פעלצערע) ו"האסאג-אייזנהוטע" (ראקווי) שהיו בבעלות מחזיקי מניות פולנים וצרפתים. הגרמנים החרימו את בתי החרושת ושינו אותם לבתי חרושת לתחמושת. המשטרה הגרמנית השתמשה ב-230 יהודים - מבין העובדים שהועסקו בבית החרושת - והעבירו אותם לרחוב גאריבאלדי.

בהתחלה הועסקו האנשים בניקוי וסידור הפצים שנשאר בגיטו הקטן וכן באיסוף גופות של אנשים שהתגוללו ברחובות. גם המשטרה היהודית השתתפה בפעילות זו. לאחר זמן קצר, הוחזרו חלק מהעובדים ל"האסאג-פעלצערע" ויחד עם עובדים אחרים נרצחו. אלה שנתרו, נשאר לגור ברחוב גאריבאלדי ועבדו בשביל הגרמנים, בתור בעלי-מקצוע: חייטים, מסגרים, סנדלרים ועובדים שונים במחסני הגרמנים.

ב"האסאג-פעלצערע" התנהגו לעובדים בצורה חמורה יותר מאשר ב"האסאג-אייזנהוטע". ב-"אייזנהוטע" נמצא מנהל העבודה מילהאף, שהקל על היהודים שבפיקודו, במצבם וגורלם המר. בעת חיסול הגיטו הקטן הציל מילהאף חולים, והעביר אותם במכוניות-משא מבית החולים לבית החרושת ב"האסאג-אייזנהוטע". מאוחר יותר הועבר מתפקידו ונשלח - בתור עונש - לחזית. רופא יהודי צעיר, ד"ר גלאטטער, שעזר למילהאף בהעברת והצלת החולים והקל בהרבה על האסירים, נשלח בינואר 1945, עם יהודים אחרים, למחנה בגרמניה, בו נספה.

"דרך-היסורים" של האסירים היהודים במחנה ב"האסאג-אפאראטנבו" התחילה עוד בספטמבר 1942, בעת גירוש היהודים ממקומות עבודה מסודרים (פלאצווקעס). רבים מ-4000 היהודים שנשאר בחיים הועברו למקום החדש, שהיה אחד הגרועים ביותר וסודרו בתנאים קשים מאד. מצב הרוח של "האסאגאָוועס" היה ירוד מאד, כל אחד איבד או בן-זוג, אב, ילד או חבר טוב, ההרגשה היתה שניעזבו ע"י כולם.

בזמן הראשון נהגו לישון על האדמה, באולמי בית החרושת, ואוכל סופק להם מהגיטו הקטן, משאריות המזון שנשאר במחסנים. לפנות ערב - לאחר העבודה - התאספו ה"האסאגאָוועס" במקומות ריקים בבית החרושת, מעמידים תנורים פרימיטיביים ומבשלים קצת אוכל, שכלל תפוחי-אדמה או קצת קפה. לא כל אחד זכה לקבל ממכירים פולנים קצת תפוחי-אדמה, או קצת קפה. אבל גם "תענוג" זה נשלל מהעובדים היהודים. הם נאלצו להסתפק בצלחת מרק, חצי ליטר קפה, ו-200 גרם לחם ליום אחד.

ההרס בגיטו הולך וגדל. בלי הפסקה נשמעים פיצוצים והרבה בתים נהרסים. המשטרה הגרמנית שודדת מכל הבא ביד ורוצחת את האנשים שמוצאים.

באותו זמן יוצאים מ"האסאג" ובאים לגיטו מנהל העבודה קלעם עם עוזרו הנאמנים: שטיגליץ (גרמני) קמיטשיקוויטש (בוגד פולני, שנידון למוות ע"י בית דין פולני), שטייניגער (גרמני) דאראשענקא ופאָוועליאַק (אוקראיני). הם הורסים הכל, מחפשים בונקרים ומשתתפים ברצח ההמוני.

בערנארד קורלאנד נבחר לבא-כח היהודים ב"האסאג", ואתו עמדה הנהלת בית החרושת בקשר. קורלאנד מצליח - אצל מנהל בית החרושת ליכט, לקבל עבור האסירים הטבות בהפסקת האוכל, בהנמקה, "שעובד המקבל מזון יותר טוב ינפיק יותר תוצרת". הנהלת בית החרושת מאפשרת מסחר חפשי בלחם, ובעצמה מספקת את הלחם, ואגב עושה עסק טוב מאד וגם היהודים נהנים. בהמלצתו של קורלאנד מאפשרת הנהלת בית החרושת לארגן בתי מלאכה של חייטים, סנדלרים ומכבסה. במקומות אלה מועסקים יהודים ובשביל האסירים היהודים.

אבל, אחרי זמן קצר, המצב משתנה. האחראים על העובדים מנצלים כל הזדמנות להתנקם ולהשתולל. יורים בלי אזהרה בקבוצת אנשים שהתאספו לתומם במגרש ריק. מיריות אלה נפצעה אשה צעירה וואַלסקא (מהבית וויינרדך) שנפטרה, אחרי שבועיים של סבל. ועוד מקרה: פועל בנין עם עצמות שבורות ממכות של מנהל העבודה אָפּעל, ואחרים נפגעו ונהרגו ממנהלי עבודה אחרים. דיירי ה"האסאג" מתחילים לאט לאט להתרגל למצב הקיים. אחדים הם בדעה ש-אולי!... אולי בכל זאת יתאפשר לשרוד? "צריכים אותנו כאן בבית החרושת לנשק, הם זקוקים לידיים עובדות".

שבורים ורעבים - אבל עם תקוה לעתיד - החזקנו מעמד 3 שבועות ויומיים. שלושה שבועות ויומיים של רעב. אכולי כינים, וצרות אחרות ופגיעות ממנהלי עבודה.

ב-19 ביוני 1943, כשנשמעו עדיין פיצוצי הבתים בגיטו הקטן, הורגש ב"האסאג-אפאראטענבו" אי-שקט. מנהלי עבודה גרמנים מכינים רשימות של העובדים תחת פיקודם. מנהל העבודה אָפּעל, שנקרא "מאָרזש" (זאת אחרי שהרביץ לפועל מכות-רצח, ציווה עליו לקום וללכת מהר. בפולנית מרש), מצביע על פועל יהודי הנועל מגפיים יפות, ואומר לחברו, מנהל עבודה, "מחר, מגפיים אלה יהיו שלי". האסירים תירצו דברי אפעל: שהגרמנים יקחו מהם בודאי את הבגדים והנעליים, אבל לא עלה על דעתם שמתקרב אסון עם מאות קרבנות נוספים.

באותו לילה בשעה 11-12 מעירים את כל האסירים ואוספים אותם למקום אחד. משם מעבירים את כולם לרחוב צר שבו מתקיימת "סלקציה". האחראי על הפעולה הוא מנהל בית החרושת ליהט, בעזרת ברעטשניידער, מנהל טכני, קצין ארנט, מהנדסים שפאלטענהאָלט, פראַנצקע, פאָסאָלד ומנהלי עבודה: גינטער, אָפּעל, ניציאָלעק, ווירבאָך, קעהלער, וואַלטער ואחרים. בסלקציה משתתפים גם מנהלי עבודה: שטיגליץ, שעווטשענקא, דאראשענקא, קמיטשיקוויטש, פאָוועליאַק, ואחרים. במקום נמצאים גם שני שוטרים: האַנטקע ולאָשינסקי, העוזרים ומשגיחים על הסדר.

במקום נמצא גם דעגענהארט עם קבוצת שוטרים. האַנטקע ולאָשינסקי מנהלים את הסלקציה, בודקים כל אחד בנפרד. מסתכלים בפניו, ומחליטים: מי זקן, מי צעיר מדי, או חלש מדי, ומעמידים אותו לחוד. אחד "בוחרים" למוות משום שיש לו קרחת, או להיפך, מישהו אחר שיש לו בלורית

יפה. אחד שמרכיב משקפיים, ושני, שהולך קצת כפוף. נשים אחדות נשלחות לצד, כי הן יפות וצעירות מדי, ואחרות, שאינן יפות מספיק.

כל מנהל עבודה, הוא עכשיו אדון לחיים ומות של עובדיו, וגוזרים דין מות לאנשים שחושבים אותם לעצלנים.

אפעל מוציא מהשורה בחור צעיר שנועל מגפיים יפות. שפאלטענהאלץ מוציא מהשורה את ביאלאגורסקא, צעירה בגיל 18, ומעבירה לנשפטים למות ולועג בצחוק: "כבלונדינית, את יפה מדי לעבודה קשה, את טובה לשעשועים".

קלעם מוציא את הסניטאר גאלסטער, בגלל שנתן אישור לחולה ושחרר אותו לכמה ימים מעבודה בגלל מחלתו. באותה הזדמנות מצרפים לגאלסטער את אשתו, שהשתדלה לשחררו. כל אלה, שהועמדו בצד, מועברים לתוך מרתפים (בונקרים), ששימשו כמקום עינויים. כל השוטרים היהודים מהגיטו הקטן נאסרים בתוך המרתפים האלה, ואתם ביחד נאסר גם קורלאנד. יללה ובכי מר עוברים כל הלילה בבית החרושת. בוכים אלה שנידונו למות וגם אלה שנותרו - לעת עתה - בחיים, ומבכים את יקיריהם.

260 אנשים נזרקו למרתפים ועוברים את הלילה האחרון שלהם. קרובי משפחה של האסורים במרתפים, נצלו כל האמצעים לשחרר קרוביהם. ביניהם רואים את יו"ר פליטי לודז', יאראטשינסקי, שניסה להציל את אשתו, אבל שפאלטענהאלץ הכניס אותו לאשתו למרתף לגורל משותף. כל האנשים שניסו לשחד את מנהלי העבודה שאיתם היו מיוודים - התאכזבו.

ב-20 ביולי 1943, בשעה 11:00 לפני הצהריים, מתאספים עשרות אנשים ע"י המרתפים (בונקרים), בכדי לראות בפעם האחרונה את קרוביהם, ביניהם אבות, אמהות, אחים, אחיות או ילדים. מנהלי העבודה מתרוצצים שוב, בחיפוש אחר קרבות נוספים. רואים את קלעם מוביל את האשה הידועה והמכובדת די"ר ווייסבערג, מנהל עבודה אחר מוביל בחור יפה מארקאוויטש, מובילים גם ילדה בת 8, שרק לפני ימים אחדים, הגניב אותה ל"האסאג". עם הילדה הנחמדה הזאת, שיחק לעתים קרובות הסדיסט קלעם בעצמו, ועכשיו נחרץ גורלה. מובילים גם את הבחור המוכשר מאד - בן 18-19 - יוזשעק יונג (אנציקלופדיה מהלכת - קראו לו) שהוציאו אותו ממקום מסתור וזורקים אותו לקבוצת הנשפטים למות.

באותו זמן מודיע דעגענהארט ליהודים המתגוררים ברחוב גאריבאלדי (בעלי המקצוע) שאם ברצונם להתאחד עם קרובי משפחה הנמצאים ב"האסאג", הוא יכול לאשר להם מיד את בקשתם.

מיד פונות נשים, שבעליהן נמצאים ב"האסאג", פונים גברים, שיש להם נשים שם, אמהות, אחים, אחיות וילדים. דעגענהארט מעמיד לרשותם מכוניות משא וממלא את בקשת האנשים. מעל 100 אנשים קיבלו רשיונות ואפשרות לעבור ל"האסאג" ולהתחבר לקרוביהם. המכוניות - מלאות באנשים "מאושרים" שועטות ברחובות העיר; גאריבאלדי, ווילסאן, אלייע השניה ואלייע וואלנאטשטי, ומשם ישר לתוך המרתפים האפלים לקראת המות. זה היה גם גורלם של הנשים והילדים של השוטרים היהודים (פרט לאשתו של השוטר קאהן וילדם הקטן שהסתתרו).

במרתפים החשוכים מתחיל מאבק נורא של קרוב ל-500 אנשים מיואשים ומאוכזבים שגורלם נחרץ. הם נאבקים במנהלי העבודה ומסרבים להיכנע, אבל המנצחים הם הגרמנים ועוזריהם. לפני העמסתם על מכוניות המשא, כדי להובילם בדרכם האחרונה - לבית העלמין היהודי, מטשטשים כל קרבן במכה בפטיש בראש. הצטיין בזה אפעל-מארזש (מזה בא כינויו "העמערל" - פטיש).

"מאָרזש" נועל כבר את המגפיים החדשות, בהן חמד, ומנהלי-עבודה אחרים מתרוצצים שיכורים ומתפארים במעשיהם.

בוכים כל אלה שנשארו עול ב"האסאג" ואתם ביחד בוכים הקירות במרתפים, בהם חרטו הנידונים למות את משאלותיהם ובקשותיהם האחרונות, על הקירות של הבונקרים, במרתפים.

"רוביניקו פעלדמאן, אני נפרדת ממך, בני, החזק חזק וטוב
אמא שלך ח. פעלדמאן"

"רובין היקר, אני הולכת שקטה למות, אל תאבד את התקוה!
אני מנשקת אותך! אמא שלך חנה!"

"אני הולך שקט! יוזשעק יונג"

"זאָשע וויגדאָר נפרדת מבעלה קלמן, אני הולכת שקטה
זאָשע וויגדאָר"

"אדון זאלצבערג! האמנתי שאתה תציל אותי, התיאשתי"
החתימה לא ברורה (כנראה: גברת בעאָטויס)"

"אני כבר עייף, מהבריחה מהמות. אני הולך שקט
איך יחיו ילדי? מה יקרה איתם?
חתום: ח' שי (חיים שיין)"

בית העלמין היהודי בצינסטוחובה גדל בקבר-אחים של כ-500 אנשים. מנהלי העבודה הגרמנים והנהלת ביי"ח, הוכיחו שמסוגלים הם למלא תפקיד "הרוצחים" - "עבודת-הקודש" - לא פחות מהמשטרה הגרמנית והגסטאפו.

בתוך השטח (לאָגער) של "האָסאָג-אַפּאַראַטנבו" הוקצב שטח של קילומטר מרובע להקמת צריפים לשיכון עובדים יהודים. את כל השטח הקיפו בגדר-תיל דוקרני וסידורי זרם חשמלי. מחוץ לגדר התיל הקימו עמדות תצפית. נוסף לכך היה כל השטח בשמירה קבועה. לתוך הצריפים הכניסו משטחי-עץ, עד גובה של קומה אחת, ששימשו מיטות לשינה בשביל מאות אנשים בצפיפות גדולה, אחד על יד השני. בשטח זה הוצרכו להתגורר 3000 אנשים (גברים ונשים).

כל יום מביא איתו קרבנות חדשים. אחדים נרצחים סתם ככה לשם שעשוע, ואחדים ע"י הגסטאפו עבור חטא מדומה. מישהו שניסה לברוח מהמחנה, ואחר ש"התעצל" בעבודה. כשנולד תינוק מוכרחים להרגו מיד, ואדם חולה דינו למות.

לאחר הסלקציה היו מקרים של בריחה מה"האסאג". הגרמנים אסרו שישה צעירים, קשרו אותם בחוטי ברזל, והודיעו: "שאם האנשים שברחו מ"האסאג" לא יחזרו מיד - יהרגו את בני הערובה. מאוחר יותר, החליטו הגרמנים שה"קאָפּאַס" (אחראים יהודים על קבוצות עובדים) יהיו אחראים למניעת בריחות.

בשבעות הראשונים פרצה מגפת טיפוס-הבטן. הודות לטיפולם המסור של ד"ר ווייסבערב וד"ר יולעק פשיראָווסקי מצ'נסטוחובה, וד"ר לונסקי מלודז' והאחיות הסאניטאריות שהיו בין האסירים, התגברו על המחלה בלי קרבנות, והדבר לא נודע לגרמנים. היו גם מנהלי-עבודה גרמניים, שהתיחסו לאסורים בצורה אנושית, נכון שהיו אלה מעטים מאד, כמו: הוליטש, האחראי על התעבורה, שאף פעם לא הרים יד על אסירים, ואפשר לאחדים להרויח קצת כסף מעבודות פרטיות בבי"ח, ובצורה כזאת קצת להקל על המצוקה הכספית. גם מנהל-העבודה בערגער התייחס טוב לאסירים. רק שאהב לטייל בין הצריפים ולמצוא יהודים דתיים, המתפללים, וללעוג להם. גם מנהל העבודה האָרן שעזר ליהודים לברוח מהלאָגער ובגלל זה נאסר.

הוליטש והאָרץ נשארו בחיים, והופיעו בתור עדים בבית המשפט בלייפציג נגד הרוצחים הגרמנים ומעשיהם ב"האסאג". המשפט התקיים ב-1949.

רוב מנהלי העבודה, ובמיוחד הנשים ביניהם, היו סדיסטים ורוצחים. "הצטייני" במיוחד: טיעטגא מאַריאַנאַ, רעטגע פרידע, קלאָראַ (קלרה היפה), מאַרכווקאַ ופיעטרוכאַ. טיעטגע מאַריאַנאַ השתתפה ביחד עם גרמנים אחרים בסלקציה של היהודים ב"האסאג-אָפּאַרטנבו" ב-19 ביולי 1943.

הנשים מנהלות העבודה החזיקו את הפועלות היהודיות בעבודה 12 שעות, ואחרי שנתנו להן לישון במיטות שעה או שתיים, העירו אותן והובילו אותן רדומות למשטרה, שם ספגו מכות על אי-ביצוע עבודות שונות. מנהלות העבודה קבעו כמה מלקות כל אחד צריכה לקבל, והחזיקו גם בידים או ברגליים של הבנות.

הצטיינה בכך במיוחד "קלאָראַ היפה" שהרביצה במיוחד לגברים לא רק באגרופים אלא גם בתיבות תחמושת.

שפאלטענהאלץ לא הסתפק רק במכות אלא דרש מהעוזרים שלו לעשות כמוהו ובצורה יותר חזקה.

מארטין קעהלער נהג להרביץ בלי רחמים ואחרי כן להוביל לקבל "מלקות". לנשים גילח את שערות הראש, בעד כל חטא קטן. את הפועלים הפולנים נהג להביא למקלחת, לסבן אותם, ואחר כך לשפשף את כל גופם במברשות רצפה. בעת הסלקציה בחודש יולי, שלח 40 אנשים למות. וואלטער פראַססע התעלל במיוחד בנשים, יאָהאָננעס ניקקע הצליף לעובדים 50 מלקות ולא 25 כפי שהיתה הנורמה. במיוחד התעלל בוואלמאן והרביץ לו במקל מגומי.

מקובל היה שבכל יום ראשון שני (פעם בשבועיים) היה יום חופשי לעובדים. ניקקע הוציא - באותם ימים - את העובדים היהודים מהצריפים והכריח אותם לשטוף רצפות בטון באולמות בית החרושת. כסמרטוטים לשטיפת הרצפות השתמשו בכפפות שהשתמשו בהן לניקוי כדורים. יום ה"חופש" הזה נהפך ליום סיוט.

הסדיסטים האכזריים ביותר היו אָפּעל ופאסאַלד. בלי כל סיבה - התנפל אָפּעל על פועלים והרביץ בהם בכל כלי שהיה תחת ידו: בקרשים, ברזל, פטיש ולעתיים קרובות בעט בבטן ויותר נמוך. פאספּעלד (באָקסער) התנפל על האנשים והרביץ בהם, וגם בנשים ובילדים הפליג במכות. במיוחד נחרת בזכרון המקרה עם הנער בן ה-15, טוביה ניעמעץ. טוביה עבד במחלקת התחמושת, תפקידו היה להעביר ארגזים מלאים עם תחמושת לא טובה, שנפסלה, למקום המיועד לכך ולהכניס את התחמושת לחביות מיוחדות. במשך 12 שעות העביר טוביה, הילד הקטן, הרזה והרעב את

הארגונים מלאים תחמושת, 12 שעות במשמרת יום, ו-12 שעות במשמרת לילה. הנער הכיר את המסלול שהלך בו, ביום ובלילה, היטב. כשהיה מאד עיף, עצם את העיניים והלך בדרכו הידועה. פעם אחת, כשהיה מאד עיף, התישב על הארגז בכדי לנוח. מתוך עייפות נרדם לרגע. "חטא" זה נתפס הנער ע"י פאסאלד. בזעם רב הרביץ פאסאלד בטוביה באכזריות. תפס אותו ברגליו והכניסו לחבית לא מלאה בתחמושת עם ראשו בחבית והרגליים למעלה והמשיך להתאכזר בצורה פראית. הבכני והחילות של טוביה היו נוראים, הפועלים והפועלות התחילו לצעוק ואז ברח פאסאלד.

כל יום הביא בשורות רעות. השומרים ירו דרך החלונות והרגו נשים אחדות. מנהל-העבודה הוזנער ירה באשה ש"התעצלה" בעבודה. בחור צעיר נהרג, כי ישב יותר מדי זמן בשירותים. קלעם העביר חולים לבית העלמין ושם נורו. מנהל עבודה שיכור, התפרץ לצריף של נשים, בחר בבחורה צעירה ולקח אותה איתו ללילה שלם.

הגסטאפו הוציא אחדים מהפועלים שיותר לא חזרו להאסאג. שלושה פועלים צעירים נאסרו, בשל גניבת פרוסת לחם, ונורו. שטיגליץ הרביץ במקל באשה וכשהתעלפה ירה בה למות. השוטר סקאלענקא הרביץ לליבערמאן ובעזרת שטיגליץ עינה אותו למות בתוך מרתף. אנשים חדלו להאמין שאפשר יהיה לשרוד. השאלה היתה - מי קודם ומי יותר מאוחר?

הימים חולפים ללא שינוי, למרות המקרים השונים שקורים. ההשכמה היא בשעה 5 בבוקר, וכולם מתיצבים למסדר (אפעל). ספירת כל הנוכחים מתבצעת ע"י מנהל המחנה היהודי ושני עוזריו, בנוכחות מנהלי העבודה. כל "קאפא" מודיע את מספר הפועלים שהוא אחראי להם, ומציג אישור רפואי, אם מישוהו מהפועלים לא התייצב במסדר בגלל מחלה. שטיגליץ מקבל דו"ח מפורט מהספירה. אם מישוהו מהפועלים אחר למסדר, מצווה שטיגליץ על הפועל לזרוק את הכובע לגג הצריף, ואחרי כן לטפס על הגג ולהורידו. בעד אותו "חטא" דורש הוא מנשים מבוגרות, שיבחרו להן מבין שורות הפועלים נערים צעירים וינשקו אותם. המאחרים נרשמים, בכדי שאחרי סיום 12 שעות עבודה עליהם להופיע לקבלת 25 "מלקות", שאחריהן לפעמים הם מובלים לבית החולים. שוטרים צעירים גרמנים, משתמשים באופניים ופוגעים באצבעות רגליהם של העומדים בשורה.

באותו פרק זמן התחיל בעיר צינסטוחובה מחוץ למחנה חיפוש אחרי יהודים מסתתרים. מפקדת העיר פתחה בתעמולה אגרסיבית נגד יהודים, שהוצגו כפושעים מסוכנים. הופיעו קריקטורות בהן תוארו יהודים כרמאים, פושעים, קומוניסטים וכאלה ש"שולטים בכל העולם". פולנים, שהסתירו יהודים, נשפטו למות. פעיל יהודי בעבר, אברהם קאפלאן, שהסתתר אצל פולני, פנה בכתב לפעילים בהאסאג וביקש עזרה להעבירו לשם, הואיל ומצבו קשה ומסוכן. בינתיים נודע שקאפלאן ועוד יהודים אחרים, נרצחו בבונקר ע"י רוצחים פולנים אנטישמיים שבראשם עמד הסוחר הפולני הידוע לשמצה וואלאשטשיק, שעוד לפני המלחמה עמד בראש החרם, וארגן משמרות ליד החנויות של היהודים (הוא נשפט ע"י בית משפט פולני לאחר המלחמה). במצב שנוצר משתדלים היהודים שנמצאו בצד הארי להתגנב איכשהו לתוך ה"האסאג", בין שורות הפועלים הפולנים שהועסקו שמה. הם מקבלים בהשאלה - באופן זמני - כרטיסי עבודה של פועלים פולנים שחלו.

יש לציין, שהפועלים הפולנים הגניבו - עבור תשלום - לאסורים היהודים, מזון, סיגריות, שומן ואפילו תרופות. אחד הפעילים היה קומוניסט פולני אימיאלעק, שעמד בקשר עם הקומוניסטים היהודים.

היהודים שתצליחו להתגנב ל"ראקוור", נשארו שם, כי מלהאץ צירף אותם לרשימת האסורים היהודים. מצבם של אלה שהתגנבו ל"פעלצערע" היה רע מאד. הם הועברו ע"י מנהלי העבודה לגסטאפו להשמדה.

מצבם הקשה של היהודים הנמצאים בצד הארי, מעכב את הרצון של תושבי ה"האסאג" לעזוב את המקום, למרות המצב הקשה. בכל זאת נמצאים אחדים שמנסים את מזלם. ביניהם פעיל המחתרת מיכאל ווייסקאפ, שרצה להצטרף לחברים שלו - קבוצת המחתרת - ביערות קאניעצפאל. הוא נתפס בדרך ונרצח.

בתוך ה"לאגער" החלה התפתחות שלילית. מי שהיה מסוגל להשתמש ב"ניבול-פה", נחשב לחזק (שטארקער) ומתנהלת בין הקבוצות התחרות. אחדים לימדו את שטיגליץ בדיחות גסות על יהודים. במיוחד הצטיין בלימוד ניבול-הפה - גליקסמאן הקטן, שעבור שירותו המסור נעשה חביבו של שטיגליץ, והתאכזר כלפי האסורים.

האנשים מכווצים ומיובשים ובקושי צועדים, שלדים של עור ועצמות, שהפת ומחלות אחרות שולטות בהצלחה. האנשים לבושים בסמרטוטים ונועלים נעלי-עץ. כל זה הביא לדיכאון ומצב רוח איום. היאוש והאפאטיה שולטים בכל.

בחור צעיר פייערמאן התאבד. הוא קפץ לנהר קטן ע"י בית החרושת "אלקטאוויג" וטבע. קבוצה קטנה השתדלה לשפר את מצב הרוח. התחילו לאסוף אנשים בערבים, לארגן שיחות על נושאים שונים, שירה בציבור והצגות יחיד. פעילים בארגון ערבים וביום ראשון, היו אחדים ששרו ב"טאז" ונשארו עוד בחיים והאחים יאקובאוויטש.

צרות חדשות הגיעו, עם מינוי החדש של הערמאן למנהל העבודה. הוא היה במקצועו חובש, ודרש שישתפו אותו בכל ניתוח. לניתוחים אלה חוזמנו גם פקידים גרמניים, שקיבלו הסברים מהרופא-כירורג ("שיעור פרקטי"). החולים קיבלו מנה מוגדלת של סם-הרדמה, בכדי שהשיעור יוכל להימשך יותר זמן, ושאפשר יהיה לתת הסברים מתאימים. הכירורג היה ד"ר שפערלינג (בעל מקצוע מוכשר) אבל החולה שילם לא פעם בחייו ואשם היה גם ד"ר שפערלינג.

לפעמים נכנע לגרמנים. היה מקרה, שאחרי ניתוח של "מעיי-עיוור" (אפדנציט), אחרי שסגר כבר את חלל הבטן של החולה, באה קבוצה שאיחרה לניתוח, וד"ר שפערלינג פתח פעם נוספת את בטן החולה והסביר ל"אסיסטנטים" את כל תהליך הניתוח.

הרבה דובר על המקרה של בראנקע באום שנותחה על ידו, ובגלל רשלנותו נפטרה בבית החולים כמה ימים אחרי הניתוח.

ד"ר שפערלינג היה שנוא ע"י כל האסורים ב"האסאג". במרפאתו היה מלאי גדול של תרופות שהצטבר מהמלאי שהיה בבית המרקחת של היודנראט ומ"טאז", גם מהתרופות שנתקבלו מ"יוס" נהנו האסורים לעתים רחוקות. אפילו תרופות נגד כאב-ראש אי אפשר היה לקבל ממנו. לעומת זאת, חילק את התרופות היקרות ביותר למנהלי-העבודה ולגרמנים.

יחסו לרופאים ואחיות יהודיים היה קשה במיוחד. לעובדים הפשוטים במחלקתו התייחס בסלחנות, אבל לפעמים כשהתרגז היה מרביץ בהם מכות, אבל כשהיה במצב-רוח טוב, התפאר לפנייהם על הישגיו הגדולים, והשתמש גם בביטויים גסים וניבול-פה.

למרות המצב הטראגי בתוך ה"האסאג" נראו גם סימנים של רצון להשתתף בסבלם של אחרים ולעזור להם. הראשונים שהתחילו לשלוח עזרה ל"האסאג-אפאראטנבו", היו קומץ היהודים שהתגוררו ברחוב גאריבאלדי. הם העבירו מזון, מלבושים וכספים לנצרכים, לפי רשימה מצורפת. הכספים הועברו ע"י אנשים נאמנים, כמו יחיאל גאמולינסקי ואיטשע ברענער. בתוך ה"האסאג" התארגנו גם נשים, שאספו כספים (תשלום שבועי) וארגנו מטבח בשביל ילדים וחולים. בראש הפעולה הברוכה הזאת עמדו: פעלג אפמאן וזאשא וועקשטיין.

לאחר חיסול הגיטו הקטן, נפסק הקשר עם פעילי המחתרת בוארשה. אחרי חדשים התקשרה הבלדרית מוארשה מינדזשיושעצקא ("וולאדקא") באמצעות חברי המחתרת שנמצאו בבונקר בקאניעצפאל, עם "יאצעק" שהיה ב"האסאג-אייזנהוטע" ודרכו התחדש הקשר בין הבלדרית והמחתרת היהודית בצניסטוחובה, שנמצאה ב"האסאג-אפאראטנבו". וולאדקא העבירה כספים וחומר מודפס. בעזרת הכספים שנתקבלו ארגנו חברי המחתרת מטבח בלתי לגאלי, שפירנס ילדים, נוער וחולים. הגברת דזיובא, פולניה פעילת המחתרת, העבירה בעצמה את הכספים, ומסרה אותם להעלמאן, שהעביר אותם לחברי המחתרת. אחראית על המטבח בבית החולים, היתה האחות הסניטארית מאניע אלטמאן (מבית קאלין) ובעזרת אחיות נוספות שעבדו איתה ביחד עזרו במטבח וגם ברכישת תרופות שונות. לפעמים נעזרו בקניית תרופות מחוץ לגיטו, ע"י פועלים פולנים, שהגניבו אותן לגיטו.

פעילות ועזרה גדולה לנצרכים נעשתה גם ע"י יהודים דתיים. בראש הפעילים עמדו נח עדעליסט ויחיאל לאנדוי. היתה גם קבוצת צעירים "זשאבאווועס" בעבר, שהתארגנו כ"קולקטיבי" (שותפות). בראש הקבוצה עמדו נאטקע וויערניק (אשתו של "יאצעק") אבראמעק טשארנע, ורוזשקע דזיאלאווסקא - "דאָס מאַמעלע" ("האמא"). (השם "האמא" - "מאמעלע" - ניתן לה בעד מסירותה ודאגתה האמהית הממשית לחברי הקבוצה). אבראמעק ורוזשקע היו חברי פ.פ.ר.

הקבוצה השניה הקולקטיבית היתה של ה"בונד", ובראשה עמדו עלי שטייניץ, לייב לעבער, יאסאל קרוזע והאופה בצלאל אלטמאן. עסקנים יהודים ניצלו היכרותם עם פועלים פולנים והגניבו בעזרתם מצרכי מזון, תרופות, עתונים גרמנים וכל החומר שהביאה הבלדרית מוארשה. הם עזרו גם ביצירת קשר בין היהודים ממחנה עבודה אחד לשני.

המצב והניהול במחנות הביא אנשים שחלו או קיבלו חום גבוה להמשיך בעבודתם ע"י המכוונות. מכות ועלבונויות מכל שומר ומנהל עבודה שהתעמרו בהם בלי כל סיבה, הרעב ואי-הבטחון לגבי מה שיקרה היום או מחר, גרמו לאפטיה גדולה אצל רבים. קצת עידוד קיבלו מחברי המחתרת, ומאוחר יותר מהופעת אווירונים רוסיים. כששמעה אזעקה רצו הגרמנים לתוך המקלטים, והיהודים שמחו, בתקווה שאולי מתקרב סוף המלחמה וכל הצרות, ואולי ייהרגו מתחת למפולות בעת הפצצת המחנה.

בלילה, למרות העייפות, היתה תנועה בצריפים. כל אחד היה סקרן לדעת מה נעשה בחוץ. זרקורים האירו כל הזמן את השמיים, בחיפוש אחרי אווירונים רוסיים. הגרמנים התחילו לפחד, וזה עודד את האסורים המסכנים שאולי מתקרב השחרור, וכל הצרות והגיהנום יסתיימו. התחזק הבטחון

שה"ציפורים" הסובייטים יביאו את הגאולה. ציפיות אלה התגברו, עם הידיעות שהתקבלו מקריאת עתונות לגאלית ולא-לגאלית, על הנצחונות הגדולים של הצבא האדום.

בינואר 1944 הגיעו משלוחים של יהודים מגיטו לודז' ומהמחנה בפלאשוב להאסאג. היהודים ב"האסאג-אפאראטנבו" וויתרו על מנות הלחם שלהם, לטובת היהודים שהגיעו לצינטטוחובה. יהודי לודז' היו מאושרים. מזמן לא אכלו לחם לשובע. הם הביעו דעתם שה"האסאג" הוא כמו גן-עדן, בהשוואה למה שמתרחש בגיטו לודז'.

הדעה הכללית בין יהודי צינטטוחובה ב"האסאג" היתה שונה מהדעה של יהודי לודז'. יהודי צינטטוחובה חשבו, שריכוז הרבה יהודים זה סימן שהגרמנים מתכוונים ומתכננים משלוחים וסלקציות וחיסול כללי של היהודים.

מנהלי העבודה הודיעו לבאים מלודז', שהם רשאים לכתוב מכתבים לקרוביהם ושיכולים לקבל גם תשובה. רבים מנצלים את ההזדמנות וכותבים לקרוביהם על המזל הטוב שנפל בחלקם, להגיע למקום טוב כזה כמו ה"האסאג" בצינטטוחובה, אבל בין ה"האסאג" ו"האסאג-ווארטא" - היהודים שנמצאים בהאסאג, הדעה היא אחרת. הם בדעה שזהו אמצעי לרמות את תושבי לודז', ולרכז הרבה יהודים בצינטטוחובה, וכאן להשמידם. לאחר תקופה קצרה הופסקו משלוחי המכתבים. מצב הרוח של יהודי לודז', פלאשוב וצינטטוחובה נהיה קשה מאד.

בגלל זרימת היהודים - מינואר 1944 - מלודז' ופלאשוב, גדלה האוכלוסיה היהודית בצינטטוחובה. הגרמנים הקימו 2 בתי חרושת חדשים לתחמושת "טשענסטאראוויאנא" ו"האסאג-ווארטא". הפיקוד בבתי החרושת החדשים היה אכזרי וקשה, במיוחד ב"האסאג-ווארטא". הקשה במיוחד על המצב מנהל המחנה היהודי יאלעס, יהודי גרמני.

עקב התקדמות הצבא הרוסי ביולי 1944, חיסלו הגרמנים את מחנות העבודה בסקארזשיסק, ואת בתי החרושת לתחמושת. את המכונות העבירו הגרמנים לצינטטוחובה עם קצת פועלים יהודים, מהמחנה בסקארזשיסק.

בכל 4 המחנות בצינטטוחובה גדל מספר היהודים, למרות שחלק מהיהודים שהגיעו לצינטטוחובה מסקארזשיסק נשלחו לגרמניה, נמצאים עוד במחנות בצינטטוחובה 11,000 יהודים בערך.

למפקד כל המחנות מונה מנהל העבודה הידוע לשמצה, הרוצח והסדיסט בארטענשלאגער, מנהל עבודה בעבר בסקארזשיסק, שם רצח אסורים רבים. הוא ידוע ב"הויליאנקעס" שלו. הוא נהג לארגן "נשפי-שכרות" לחברים שלו, היה בוחר את הבחורות היהודיות הצעירות והיפות ומוסר אותן לרשותם, ללילה שלם, ולפנות בוקר הורג כולן. הרוצח הזה היה מפקד שני מחנות העבודה בצינטטוחובה.

ב-20 ביולי 1944, מגיעים אחדים מהפועלים היהודים שעבדו במשמרת לילה לצריפים ומספרים שמנהלי העבודה מסתובבים מודאגים ומתלחשים כל הזמן. אחדים מסרו ששמעו על "אקטנאט", אבל לא יודעים שום פרטים. כולם מחכים בעירונית עד הבוקר. בבוקר התיצבו העובדים למסדר כרגיל. מנהלי העבודה מודאגים, והיהודים מעודדים קצת. נודע שהיתה התנקשות בהיטלר. לאחר כיומיים הוחזר המשטר הרצחני ומצב הרוח של היהודים הורע שוב. היו אנשים שפירשו

לטובה את העובדה, שאת היהודים מסקארזשיסק ופלאשאוו העבירו לצינטטוחובה, זה סימן שגם יהודי צינטטוחובה נחוצים, ולא יושמדו.

ביולי 1944 נפסק כל קשר עם וארשה והופסקה זמנית העזרה. באמצעים מוגבלים מאד התקיימה פעילות מצומצמת. בסוף 1944, חודש הקשר עם המחתרת היהודית בוארשה בעזרת הבלדר "סטעפאן". נתקבלו מכתבים, ספרות ו-10,000 זלוטי, לצרכי עזרה לנוקקים ולאלה שרוצים לברוח מהמחנות. נתקבלו 2 מכתבים על חיסול המחנות בפיאנקע וטראוויניק, ועצה: "אם אתם לא מוכנים להתנגדות אקטיבית לגרמנים - רצוי שחברי המחתרת יברחו מה"לאגער". זה היה הקשר האחרון שלנו עם וארשה עד שהגיע הצבא הרוסי לצינטטוחובה ואנחנו שוחררנו.

פעילות המחתרת ב"האסאג" ויערות קאניעצפאל

ב-25 ביוני 1943, באותו זמן שהמשטרה הגרמנית התקיפה את הבונקרים של המחתרת היהודית בגיטו הקטן, נאסר על כל הפועלים היהודים שהועסקו בביח"ר לתחמושת לחזור לגיטו. ב"האסאג-אפאראטנבו" אסף המנהל הכללי ליהט את כל הפועלים היהודים למסדר והודיע להם מפורשות שהפועלים היהודים לא חוזרים יותר לגיטו.

בין האסורים נמצאו חברי המחתרת הפעילים, שהיו קשורים עם ייצור רימונים. אליהם הצטרפו פעילים ולוחמי המחתרת שבנס לא נהרגו בעת חיסול הגיטו הקטן. גם ביערות נשארו 23 לוחמים שהתרכזו בשלש נקודות.

בשבועות הראשונים לא התקיימה כל פעילות, ומורגשת היתה ירידה במוראל. אחדים התביישו שנשארו בחיים, והתקנאו בגיבורים שנפלו בקרב. לאט התארגנו ב"האסאג-אפאראטנבו" ו"האסאג-איזנהוטע" קבוצות, שהתחילו בפעילות ארגונית.

קבוצה אחת של 30 חברים - קומוניסטים בעבר - שבראשה עמדו שטיינברעכער - אחראי לפעולות, וויינרייך (נספה מאוחר יותר בבוכנוואלד), יאדז'שא (איטא מבית שיון) ברענער, שטראסבערב ושוויערטשעווסקי, שארגנו הרצאות וביצעו פעולות - "סבואטאז" בבתי החרושת. סביב הגרעין הזה התארגנו חברים נוספים, ובין אלה יש לציין את קובאץ ליפשטיין. ב"האסאג" התארגנה קבוצת אנשים מכל המפלגות, שבראשה עמדה הנהלה בהרכב כזה: שטיינברעכער וויינרייך (פ.פ.ר.), דיאמאנד (השומר הצעיר), שימאנאוויטש (פועלי ציון שמאל) וליבער ברענער (בונד).

הצטיינו גם חברים, שלא השתייכו למפלגות, כמו יוזעפאוויטש, מסגר, שפעל רבות בבית החרושת בסבואטז, וכן הלוחמים הלל פרידריך, מלאדינאו, וואלטשינסקי, פראזער, צימערמאן ווערניק, יאצעק ואחרים.

בזמן הראשון, היה הבלדר יאן ברוסט, המקשר בין המחתרת בוארשה ובין הקבוצות בהאסאג. הוא העביר את כל החומרים שקיבל מ"וולאדקא" בוארשה להגניב לבית החרושת "ראקוב" ולמסור לווערניק, וחלק מהחומר הועבר לפעלצערע ע"י פועל פולני וויצעק נאביאלעק, שנעזר בכך בבן אחיו עוגעניוש נאביאלעק. עוגעניוש היה מבריה את המכתבים והכסף, ומוסר אותם לחברי המחתרת היהודיים.

בשער הכניסה לבית החרושת היו הגרמנים נוהגים לבדוק את הפועלים הפולנים, ולכן נדרשה זהירות רבה כדי לא להיתפס בבדיקה ע"י הגרמנים.

בבוקר אחד, כשברוסט החזיק אצלו מכתבים וכסף, החליטו הגרמנים להקפיד בבדיקת העוברים בשער. ברוסט ראה את המצב המסוכן והתחיל לסגת אחורנית. השוטרים הרגישו בדבר וניסו להתקרב אליו ואז ברוסט התחיל לברוח. בדרך קרע חלק מהמכתבים ופיזר אותם, אבל השוטרים ירו בו ופצעו אותו קשה. את הכסף לקחו ממנו. המקשר "יאצעק" קיבל את הידיעה על מה שקרה וארגן סכום כסף בכדי להציל את ברוסט. הפציעה היתה מאד מסוכנת, ושום עזרה רפואית לא יכלה להצילו, וכעבור מספר ימים נפטר. יאן ברוסט נפל על משמרתו, בדרכו לעזור ליהודים. אחרי המקרה הטראגי הזה הועבר הקשר ל"פעלצערע". איש הקשר היה מנהל עבודה פולני מענדזעץ ובתו, שהיו עוד קודם בקשר עם החייט יאנקל גוטמאן.

הפעילות בהגשת עזרה התרחבה מאד, וכללה גם את אלה שלא היתה להם כל שייכות למחתרת, והיו זקוקים לעזרה שניתנה ע"י "קאפאס". היו אנשים, ששיתפו פעולה עם "קאפאס". בכספים שקיבלו קנו לחם וחילקו בין פועלים נזקקים, וסיפקו ארוחות צהריים לחולים. היו גם מקרים שפועלים חילקו כספים כהלוואות - להחזיר אחרי המלחמה - בכדי שהנזקקים לא ידעו את מקור הכספים.

אחרי שהגיעו לצינסטוחובה, היהודים מגיטו לודז' ואחרי כן מסקארזשיסק, גדלה פעילות העזרה, למרות שהאמצעים קטנו. פעיל בין אסורי סקארזשיסק היה מהנדה אפרת, שקיבל יפוי-כוח מוארשה עוד בהיותו במחנה בסקארזשיסק.

בפעילות הגשת עזרה ב"האסאג-ווארטא" עסק ד"ר טרייוויטש (נליד ביאליסטאק, שבא עם היהודים מהמחנה בסקארזשיסק) ואחות ביי"ח פאליא קאזשאל, שפעלה קודם ב"ראקווי" עם ד"ר גלאטטער ועם ווערניק ווילטשינסקי ומשם הועברה ל"ווארטא", שם עבדה כאחות עם ד"ר טרייוויטש בבית החולים.

בגלל המשטר, ששרר במחנה ובגלל הפחד והמורא ממפקד המחנה היהודי והשוטרים היהודים ששלטו ביד חזקה לפי דרישת הגרמנים ובגלל האמצעים המוגבלים, נאלצו להסתפק בפעילותם. מצבם היה קשה יותר מאשר במחנות אחרים.

על ארגון פעילי מחתרת אי-אפשר היה לחשוב ב"ווארטא". המשטר במחנה היה חמור מאד, בשל רצונו של מפקד המחנה בסקארזשיסק בארטענשלאגער להוכיח איך הוא יכול להשתלט על האסירים היהודים המסכנים.

גם ב"פעלצערע" המשטר חמור. מפקדת המחתרת ב"ראקווי" ו"פעלצערע" מסרו לעצמם דין וחשבון מהמצב והחלו לארגן תכניות להתנגדות מזוינת במקרה של אקציה. המפקדה ב"פעלצערע" הכינה שתי תכניות: (1) להכין מכשירים בהם ישתמשו הלוחמים - מאורגנים בחמישיות כשתחיל הלוחמה. (2) להצית את מחסן הדינמיט ולפוצץ את בית-החרושת. (3) לארגן פלוגות לוחמים - שמוכנים לכל קרבן - ובזמן מסוים להסתער על מפקד המחנה ומנהלי העבודה, לקחת מהם את נשקם ולהשתלט על בית החרושת - זמנית, כדי לאפשר לאנשים לברוח משמה. האחריות להכנת צבתות מיוחדות עם בידוד שאפשר יהיה לחתוך גדר-תייל נמסרה לאדאש שטיינברעכער.

החברים בוארשה היו מוכנים להעביר נשק. ביקשו להעביר אליהם תכנית איך להכניס את הנשק למחנות. הביקורת על הפועלים הפולנים בעת כניסתם לבית החרושת התחזקה. ב"פעלצערע" אי אפשר היה למצוא פועלים פולנים שיסכימו להגניב נשק.

"יאצעק", שהיה בדעה, שצריך להארגן להתנגדות אקטיבית, מסר שב"איזענהוטע" נמצא מישהו שמוכן לטפל בהעברת הנשק למחנה. מאוחר יותר נודע, שהאיש הודיע שהוא קצין ב"ארמיה קראיוז'ה" (א.ק.) ולא מוכן לעשות שום פעולה לטובת היהודים.

לצאת בגלוי, עם נשק ביד, היה בלתי אפשרי ולכן היה הכרח לותר. לכן החליטו חברי המחתרת להתמסר לפעילות חברתית ותרבותית: ערבי שיחה, הרצאות ומסירת ידיעות שנתקבלו ע"י חברות שיצאו לעבודה בבתי של גרמנים ושם שמעו ברדיו הודעות וידיעות שונות. מודיע אחר היה פיפעק ראוענצווייג, שקלט ידיעות מהרדיו שהיה במקום עבודתו.

הקשר עם וארשה היה קבוע. לפנמים לא חיכינו עד שהגיע הבלדר ובעת הצורך העבירו מכתבים ע"י יאנקעל גוטמאן, לאיש הקשר מענדזשעץ, היכן שהתאכסנה הבלדרית, והוא העביר עם בתו או אשתו את החומר למאריא באַרקאָווסקא ברחוב קראַכמאַלנא 83.

יום אחד התנפלו השומרים ב"האסאג-פעלצערע" והחרימו את כל המכשירים שהשתמשו בהם הפועלים להכנת כלים שונים ובאופן כזה להרוויח קצת כסף. ניתנה פקודה שאסור שימצאו מכשירים אצל האסורים, אפילו לא מכשירים לניקוי החדרים.

ב-4 בנובמבר 1944, בעת בדיקה וחיפוש אצל פועלים פולנים, נתפס אוגעניוש נאביאַלעק, וחיפוש מצאו אצלו מכתב שנשלח ע"י נאטקא ווערניק ל"יאצעק" ל"ראַקווי". כתוצאה מכך נעצר גם איש הקשר השני וייצעק נאביאַלעק. המכתב שנמצא אצל אָאוגעניוש הוביל את החוקרים לנאטקא ו"יאצעק" שאסרו אותם מיד. שני הנאביאַלקים נשלחו לגראַס-ראַזען למחנה ריכוז, שם וייעצעק נספה. עוגעניוש נאביאַלעק, יאצעק ונאטקא נשארו בחיים, ושחררו ע"י הצבא האדום.

בחודשים האחרונים לפני השחרור השתפר מצב הרוח אצל האסורים. העובדה שהביאו לציניסטוחובה את היהודים שנמצאו במחנות בסקארזשיסק ופלאשאוו החזירה לאסורים רבים את התקווה, שאפשר לשרוד. על מצב הרוח שהשתפר אצל האסורים היהודים בציניסטוחובה העברנו למרכז בוארשה. התשובה שהתקבלה מחברי המרכז היתה ברורה: "שאסור לחיות באשליה, המדיניות של הפשיסטים הגרמנים לגבי היהודים לא השתנתה, ואם אין אפשרות להתיצב בהתקפה גלויה נגד הגרמנים, מציעים חברי המרכז לפעילי המחתרת בציניסטוחובה לברוח מהמחנות ליערות." בגלל האחריות הקולקטיבית הוחלט שפעילי המחתרת ישארו בציניסטוחובה ולא תבוצע שום פעולה נגד הגרמנים.

באוגוסט 1944 נפסק הקשר עם וארשה, בגלל ההתקוממות שם. לאחר זמן התחדש הקשר ונשלחו שליחים לציניסטוחובה וקאניעצפאָל, הבלדרית מוארשה התקשרה לבתו של מענדזשעץ ושאלה שלום "בני המשפחה".

איש הקשר עם השליחים החדשים מוארשה היה בצלאל אַלטמאַן. הוא היה אופה טוב ובכל יום היו הגרמנים מוציאים אותו מחוץ לגיטו למאפיה, שבה אפה לחם מצויין. באותו מקום היה נפגש עם שליחי המחתרת מוארשה.

ההוכחה, שמדיניות הגרמנים לגבי היהודים לא השתנתה התקבלה בדצמבר 1944. למקום הגיעו אנשי אס-אס שקיבלו את הפיקוד על כל המחנות בהם היו יהודים. המשטר היה יותר גרוע מזמנו של באַרטענשלאגער. נאסרה ההליכה החופשית בתוך הלאגער. הפועלים היהודים יכלו לצאת לעבודה ולחזור רק בקבוצות נפסקה הפעילות בחלוקת אוכל במטבחים בשביל ילדים וחולים. לאס-אס עזר יהודי אחד, גאָלדשטיין, שהביאו אותו מהמחנה בפלאַשוו. גאָלדשטיין הלשין ומסר את כל הידיעות לגרמנים. הוא התעלל והרביץ לאסורים היהודים כמו אנשי האס-אס. העזרה מבחוץ הופסקה לגמרי. קצת עזרה הוגשה לנצרכים מהמלאי הקטן שנשאר, עד ל-15 בינואר 1945, כשהגיעו החיילים של הצבא האדום, והאסורים בעבר נעשו בעלי-בתים לחיים שלהם והחופש.

במשך אותו זמן, שבו ניהלנו את הפעילות במחנות, היו 28 הלוחמים שלנו שהסתתרו ביערות קוניצפיל פעילים. הם התנפלו על גרמנים ומשרתיים כדי לרכוש נשק. כל פעילה היתה מאורגנת היטב והצליחה. אבל הלוחמים הגיעו למסקנה שרק אם יתקשרו ויתאחדו עם המחתרת הפולנית יוכלו לבצע פעולות גדולות ומוצלחות.

ביערות, בסביבת קאניעצפאל, היתה פעילה קבוצה מחתרתית אנטישמית של א.ק., תחת השם אַזשעל. הלוחמים היהודים לא ידעו על האופי האנטישמי של הקבוצה והציעו להם שיתוף פעולה במלחמה נגד הגרמנים. נקבע תאריך ומקום הפגישה, ובזמן המוסכם חִיכו מספר לוחמי מחתרת יהודים עם קובא ריפשטיין בראשם. למקום הגיעו 10 לוחמים עם אקדחים ונשק אוטומטי. הלוחמים היהודים, לא חשדו בדבר וצעדו שמחים לקראת חבריהם, הלוחמים הפולנים. כשרק התקרבו אליהם שלפו הפולנים את נשקם והחלו לירות ביהודים. רק בחור אחד, פצוע, הצליח להישאר בחיים ולהימלט, השאר נהרגו.

אחרי המקרה הזה פעלו חברי המחתרת בקאניעצפאל בזהירות רבה. הם הסתדרו בבונקרים של פולנים, אנשים נאמנים, ונהגו לצאת רק בלילות לפעילות נגד הגרמנים. גם בבונקרים, לא קל היה מצב הלוחמים היהודים. פלוגות של א.ק. "אַזשעלאָווצעס" חיפשו את הבונקרים של הלוחמים היהודים. קבוצה גדולה של פושעים, חברי א.ק. התנפלו על הבונקר, שבו נמצאו באותו זמן: יהודה גליקשטיין, בעלא שבאָראווסקא ובעלא בראם. כל השלושה הצליחו להתחמק ולהימלט מידי הרוצחים הפולנים ולברוח ליערות. ה"אַזשעלאָווצעס", "הלוחמים הגדולים" של א.ק. רדפו אחריהם ובעזרת המשטרה הפולנית הקיפו אותם ביער ובאש אוטומטית הרגו את השלושה.

בסביבת קאניעצפאל היתה קבוצה של פרטיזנים פולנים, בעלי השקפה שמאלנית שהשתייכו ל"האניס". לקבוצה זו הצטרפו כמה לוחמי מחתרת יהודים, "זשאָבאָווצעס" שנתקבלו בחמימות ובידידות. כאן ניתן ללוחמים היהודים הזדמנות להוכיח את פעילותם ונכונותם לקרבנות. במיוחד הצטיין לייזער שידלאָווסקי, יליד אַמסטאָוו. ב-25 לספטמבר 1942, כשהתחיל גירוש היהודים מאַמסטאָוו, הצליחה משפחת שידלאָווסקי להסתתר בבונקר. לפי דברי לייזער ש. - מאוחר יותר - נודע שמשפחתו נהרגה ע"י רוצחים שבאו לשדוד אותם. אחרי המקרה חשב לייזער להתאבד, אבל לאחר שהתחיל להיות פעיל מאד ב"זשאָב" בגיטו הקטן, הסתלק מהרעיון. צורתו החיצונית (היה דומה מאד לפולני בלונדיני) הארית אפשרה לו להסתובב חופשי, ולבצע פעולות מסוכנות שהטילו עליו מפקדי המחתרת. הוא הצטיין בזריזותו, והצליח להתחמק בעת חיפוש בשער הגיטו כשהחזיק בכיסו נשק והעביר אותו לגיטו. את אומץ הלב והמסירות שלו הוכיח הן ב"זשאָב" והן בשורות של "הגוואַרדיא-לודאוה". בקרב עם הגרמנים שניהלה קבוצת "האניס" ע"י הכפר "שוויענטא-אַננא" (בקרב קאניעצפאל) הצטיין במיוחד. הוא נפל בשנת 1944.

הבונקר הבטוח ביותר בסביבת קאניעצפאל - שבו הסתתרו הלוחמים מצניסטוחובה - היה אצל משפחת פינדעליאק, בכפר מיכאָלוו. הגברת פינדעליאק מסרה, שאצלם הסתתרו 15 "זשאָבאָווצעס" בפיקודו של באַליעק געווערצמאן, ומהחמישה-עשר נשארו רק 8. בסוף ינואר 1945, הגיעו אחדים מהם לצניסטוחובה עם געווערצמאן, והשתתפו בבנין הישוב היהודי בצניסטוחובה.

הימים האחרונים של מחנות ה"האסאג" בצ'נסטוחובה

ב-14 לדצמבר 1944 הועברו המחנות (ההאסאגים) בצ'נסטוחובה לידי האס-אס. המשטר והמצב במחנות החמיר מאד. גנרל האס-אס ואחראי על המשטרה במחוז ראדומסקו, בעטכער, נהג לבקר לעתים קרובות במחנות.

למסדר הבוקר היו חייבים כולם להתייצב במאורגן, לפני הצריפים, ולהמתין עד שכל האסורים נספרו. אחרי כן צעדו בקבוצות מסודרות לבתי החרושת. ע"י שער בתי-החרושת עמד - בין אנשי אס-אס - מפקד המחנה היהודי גאלדשטיין שקיבל דו"ח. כל קאפא חייב היה לצעוד בראש הקבוצה וכשהגיע לגאלדשטיין לצעוק בקול רם: "קאפא שם זה וזה (להגיד את שמו) ומספר האסורים". הגברים שעברו ע"י גאלדשטיין חוייבו להוריד את הכובעים. מי שלא ביצע את ההוראות, לשביעות רצונו של גאלדשטיין ספג מכות, שאנשי ה"האס-אס" חשבו שגאלדשטיין מעניש יותר טוב מהם.

בגדי האסורים סומנו בפסים אדומים, והובאו גם בגדים מיוחדים (פאסיאקעס). גם מנות האוכל צומצמו, וזמן האוכל בוטל. ה"קאפאס" חילקו את האוכל ע"י המכונות, והאסורים נאלצו בזמן האוכל להשגיח על המכונות.

הקשר עם העולם החיצון נפסק, וגם הקשר בין המחנות (ההאסאגים) והאסורים נפסק. המצב היה מתוח מאד, ולמרות זאת ניסו בכל הדרכים לדעת מה מתרחש. הפועלים הפולנים היו מעבירים עיתונים גרמניים - למרות החיפושים - והאסורים קיבלו עידוד מהידיעות שמסרו על נצחונות של הצבא הרוסי, והתקווה ליום השחרור בין האסורים התחזקה.

ביום ראשון, 15 בינואר 1945, בשעות הבוקר, הגיעו למגרש המסדרים אנשי "האס-אס" ומסרו פקודה לגאלדשטיין להעיר מיד את כל הגברים שבמשמרת הלילה ולאסוף אותם ע"י בית החולים. הפקודה בוצעה. מי שאיחר קיבל מכות מגאלדשטיין. כולם ממתנינים בחוסר סבלנות ובסקרנות: "מה יקרה עכשיו". מסיבב למגרש ומחוצה לו עומדים גרמנים חמושים ברובים. מנהל בית החרושת ליהט מגיע ומודיע: שכל האסורים היהודים יועברו למחנה אחר בגרמניה, בכדי לשמור אותם מפני הרוצחים הרוסים המתקרבים. ליהט מוסר, שבמחנות לשם יעברו, יתקלחו וילבישו בגדים חדשים. הם יועברו למקומות עבודה טובים ושום דבר רע לא יקרה להם. הוא מזהיר שעליהם להתנהג בסדר, להקשיב להוראות ולהתכונן לדרך. בסיום הנאום נשלחו האסורים לתוך הצריפים, לאסוף את רכושם ולהתכונן לדרך. סביב הצריפים הסתובבו חיילים מזויינים, ובלתי אפשרי היה לברוח מהמחנה.

באותו יום הובאו קרונות רכבת למגרש, וכל האסורים הוכנסו אליהן בליווי צמוד ונשלחו. הבכי והצער של אלה שנשארו, גברים, נשים, אחים ואחיות, הביא רבים להתנדב להצטרף, להיות ביחד עם יקיריהם. למחרת היום נשלח משלוח של נשים. באותו זמן מועברים כל האסורים מהמחנות "האסאג-איזענהוטע" ו"האסאג-טשענסטאכאווינא".

בין אלה שנתרו ב"האסאג-אפאראטנבו" ו"האסאג-ווארטא" שמתכוונים גם הם למשלוח, נמסרת ידיעה, שהצבא האדום נמצא כבר בקיעלץ, וולאשטשאוואג וקאניעצפאל. היהודים לא

רוצים להישאר כבר בצריפים, ומחפשים אפשרות של מסתור, בכדי להימנע ממשלוח לגרמניה. פתאום נשמעו התפוצצויות. הגרמנים מאבדים את השקט שלהם. רעם ההתפוצצויות הולך וגובר ומרחוק רואים להבות של אש מתפרצת. הגרמנים מפחדים ומודאגים, ישנו חשש שהגרמנים יפוצצו את בית החרושת לתחמושת, ולכן מסוכן מאד להיות בבית החרושת.

חלק מהיהודים מתאספים בצריפים מתוך אמונה שפה אולי יינצלו מפיצוץ בית החרושת, ואחרים רוצים ללכת לבית החרושת פנימה ולסיים את החיים עם ההתפוצצות, ולא להישלח לגרמניה.

הלילה מתקרב, חיילים מקיפים את הצריפים בפקודו של הערמאן, מנהל העבודה ודורשים מהאסורים הנמצאים ב"האסאג-פעלצערע" (אפאראטנבו) ללכת איתם. רק כארבע מאות אנשים הסכימו ללכת עם הגרמנים. השאר התאספו על מגרש בית החרושת והשתלטו על המצב. הגרמנים עוזבים מהר את בית החרושת והיהודים פותחים את המחסנים, מוציאים נשק להגנה ולנקמה, מחפשים גרמנים, מחפשים מנהלי-עבודה בכדי להתנקם בהם. גם היהודים ב"האסאג-ווארטא" לא הקשיבו לדברי נועם ופניות של ד"ר טריוויטש להצטרף לגרמנים ונשארו בחיים.

ב-17 בינואר 1945 הגיעו גם יהודי "ווארטא" למגרש ב"פעלצערע". השמחה גדולה מאד, מתחבקים, מתנשקים ובוכים, בוכים מצער ובוכים משמחה. אבל השמחה מהולה בצער רב, שהרבה מאד לא זכו להיות חופשיים ונרצחו ע"י הגרמנים ועוזריהם.

מתוך 11,000 יהודים שנמצאו בחודשים האחרונים בצניסטוחובה נשארו בערך 5,200. נשאר נשלחו בימים האחרונים לפני השחרור למחנות בוכנולד, וגרוס-ראָוען, שם רובם מתו.

ב-17 בינואר 1945 הגיע הצבא הסובייטי המשחרר לצניסטוחובה. 5,200 אנשים פתחו את שערי מחנות הריכוז ויצאו לחופשי.

מ-5,200 היהודים ששחררו בצניסטוחובה היו 1,518 אנשים תושבי צניסטוחובה מלפני המלחמה, מהם 1,240 שנולדו בצניסטוחובה.

יהודים ממקומות שונים עזבו לאט את העיר בחיפוש אחרי קרובים. רוב יהודי צניסטוחובה נשארו בעיר ותכננו המשך החיים על יסודות טובים בפולין העממית.

שלמעק שיין

מצבה

בית הקברות

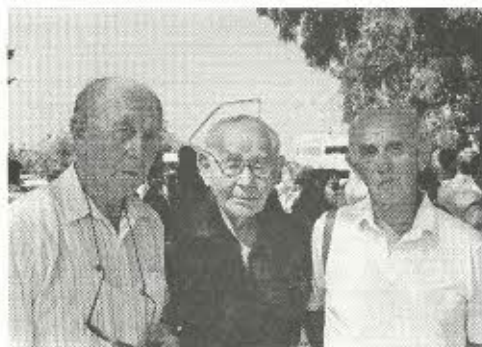
פרלה שיין

ליבער ברנר ומשפחתו

חיים בן-שלמה שיין

האחים שיין - בארץ

גירוש יהודי אמסטוב

הוצאה להורג

בדרך להוצאות להורג ביערות אולשטין

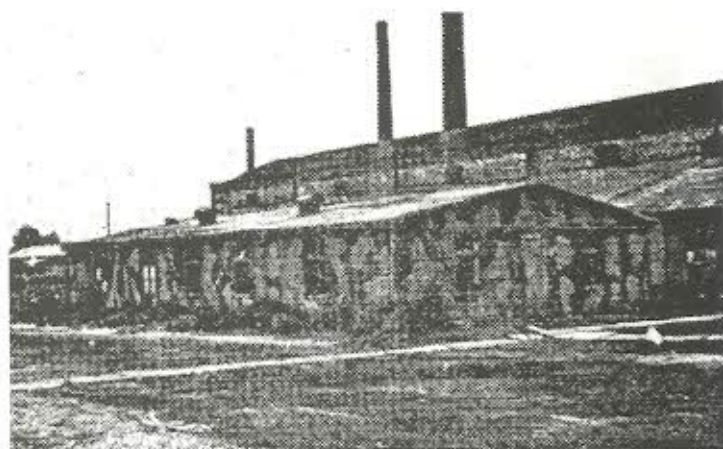
לאחר ההוצאה להורג

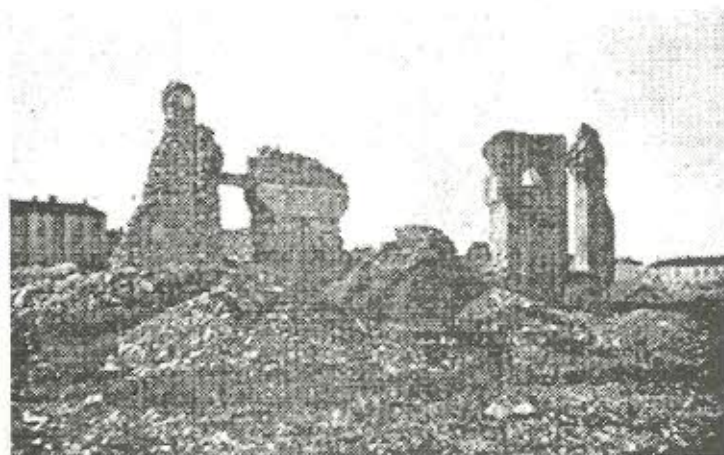
הוצאה להורג

מציבה על קבר אחים

צריפים במחנה אפרטנבאו

הגיטו הקטן לאחר חיסולו

"מטלורגיה"

Bekanntmachung

Betrifft:
Aenderung der Sperrstunde.
Für die Zeit vom 23. 11. 1942 bis 21. 12. 1942 wird die Sperrstunde in der Stadt Tschernobrow:

1. für Polen von 23-5 Uhr.
2. für Juden von 21-5 Uhr

festgesetzt.
Wer das Stadtgebiet während der Sperrstunden ohne Passierschein betritt, wird bestraft.
Gegen Freigang wird die Sperrstunde für die polnischen Gaststätten von 22.30 festgesetzt.
Tschernobrow, den 11. 11. 1942.

Der Stadtkommandant
Dr. Franke

OGŁOSZENIE

Dotyczy:
Zmiany godzin policyjnych.

Na okres od 23. 11. 1942 r. do 21. 12. 1942 r. ustala się w mieście Czernobrow następujące godziny:

1. dla Polaków od godz. 23 do 5-cj
2. dla żydów od godz. 21 do 5-cj

Dla przebiegów będzie na terenach publicznych miasta w czasie godzin policyjnych bez wyjątków, zakazany wstęp.

Jeżeli w czasie ustala się godziny policyjne dla polskich restauracji na 22.30.

Czernobrow, dnia 11. 11. 1942 r.

Komendant
Dr. Franke

הודעה על שעות עוצר בעיר

Der... und Polizeikommandant
in Tschernobrow

Köln, den 21. 11. 1942

אזהרה ליהודים

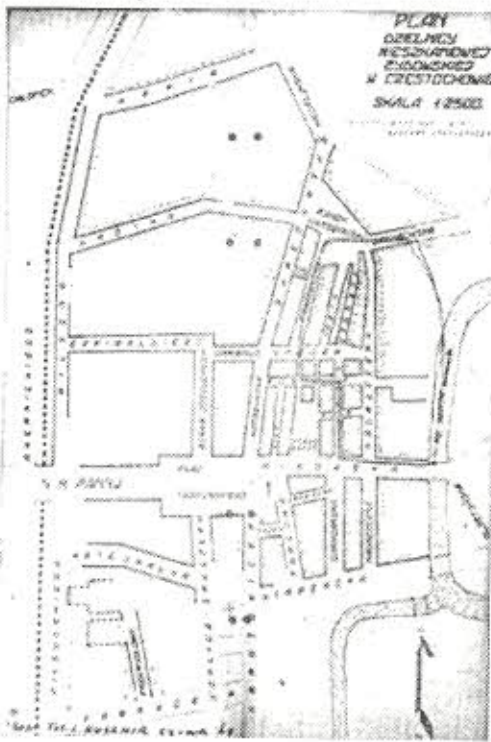
הודעה על שעות עוצר בעיר

הודעה על שעות עוצר בעיר

Die Befehle des Kommandanten haben gezeigt, daß gerade aus dem kleinen jüdischen Marktort der Tschernobrower Juden, um sich der Verhaftung zu entziehen, Flucht zu nehmen, durch die Straßen der Stadt zu fliehen. Diese Juden werden durch einen polnischen Mann, der sich als Fremder, kulturell nicht als Bürger der Stadt, ausgeben kann, in die Stadt gebracht. Dieser Mann wird die Juden in die Stadt bringen und sie dort verstecken. Die Juden werden durch einen polnischen Mann, der sich als Fremder, kulturell nicht als Bürger der Stadt, ausgeben kann, in die Stadt gebracht. Dieser Mann wird die Juden in die Stadt bringen und sie dort verstecken. Die Juden werden durch einen polnischen Mann, der sich als Fremder, kulturell nicht als Bürger der Stadt, ausgeben kann, in die Stadt gebracht. Dieser Mann wird die Juden in die Stadt bringen und sie dort verstecken.

Dr. Franke

אזהרה לפולנים על
הגשת עזרה ליהודים

מפת שטח
הגיטו בצ'נטובה

ALTESTENBLAT (in YSEBESHTRICHER) RADA STARSZYCH W CZESKOSLOWAKII

NR 10142: Tschentobowa, 17. Jänner 1942

An den Herrn Stadthauptmann in Tschentobowa

In Befolgung des Schreibens vom 11. VI 1942 legte der Politzentralrat nachstehende 2 Befragungen zu zweifacher Zustimmung vor:

- 1. Eine Statistik Übersicht über die Delegation des jüd. Wanderverkehrs in Tschentobowa
2. Eine Liste aller jüd. Wanderverkehr nach gesetzlichen Hausverordnungen als Ergänzung der Statistikübersicht...
3. Wenn Lage eines des jüd. Wanderverkehrs mit Hilfe der Beziehungen wird...

Der Vorstand des Beirates: DO ODCZYTANIA NA ZBIORAWANIU COZIENNYM: ORODNIKI

Zwracam i proponujam ze obywatelskim koadunkim interesowaniem Żydowski Między wyzwoleńczej politycznej służby na wojennych polskich dołączono, jest typowe ekonomiczne przepiętli (ub rządzi) dokonano; spowodowanych do opowieszczenia dyskusji.

Odnosi się do rozkazu do rządu z dnia 11. VI 1942 r. w sprawie Rady Starszych w Tschentobowa, dnia 2. sierpnia 1941 r.

הודעה מאת יודנראט (פולנית וגרמנית)

Každý židovský občan... An den... (Text in German and Polish regarding administrative matters and the Jewish Council's role in Tschentobowa.)

An den Herrn Stadthauptmann... (Continuation of the administrative notice in German.)

An den... (Continuation of the administrative notice in Polish.)

שתי הודעות של מושל העיר בצ'טחובה

AUF RUF an die jüdische Bevölkerung.

Auf Grund des § 3 der zweiten Durchführungsverordnung zur Verordnung vom 28. Oktober 1939 über die Einberufung der Arbeitszwangsarmee für die jüdische Bevölkerung... am 9. März 1940 mit dem Anfahrtsbuchstaben A-N...

WEZWANIE do ludności żydowskiej.

Na podstawie § 3 drugiej próżnowy wykonawczej do rozporządzenia Generalnego Gubernatora z dnia 28 października 1939 r. w sprawie wyzwoleńczej polityki pracy dla ludności żydowskiej... w dniu 9 marca 1940 r. nawiązał rozporządzeniem Nr. 411...

הודעות על איזורי מגורים של יהודים (פולנית וגרמנית)

Bekanntmachung

Beitrag zur Judenaktion... (German notice regarding the Jewish Action contribution.)

ogłoszenie

Beitrag zur Judenaktion... (Polish notice regarding the Jewish Action contribution.)

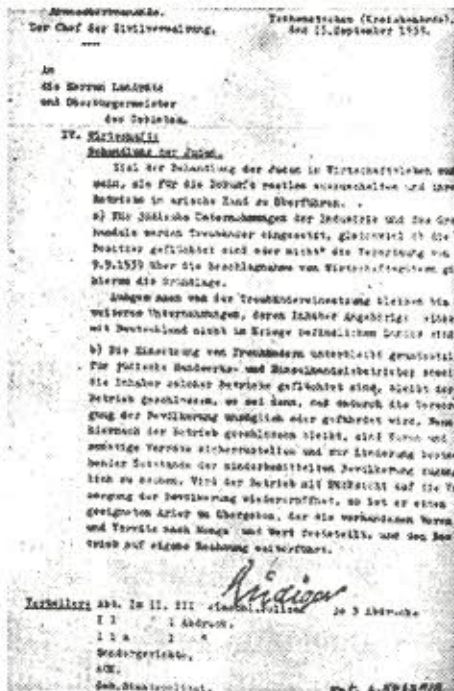
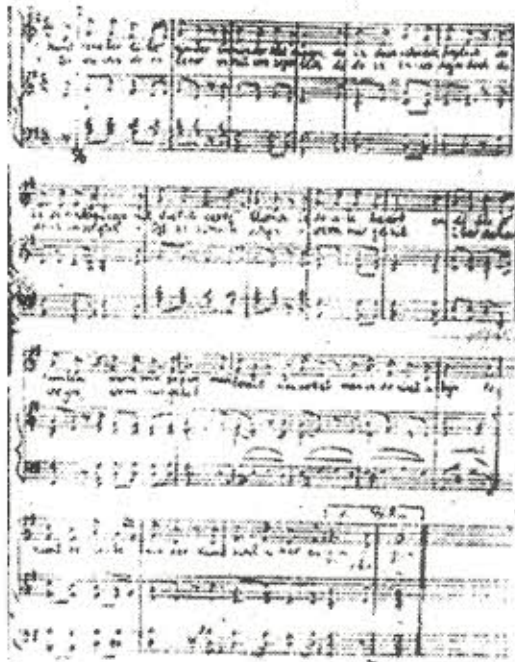
מסר מיודנראט על סידורי ביטחון בחיק הגטו

W związku z odpowiednim rozporządzeniem Władz, Rada Starszych proszą Kierownictwo Żydowskiej Służby Porządkowej o wydanie poleceń podwładnym funkcjonariuszom... Wobec upomnienia Władz w tym kierunku uważamy sprawę tę za nader pilną, przeto prosimy o wydanie odpowiedniego polecenia natychmiast.

קולות א' 18

קומט שטעלער, ליבע קינדער,
 אין שוויטעליצע ארען צו גיין,
 דאך איז דאך שטענדיק טריילעך,
 דאך איז דאך שטענדיק שייך,
 מיט דומטיק צורעכע בלומען
 אזו דאך אלץ בצעירען;
 צו די בלויע הימלען
 ווערן מיר געטויערע.
 מען לערנט, מען ארבעט,
 מען איז דאך נישט אליין,
 טאך קומט זעט, ליבע קינדער,
 קומט שטעל אהער צוגיין.
 עס ווערן דאך די לערער,
 עס וועט אנזיך זייער בליקן,
 דאך איז אנדערער היים דאך,
 דאך איז אנדערער גליק,
 אויף די שטאלע שטענען
 ווערן מיר געטויערע,
 איבער דערנער-וועגן
 ווערן מיר געטויערע,
 מען לערנט, מען ארבעט,
 מען איז דאך נישט אליין,
 טאך קומט זעט, ליבע קינדער,
 קומט שטעל אהער צוגיין.

המנון של המועדון,
 תווים ומילים (ביידיש)

הודעה על
 העברת רכוש יהודי לגרמנים

דער סטאטיסטישער אקט ביים סאטיסטרעס נישט אן אין איינגעזעצטן
 בארייט די צאל פארשולדעטע יידן אין סטאטיסטישען לויט פאלגנדיקער
 טאבלע:

יאָר און מוּרט	צאל יידן	סענער	פראַנצאָסע
1939 יאָנאַר	26,186	13,692	14,794
" 1940	31,758	14,727	17,031
" 1911	33,921	15,631	18,187
1942 יולי	34,900	16,122	18,808

דער פראַקטישער-אקט ביים סאטיסטרעס האט אריינגעזעצטן שפּאַן-
 צוטיילענען און יאָר 1941 לויט פאלגנדיקער טאבלע:

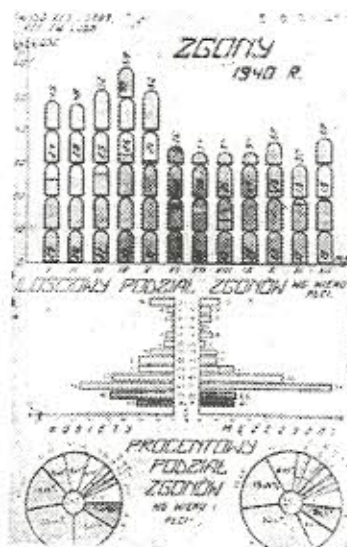
מורט	פאר ווייל נעמט
פּאַנאַר	34,193
ספּאַן	35,072
אַפּויל	37,309
ספּאַ	37,618
יוני	37,667

פון יוני ביז סוף יאָר 1941 וועלעט זיך שפּאַן די צאל בלויז מיט אייניקע
 אנדערע.

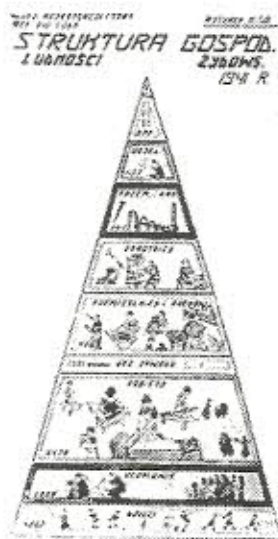
עלעטער	סענער	פראַנצאָסע	אויסגעצאָל	פראַנצאָסע
4 - 0	917	845	1762	5,39
9 - 5	1240	1200	2440	7,45
14 - 10	1474	1373	2847	8,69
19 - 15	1606	1663	3269	9,98
29 - 20	2437	3103	5599	17,10
39 - 30	2909	3275	6184	18,89
49 - 40	1879	2376	4255	13,00
59 - 50	1498	1701	3199	9,90
69 - 60	949	1057	2006	6,00
העכער פון 70	705	678	1183	3,60
	15474	17271	32744	100,00

אין דער פאלגנדיקער צאל 32,744 זענען אריינגעזעצט געוואָרן 41 נישט-
 פּוילישע בירגער און 20 משפּחות.

נתונים דמוגרפיים
 על היהודים
 (ביידיש)

רישום גרפי,
מבנה החברה היהודית

WZÓR REJESTRA I STAT.
REF. EN. LUBN.

KRYZYSEK N 11

ŚLUBY
1940 R.

